Віктор Савченко

Тільки мить

Серія
«Пригоди.
Фантастика»

ВІКТОР
ВЧЕНКО

Тільки
мить

Науково-фантастичний роман

Для середнього та старшого
шкільного віку

Художник
ВАЛЕРІЙ СЮРХА

Київ
«ВЕСЕЛКА»
1988

84Ук7—4
С13

Герои романа, пользуясь «машиной времени», проникают в далекое прошлое нашей планеты. Мы видим, как, будто по ступенькам винтовой лестницы, поднимается в своем развитии все живое на Земле...

В произведении остро ставятся морально-этические проблемы, возникающие в коллективе научных работников. Автор декларирует главную мысль: на создание высшей формы жизни природа истратила много миллионов лет, а уничтожить ее на планете, пустив в ход ядерное оружие, можно вмиг. И тем дороже становится для нас эта жизнь.

Рецензенти

МИКОЛА СЛАВИНСЬКИЙ,
МИКОЛА СОРОКА

С 4803010200—018 / М206(04)—88 КУ—№ 9—239—1988.

ISBN 5—301—00012—8

© Видавництво «Веселка», 1988

Частина перша

Fortis imaginatio generat casum *

Купе пахло свіжою білизною, комплекти якої лежали на полицях. Під вікном сидів чоловік років на тридцять п'ять і час від часу поглядав на двері. До відходу поїзда лишалося три хвилини, а сусідів по купе — жодного. Чоловік підвівся, розпустив змійку коричневої вельветової куртки і схилився над зшитком друкарських відбитків. Він так заглибився в читання, що й не помітив, як рушив поїзд, як повільно поплив назад сірий фасад вокзалу, в вітражах якого, здавалося, вирувала по-

---

* Сильна уява породжує подію (*лат.*).

жежа. То відбивалося у склі проміння призахідного сонця. В коридорі почулися квапливі кроки й захекані голоси. В купе зайшла дівчина в синіх джинсах і смугастій безрукавці, за нею — непоказний літній чоловік і худорлявий довгий хлопець із рудими вусами.

Подорожні привітались.

Рудий молодик і його літній супутник утягли до купе туго напханий рюкзак і, піднявши на руках, силкувалися упхнути в нішу над дверима. Другий рюкзак, ще зовсім новий, нагадував велетенську зелену жабу, що розсілася в коридорі. Його лямки звисали, наче лапи. Чоловік у вельветовій куртці подумки тішився з марних зусиль прибулих, мовляв, охляли, чи що, а тоді поспішив на допомогу. Він мав широкі похилі плечі і зріст, як у вусаня. Під курткою випиналися тугі біцепси. Другий рюкзак, якого молодик утягнув за лямки до купе, виявився ще важчим. Проте й він опинився в ніші над дверима і вже поблискував звідти двома анодованими застібками, як двома очима.

— Спасибі,— подякував літній чоловік.

Подорожній щось буркнув, мовляв, за віщо ж, і знову сів до зшитка. Але не читалося. Не давали лукаві, а ліпше сказати, зухвалі очі кругловидої смаглявої дівчинки. Щось було в ній від школярки, яка ще не навчилася привертати до себе уваги, не виказуючи при цьому своєї зацікавленості. Подорожній закрив зшиток і, розширивши білосніжні фіранки, задивився у вікно. Поїзд уже минув передмістя, коксохімічний завод і тепер мчав уздовж лісосмуги, яка щохвилини обстрілювала вікна купе вогнем заходу...

— Гіпотетичні аспекти перебігу часу,— почувся тихий голос. Пасажир, повернувши голову од вікна, побачив перед собою літнього сусіду по купе, який, короткозоро мружачись, намагався

розібрати прізвище автора на першій сторінці:— О. Замітовський...

— Заміховський,— поправив пасажир.

— Справді.— Чоловік кинув на горішню полицю рушник та мильницю і, розсукуючи рукави строкатої сорочки, мовив:— Дозвольте глянути?

Пасажир у коричневій куртці підвівся, звільняючи місце під вікном, сказав:

— Сідайте, тут зручніше.

Перегорнувши першу сторінку зшитка — то була верстка невеликої книжки,— літній чоловік досить швидко пробіг очима зміст.

— Час, енергія та паралельність існування різних історичних епох,— прочитав він з ледь вловимою іронією в голосі.— Нісенітниця,— сказав твердо.

— З позиції здорового глузду,— озвався пасажир. У словах «здоровий глузд» вчувалася така ж іронія, як у його сусіди перед тим.

Літній чоловік із цікавістю глянув на співбесідника, однак промовчав. Погортавши сторінки, він знайшов якийсь розділ і заглибився в читання. Читав швидко. Сухі нервові пальці раз по раз шелестіли сторінками. На довгастому, з тонкими рисами обличчі весь час вигравала ледь вловима посмішка. Коли б не гіллясті темні судини, що понабрякали під шкірою на скронях, здавалося б, що чоловік розважається збірником анекдотів чи жартів. Нарешті закрив верстку і сидів мовчки, щось обмірковуючи.

— Але ж і конгломерат!— обізвався по хвилі.— Тут тобі й філософія, і фізика, й математика, й радіаційна хімія.

— І що ж, ви помітили в тому конгломераті протиріччя?— поцікавився пасажир у коричневій куртці.

— Тим-то й ба — так хвацько все припасова-

но, що й леза у шпарину не просунеш. Писав талановитий ілюзіоніст від науки. Я, коли читав, вірив.

— Що ж вам заважає вірити й далі?

— Мабуть, те саме, що й моїм опонентам: вірити в ідею геологічного календаря — традиційний спосіб мислення або, як ви щойно зауважили, з д о р о в и й г л у з д,— літній чоловік увесь час нервово відбивав дріб тонкими довгими пальцями, ніби то був не зшиток, а клавесин.— Якщо цю монографію прийняти всерйоз, то маємо вже готові теоретичні підвалини для створення хрономобіля.

— Атож,— погодився пасажир.— Слід лише усвідомити, що вектор часу можна обернено поляризувати в системі від сучасного до минулого.— Він підвівся і, скинувши куртку, почепив її в кутку біля дверей. Крізь батистову сорочку проглядався міцний торс.

— Отже, коли повірити Заміховському,— літній чоловік нарешті перестав барабанити пальцями і поклав долоню на зшиток,— то ми, Славко, скоро їздитимемо по зразки порід не на свердловини Донбасу, а в саму карбонову систему,— чоловік тихо засміявся.

— Хоч в архей,— відповів вусань,— аби польові платили.— Він сидів, стомлено розвалившись і випроставши худі довгі ноги.

Пасажир завважив, що в його літнього сусіди густе, зачесане на проділ русяве волосся, широкий, без жодної зморшки, лоб, засмагле обличчя.

У дверях з'явилася провідниця з тацею... Чай був міцний і гарячий. Дівчина відпивала маленькими ковтками, її повні губи м'яко торкалися країв склянки.

Літній чоловік тим часом знову розгорнув книжку, зауважив:

— Щось не второпаю, який саме спідометр пропонує автор до своєї машини часу.— В голосі не було більше іронії.

— Уран-свинцевий годинник,— відповів пасажир, обережно відпиваючи зі склянки.

— Дивно, досі цим годинником відміряли час у системі від минулого до сучасного,— нерішуче нагадав літній чоловік.

На запалих щоках рудого вусаня заграла гречна усмішка.

— Мабуть, уже існують способи, з допомогою яких можна відновлювати свинець аж до урану, тобто радіоактивний розпад навпаки,— сказав він.

Літній чоловік докірливо подивився на вусаня.

Але пасажир, послабивши краватку та розстебнувши комір, повів незворушно:

— Усе значно простіше. Час вимірюється не в період р у х у машини, а на зупинках. Тобто машина визначає вік породи, на якій вона стояла до подорожі і на наступній зупинці. Різницю ділять на хвилини, які відлічить годинник,— пасажир підсмикнув манжет сорочки, показавши зап'ястя з масивним білим годинником.— Швидкість визначається в тисячах або й мільйонах років на хвилину.

— Цікаво, цікаво...— промовив літній чоловік і по хвилі спитав:— Бачу, ви розумієтесь на радіоактивних методах визначення віку порід?

— Так. Я працював у лабораторії Браїлка. Маєте його знати. Його всі палеонтологи знають. Адже ви палеонтолог?

— Угадали. Який же тісний світ!

— У просторі. В часі він не тісний,— зауважив пасажир.

Палеонтолог узяв свою склянку і, не поспіша-

ючи, мовчки пив уже холодний чай. Нарешті порушив мовчанку:

— Ви сказали, що працювали в лабораторії Браїлка. Зараз уже не працюєте?

— Ні.

— Я здогадуюсь чому,— всміхнувся палеонтолог.

— Слушно здогадуєтесь,— серйозно мовив пасажир.

— Ну, і що ви збираєтесь робити далі?

— Шукатиму організацію, де б вивчали проблему часу.

— Мирославе Петровичу, а може, товариша зацікавить ота організація на Ігрені, де працюють у білих халатах? Там, здається, щось подібне вивчають,— обізвався вусань.

— Гадаю, ні,— лагідні зеленкуваті очі вченого на мить недобре зблиснули.— Гадаю, Славко, та організація навряд чи зацікавить нашого сусіду по купе. До речі, як вас звати?

— Олексою. Олексою Заміховським.

Учений глянув на останню сторінку верстки і прочитав:

— Олекса Михайлович Заміховський... То це ви?! — запитав.

— Авжеж...

— Вибачте, що обізвав вас ілюзіоністом від науки. Але, погодьтесь, як на нормальний глузд, це справді трохи теє...— Повагавшись, літній чоловік додав, поклавши руку на зшиток:— Звісно, далі верстки цей матеріал не пішов?

Сусід на те тільки всміхнувся.

Директорові було байдуже до проблеми часу. Але його доконав останній аргумент: лабораторія, хоч і списана з космічного центру як морально застаріла, була начинена різною електронною

апаратурою, отже, вимагала спеціаліста. А Замі-ховський, що там не кажи, працював у самого Браїлка.

З приймальні Мирослав Петрович повів ново-го науковця на інститутське подвір'я, де в кутку між двома висотними будинками стояло щось схоже на металевий гараж, з вузенькими дверця-тами і круглими ілюмінаторами. Поки вчений нишпорив по кишенях, шукаючи ключі, Заміхов-ський оглянув тильну стіну старовинної споруди головного корпусу, яка, на противагу блакитному фасадові, була сіра й облуплена. Оживляли її тіль-ки високі, заокруглені зверху вікна. Раптом його погляд зупинився на вікні третього поверху, де дівчина, з якою він їхав у поїзді, поливала на під-віконні квіти. Вона дивилася на нього без тіні усмішки, ніби вперше бачила.

Нарешті клацнув замок. Приміщення всереди-ні було облицьоване сірим пластиком. Довгий вузенький стіл нагадував шинквас у барі. Поряд стояло три лабораторних стільці. Решту лабора-торії було ощадливо заставлено попід стінами апаратурою та приладами, призначення бага-тьох із яких не міг пояснити й сам господар. Він звернув увагу на головне, як на його думку: хро-матограф, гравіметр, лічильник Гейгера — Мюл-лера, біоаналізатор та уран-свинцевий годинник, за допомогою якого можна робити виміри як у самій лабораторії, так і за її межами.

Заміховський повернув кілька тумблерів, на панелі враз заблимали вічка індикаторів, стріл-ка на шкалі лічильника-рентгенометра затрем-тіла.

— Десь близько працює атомний реактор,— зауважив він.

— За стіною, у фізичному корпусі,— сказав Мирослав Петрович.— А що, небезпечно?

— Та ні. Фон у межах норми. Просто прилад дуже чутливий.

Мирослава Петровича Чумака в інституті поважали, але коли мова заходила про геологічний календар, у співрозмовника очі ставали поблажливими. Поблажливість та спершу боляче вражала вченого, і він поступово перетворився на дволику істоту, одна частина якої — незаперечний науковий авторитет, глибокі знання та ерудованість правила йому за фасад, друга ж — здатність брати все до серця, дивуватись і по-дитячому фантазувати — ховалася в затінку. Нікому з колег і на думку не спадало запідозрити Чумака в дволикості. Тільки сам він відчував постійний дисбаланс тих двох основ — одна процвітала і мала неабияку перспективу, друга ж зазнавала утиску, бо була позбавлена як можливостей для розвитку, так і спільника. Тому й зрадів Чумак, здибавши Заміховського. Той мріяв створити машину часу... Відвідування лабораторії, де Заміховський з допомогою уран-свинцевого годинника визначав вік зразків керна, скоро стали для нього такою ж необхідністю, як і склянка міцного чаю, який вони удвох готували там по обіді.

Якось учений зауважив своєму молодшому колезі:

— Коли б свої теоретичні викладки про абстрактний час ви поєднали з тезою про час структурний, ваша робота набула б практичного смислу. Та й зрозуміло б вас більше, адже нормальній, тобто традиційно мислячій, людині подавай час, ущерть заповнений подіями. Вона просто не спроможеться збагнути час поза матерією та її перетвореннями. Та й який смисл у такій абстракції? Все робиться для чогось. Скажімо, ваші теоретизування привели вас до висновку про

можливість створення хрономобіля, та це лише засіб, а не мета.

— Для мене це мета,— сказав Заміховський.

— Як на ваш інтелект, така мета мені видається нікчемною. Навіщо вам та гіпотетична машина часу? Щоб здійснити подорож у палеозойську еру, пополювати на парайазавра або хижого іностранцевія? До речі, ці рептилії добре бігали, і невідомо ще, хто на кого полював би... Пропоную мету, справді варту уваги.

— Яку? Чи не врятувати від чогось людство?

— Не іронізуйте,— в голосі Чумака не вчувалося роздратування, лише докір.— Чи відомо вам, скільки катастроф зазнав біологічний світ Землі від початку свого розвитку? Щонайменше — шість. За дуже короткий у геологічному розумінні час зникали найпоширеніші родини тваринного і рослинного світу. Вимирали — і все. Земля перетворювалась на цвинтар, який швидко сковувало кригою. Правда, згодом танули льодовики, підвищувалася температура, знову відроджувалося життя, але то вже був зовсім інший світ, не схожий на попередній... Гадаєте, тому вже й край?

— У який же спосіб ви збираєтеся врятувати людство?

— Бодай попередити. В давнину казали: коли не знаєш, куди йти, повернися й подивись туди, звідки прийшов. Аби довідатися, що чекає на біологічний світ у майбутньому, слід достеменно вивчити його минуле. Я певен, існує періодичність між катастрофами, існують і ознаки, за якими можна розпізнати наближення катастроф. Треба лише знати точні відтинки часу між подіями. Треба історичний час «заповнити» тими подіями, які в ньому відбувалися, тобто створити календар з абсолютною шкалою.

— А міжнародна стратиграфічна шкала?— спитав Заміховський.

— Та в ній же дається послідовність історичних подій, а не вимірюється час. Зі стратиграфічної шкали ми довідуємося про те, що на зміну, скажімо, кистеперим рибам прийшли стегоцефали, а їм на зміну — рептилії. А от коли пов'язати конкретні історичні події з метрикою а б с о л ю т н о г о часу, хай навіть базисом тієї метрики буде початок уранового розпаду, матимемо цільну спіраль біологічного розвитку — від амеби до людини. Тоді неважко буде простежити, на яких витках траплялися розриви спіралі і як пішов би розвиток, коли б тих розривів не сталося. Реконструювати минуле — це вже прогнозувати майбутнє.

— Проблему ви, справді, поставили велику,— промовив Заміховський задумливо,— але щоб її розв'язати відомими методами, життя не вистачить.

— Буцімто людське життя — це так уже й багато... Життя — тільки мить у порівнянні з загальним розвитком, сірник, який швидко згорає, запаливши інший, і так без кінця. Проблему розв'язуватимуть багато поколінь. Але започаткуємо її ми з вами,— сказав Чумак.

На зауваження Заміховського, що з допомогою машини часу можна «сповзти» по спіралі розвитку аж до її основи і таким чином простежити картину еволюції, він лише всміхнувся. Тоді підвівся й попрямував на подвір'я. Йшов поволі, ніби ступав по чомусь глейкому.

Прийшовши якось уранці на роботу, Заміховський побачив під дверима Чумака, що сидів на зеленому напханому рюкзакові.

— Скаржився вахтер, ви тут до півночі грюка-

ли,— мовив учений після привітання.— Наступного разу, коли надумаєте зоставатися після роботи, візьміть дозвіл. Тут такий порядок.

Заміховський відімкнув двері, і вони затягли рюкзак у лабораторію, де тхнуло нашатирем і припоями. Чумак, угледівши на столі консервну бляшанку, заповнену обрізками сиру, докірливо похитав головою.

А Заміховський, копнувши носаком рюкзак, поцікавився:

— Це ті породи, що ви привезли тоді з Донбасу?

— Породи? Для нас із вами це матеріалізований час! Цим зразкам стільки років, що наше з вами життя в порівнянні з ними — блискавично короткий спалах. Марія віднайшла в них сліди флори верхнього девону... Вам же треба визначити їхній абсолютний вік. Оця купа керна стане однією з безкінечної множини світних точок на лінії часу, яку ми з вами почнемо малювати.

Після цього Чумакового завдання в колі зацікавлень Заміховського опинилася кімнатка на третьому поверсі, де за мікроскопом просиджувала дні Марія. Та скоро вони стали спілкуватися і в сквері у місті. Вони вже не були схожі на колег, яких поєднують тільки наукові інтереси. Про це свідчили щасливі обличчя і те, що дівчина аж надто природно повисла в Заміховського на плечі. «Хай вам щастить!»— подумав тоді Чумак. У нього з'явилася надія, що подружнє життя, коли таке настане, зруйнує ілюзійний світ, у якому перебував Заміховський. Від цього буде користь не тільки Олексі, а й тій ідеї, на служіння якої Чумак сподівався його навернути. Втім, якби Мирославу Петровичу довелося вибирати між людиною, що перебуває в полоні ілюзій, і поміркова-

ним раціоналістом, то перевагу він віддав би першій.

Небагато часу знадобилося Чумакові, щоб зробити Заміховського своїм однодумцем, проте делікатні натяки на те, що машина часу коли й не ідея-фікс, то принаймні проблема далекого майбутнього, наштовхувалися на нездоланний опір. Дедалі частіше завідуючий сектором знаходив на лабораторному столі книжки з теорії часу, сторінки, списані небаченою досі символікою, якісь прилади й деталі, котрі Заміховський намагався скоріше прибрати з видного місця. А одного разу вчений застав Заміховського в піднесеному настрої. Його молодший колега дістав із шухляди брошуру і, перегорнувши жовту обкладинку, написав щось на титульній сторінці. Тоді подав брошуру Чумакові.

«О. Заміховський. Гіпотетичні аспекти перебігу часу»,— прочитав учений. А нижче було написано карлючкуватим почерком: «Шановному Мирославу Петровичу на міцне здоров'я і творчі здобутки! Автор».

— Вітаю! Вітаю!— сказав Чумак, проте йому довелось докласти чимало зусиль, щоб надати голосу щирості. Адже вихід брошури — то офіційне визнання наукових поглядів його молодшого колеги. Отже, слід чекати, що Заміховський тепер сконцентрує зусилля на створенні машини часу і, звісно, занедбає основну роботу.

Але нічого подібного не сталося. У товстому лабораторному журналі з'являлися нові й нові записи про вік порід, які він визначав на вдосконаленому ним уран-свинцевому годиннику з небаченою досі точністю. Якось учений, проглядаючи густо списані сторінки журналу, зауважив:

— Отже, синицю в жмені, можна сказати, маємо.

Те зауваження було продовженням давньої розмови про реальну, хоч і трудомістку, можливість створення геологічного календаря, на відміну від гіпотетичної машини часу, яка, на думку Чумака, можлива тільки в уяві.

— Гадаю, й журавлеві вже недовго в небі літати,— відповів Заміховський, ставлячи крапку після щойно написаної формули, яка вийшла в нього майже на сторінку.

Чумак не встиг запитати, що саме він мав на увазі, бо в дверях виросла Марія й покликала його до директора.

Заміховський окинув поглядом зграбну постать дівчини в короткій спідниці й смугастій безрукавці, поцікавився:

— Маріє, тобі ніхто не казав, що ти чаклунка? Не дивуйся. Справа серйозна. Щораз, коли ти дивишся з вікна на мою будку, я, немов за командою, кидаю все і виходжу на подвір'я.

— Є причина до грайливого настрою?— незворушно спитала дівчина.

— Є.

— Отже, треба розуміти, що в кіно ми сьогодні не підемо?

Через тиждень Заміховський зник. Разом з лабораторією. На подвір'ї, в кутку між двома корпусами — фізичним і геологічним, зостався тільки прямокутник розміром три на п'ять метрів, по краях якого з тріщин у бруці пробивалася вбога травичка.

Чумак прийшов до Марії пригнічений і змарнілий.

— Маріє, ви нічого не скажете з приводу зникнення Заміховського?— запитав він.

Дівчина, підвівши голову від бінокуляра і кліпнувши довгими, як у ляльки, віями, відказала:

— Ні.

— Хіба він жодного разу не поділився з вами своїми планами?

— Не поділився.

Учений нервував. Кілька разів підводився, походжав од вікна, де на підвіконні густо росли квіти, до дверей, знову сідав і нервово вистукував пальцями по лакованій поверхні столу. Дівчина тим часом схилилася над мікроскопом.

— Не може бути, щоб ви не помітили якихось приготувань...

— Коли вважати за приготування те, що Олекса позносив із гуртожитку до лабораторії весь порожній склопосуд,— мовила Марія, не відриваючи погляду від бінокуляра.

— Навіщо йому було те скло?

— Експеримент, казав, збирається поставити.

— Які у вас були із ним стосунки?— несподівано запитав Чумак і від того сам зніяковів.

— Добрі.

— Я не про це... Ви збиралися побратися, чи що?

— Не тарабаньте так по столі, бо зразки на предметному склі підстрибують. Збирались.— У голосі дівчини вчувалося роздратування.

Учений не став більше розпитувати. Якийсь час він мовчки стояв біля вікна, втупивши сумний погляд у ледь вловимі обриси прямокутника на подвір'ї, ніби то була могила його ідей, надій і сподівань, тоді вийшов.

Начальник геологічного відділу Куля, перед тим як почати розмову, одірвав від білого аркуша краєчок і, поклавши його в рот, заходився зосереджено жувати. Чумак із багаторічного досвіду

знав, що такий вступ передує важливій розмові і що начальник відділу не почне її, аж поки добре не розжує паперового клаптика. Нарешті господар запитав:

— Куди поділася з подвір'я ваша лабораторія?

Нічого ясного Чумак сказати не міг, а висловлювати припущення щодо машини часу не наважувався — начальник відділу його просто не зрозумів би.

— Та, бачите,— повагавшись, озвався Мирослав Петрович,— я ще не готовий відповісти на це запитання...

Начальник був чоловіком делікатним. Він тільки висловив здогад:

— Отже, комусь позичили. Мабуть, Академії наук... Зрештою, то ваш клопіт, бо вона числиться в бухгалтерії за вами, а не за мною. Та я раджу зробити так, щоб під час інвентаризації лабораторія стояла на місці... Це перше.— Він поклав у рот ще клаптик паперу.— Друге. Надійшла вказівка з міністерства посилити прикладні роботи, пов'язані з паливом. Грошей на них не дають. Отже, почнеться боротьба за те, в кого їх забрати. Будьте готові до цього. Завтра вранці це питання розглядатимуть на вченій раді.— Куля виплюнув у кошик паперову жуйку.— Тьху, гидота! Що за папір тепер роблять?! Гіркий якийсь.

— А раніше в нього що, шоколад домішували?— поцікавився Чумак, тамуючи усмішку.

— Та ви знаєте,— сміючись, відповів Куля,— в шкільні роки, бувало, жував цілий урок і не набридало...

— Максиме Семеновичу,— повернув на серйозне Чумак,— але ж моя робота пов'язана з вугіллям і, отже, має зв'язок, хоч і не прямий, з паливом.

— Отож-бо, що непрямий...— зітхнув Куля.

Виходячи з тісного кабінету, в якому найбільше місця займали сам Куля і його двотумбовий стіл, Чумак із вдячністю подумав про тактовність господаря. Адже єдине вікно цього приміщення виходило у двір, і він не міг ще місяць тому не помітити зникнення лабораторії.

— Я чому про лабораторію згадав...— сказав навздогін Куля, від чого Чумак аж здригнувся, ніби той прочитав його думки.— Мурченко почав нею цікавитись. Він іще торік поклав на неї око, але то була інша ситуація.

Наступного дня вранці, прийшовши на роботу, Чумак хотів прочинити кватирку—повітря за ніч так настоялося на книжках, лакованих меблях та зразках порід із відбитками доісторичних рослин і тварин, що в ньому можна було вчадіти. Простягши руку до кватирки, учений так і вкляк. Унизу під вікном ціла-цілісінька стояла лабораторія Заміховського. Учений вискочив у коридор і, стрибаючи через дві сходинки, кинувся вниз. Спинився аж біля вузеньких металевих дверей. Натис на ручку, двері легко втопилися. Спершу вдарило в ніс лісовими запахами, він навіть уловив запахи прілого листя й болота. Але відразу ж усвідомив, що не може згадати, якого саме лісу ті запахи: хвойного, листяного чи мішаного. В одному він був певен— пахло буйним життям якихось рослин. Потім він помітив руді сліди на підлозі,— ніби хтось блукав під дощем по глинищі та так і зайшов у брудних черевиках. Шматки засохлого глею з прилиплими до нього віночкоподібними листками поприсихали до підлоги. Чумак одразу впізнав у тих зразках флори представників кам'яновугільного періоду — їхні відбитки на кружальцях керна прикрашають його колекцію. На мить завмер, але не під враженням

побаченого, а щоб переконатися, що це йому не сниться і що він не божевільний. Тоді, обережно ступаючи, щоб не затоптати слідів, зайшов до лабораторії. Довгий лабораторний стіл під стіною, за яким вони з Заміховським часто чаювали, зараз нагадував стелаж аптечного складу. Його було заставлено склянками, пляшками, банками — в них ворушилися зразки якоїсь фауни. Внизу під біоаналізатором лежало кілька скруток перфострічки, а та перфострічка, що під склом, рясніла назвами вірусів та бактерій. Аналогічні рулони паперу під хроматографом, радіометром і гравіметром теж свідчили про роботу цих приладів.

У приміщенні потемнішало. Зайшла Марія.

— Де Олекса? — запитала схвильовано.

— Не знаю.— І тут Чумак помітив товстий лабораторний журнал. Він лежав поряд із дверима. Підняв його, перегорнув обкладинку, і враз погляд ученого розсіявся по нерівних рядках, складених абияк із карлючкуватих літер. Це писала людина, в якої думка набагато випереджає швидкість письма.

«Катархей, 3500 мільйонів років до наших днів.

Дорогий учителю!

Не дивуйтесь. Я справді в катархейській ері, принаймні в ту мить, коли пишу ці рядки. А Ви, мабуть, там, на самій вершині спіралі, місця собі не знаходите. Пропала ж лабораторія, зник співробітник, на якого Ви покладали певні надії, не кажу вже про той клопіт, який на Вас чекає... Вчителю, Ви пригадуєте нашу розмову про журавля й синицю? Так у той час у мене вже було все напоготові, не вистачало тільки атомного реактора. Мій пристрій, з допомогою якого предмети і люди можуть зміщуватися в часі, грунту-

ється на тому, що час — матеріальна субстанція з криволінійним вектором руху; повертатись у минуле — це все одно, що плисти проти течії по стрімкій річці. Ви, мабуть, зараз скрушно похитали головою, здогадавшись, куди зник атомний реактор наших сусідів-фізиків. Можете назвати це крадіжкою і свідчити проти мене, як проти злодія. Коли повернуся з подорожі, відповідатиму. Коли ж не повернуся,— не виключене й таке,— лабораторія з усім начинням рано чи пізно з'явиться на подвір'ї інституту. Реле-автомат увімкне реверс на машині часу, якщо я не з'являтимусь на базі більш як двадцять чотири години... Вчителю, є підстави пишатися нашою лабораторією. Вона хоч і списана з Навколоземного Космічного центру як морально застаріла, але прилади її працюють чудово; до того ж, вона повністю герметизує від навколишнього середовища. Не встиг я ще й отямитись після кидка в минуле, як автоматично ввімкнулися аналізатори повітря, радіації, гравітації, наявності біооб'єктів. Я відразу ж узявся записувати всю ту інформацію (див. додаток у другій половині цього журналу), не перестаючи дякувати творцям лабораторії. З'явись у ній хоч невелика шпарина — лигнув би мене дідько. Атмосфера нашого немовляти Землі, у цей період вона справді ще немовля, нагадує реактор для синтезу аміаку. Цього газу десь третина від пекельної суміші, яка зветься атмосферою. Далі — метан, водень, азот, вуглекислота, сірководень, хлор і лише сліди кисню. Ви, мабуть, помітили, що літери порозхилялися туди-сюди, мов п'яні. Трусить же, хай йому грець! Неподалік вулкан. Їх тут доволі. Плюються в отруйно-жовте небо і чадять, чадять... Добре, що лабораторія звуконепроникна. Довкола страшне ревище. Вибухи на вулканах зливаються в суцільний

гул, потужність якого годі й визначити — прилад зашкалює... Моя лабораторія — то підводний човен для спуску в пекло. Розжарений вулканічний попіл збивається з парою у важкі хмари, температура яких на відстані десятка кілометрів від кратера сягає двохсот градусів. Їх то носить ураганом при самій землі, то закручує велетенськими вихорами, після яких базальтова поверхня нагадує потрощене скло; сліпуче віддзеркалюють спалахи кратерів, із тріщин у базальті піднімаються випари, їх одразу ж злизують потужні повітряні потоки. В постійне двигтіння вряди-годи вклинюються звуки, схожі на вибухи бомб... Учителю, крім свідомого страху за життя, за успіх експерименту, мене точить ще якийсь тваринний жах. Важко пояснити, але різниця між свідомим і несвідомим страхом існує. Можливо, причина останнього — звуки наднизької частоти, які все-таки проникають крізь звукоізоляцію і пригнічують психіку. Доволі «намилувавшись» пейзажем із південного боку, я перейшов до ілюмінатора з протилежного і побачив картину, яка від попередньої відрізнялася тільки тим, що з'явився стовп із водяної пари; він пробивав хмари куряви, і верхівка його губилася десь угорі. Навіть ураган, що бавиться важкими хмарами попелу, як мильними бульками, неспроможний похитнути того потужного парового стовпа, якому за підмурки служить кратер вулкана. Неподалік упав із неба великий предмет завбільшки як наша лабораторія і розірвався, наче бомба... То «крапля» лави в затверділій оболонці. Часом настає абсолютна темрява, часом сонячний промінь черкне по вируючій поверхні й одразу ж загубиться в спалахах кратерів... Уран-свинцевий годинник працює в парі з лічильником Гейгера — Мюллера — перший показує мізерний вік затверділої лави,

другий — потужний радіоактивний фон. О-о! Хроматограф засік закис і недоокис вуглецю! Останній реагує з парою, утворюючи молонову кислоту. Це ж органіка! Мурашина, оцтова кислоти, амінокислоти!

Архей, 2700 мільйонів років до наших днів.

Учителю!

Сподіваюся, що ті півдесятка амінокислот, які Ви знайшли в моїх записах, підняли Вам настрій, і злість на мене потроху вляглася. Із катархею довелося тікати, бо під лабораторією лопнув базальт. Коли б я на мить забарився і вчасно не перевів важельця на машині часу, опинився б у розплавленій магмі. Можливо, в катархеї в різних місцях планети існували й інші амінокислоти, крім тих п'яти,— не знаю. На жаль, мій прилад не дає змоги пересуватися у просторі, а тільки в часі. Хоч я сам можу пересуватися в радіусі кількох десятків кілометрів від бази — відстань, яку подолає людина за двадцять чотири години. Втім, я можу ходити, скільки мені заманеться, але тоді спрацює реверс... Лабораторія як стояла на подвір'ї інституту, так і стоїть на тому ж місці, тільки по самі ілюмінатори в багнюці. А навколо, скільки оком сягнеш, ландшафт із рудого болота, в якому сповна буяє життя. Примітивне, правда: біоаналізатори, крім бактерій, поки нічого не показують... Учителю, здається, я з глузду з'їхав. Лабораторія знаходиться в центрі велетенського кратера зо два кілометри в діаметрі, вимащеного рідкою грязюкою. Чого ж грязюка не стікає на дно кратера, а лишається на його стінах? Треба тікати, бо коли рідота гуне вниз, боюся подумати, що й буде.

...Ці рядки пишуться уже в дорозі. Моя машина мчить за течією часу, долаючи тяжіння. Земля зараз має надзвичайно велику щільність. Це завдяки їй мені важко було рухатись. Проте чимдалі від катархею й архею планета поступово збільшується в діаметрі, питома вага земної тверді зменшується і, отже, слабне сила тяжіння... Ось бачите, Мирославе Петровичу, а Ви запевняли, що мандрівка в часі неможлива. Втім, як по щирості, мене й самого брав сумнів аж до останньої миті. І це попри те, що проблему часу вивчаю ще зі школи... В ті далекі літа я дивувався, спостерігаючи, як за якийсь рік зводяться будинки, підростають дерева і люди. А час, як вітер (коли рівномірно, а коли, як мені здавалося, й поривами), віє собі година за годиною, день за днем, рік за роком. Найбільше мене бентежило, коли обидві стрілки годинника перетинали опівночі позначку на циферблаті з числом дванадцять. Щораз, коли з вітальні долинало тихе бемкання, я внутрішньо здригався й напружував усі органи чуття, намагаючись не пропустити «нової порції часу». Наш старовинний годинник у високому, в людський зріст, футлярі, на якому було знати руку майстра-червонодеревника, мав емальований циферблат із римськими цифрами. Я побачив світ і ріс під тим годинником. Його блискучий маятник уперше привернув увагу і заспокоїв мене, немовля, тихий хід його був для мене, дитини, плином дня і ночі, його механізм я уявляв собі як насос, що качає час. Мені здавалося, що коли зупиниться годинник, то перестануть рости дерева й люди, і все зациніє. Тому я заздалегідь нагадував батькам, щоб вони не забували його заводити. Коли ж мені вперше довірили фігурний, воронованої сталі ключ, я не тямив себе від щастя. Накручуючи тугу пружину (а для цього мені треба було до-

класти чималих зусиль), я відчував себе творцем, що дає рух усьому сущому. Та якось, повернувшись від бабусі, де я жив на канікулах, побачив, що маятник за склом висить нерухомо. А довкола, як не дивно, йшло звичайне життя: шелестіли листям осокори за вікном, з вулиці долинали голоси людей, та й моє відображення у склі футляра свідчило, що я за літо підріс. Я не тільки здивувався, а й трохи розчарувався: не стало ілюзії, нібито я і мій годинник даємо рух усьому довкола. Власне, відтоді (наступного дня я пішов у четвертий клас) мене покинула дивна побожність до нашого старовинного годинника, але шанобливе ставлення до часу, плин якого я відчував завжди, залишилося в мене довіку. Саме завдяки дитячим ілюзіям я захопився четвертою координатою і порівняно швидко спізнав теорію відносності. Її ключовий момент полягає в тому, що ніякої інформації неможливо передати скоріше за швидкість світла — 300 тис. км за сек. Бо якби таке стало можливим,— як свідчить теорія,— то ми довідувалися б про події, яких ще не було, і, отже, при бажанні змогли б їх попередити. А якби з надсвітловою швидкістю міг мандрувати космонавт, то він повернувся б додому раніше, ніж вирушив би у космос... Та одного разу (я вже був тоді студентом другого курсу авіаційного) стався різкий стрибок від допитливості до зацікавленості. І викликала його стаття якогось Дименка, що випадково потрапила мені до рук. У ній доводилося існування елементарних часток, швидкість яких завжди перевищує швидкість світла. Мало того — з наближенням до «світлового бар'єра»,— як свідчив автор,— маса їх збільшується до безкінечності. Ці частки називають т а х і о н а м и. Саме після знайомства з роботою Дименка у мене виникла думка про

можливість пересування в часі. Я також зрозумів, що моїх знань з математики й фізики замало, аби глибше пізнати проблему часу, і невдовзі перейшов на фізико-математичний факультет університету, який закінчив так собі. Але ще до отримання диплома я вже мав дві публікації з теорії часу і гравітації, які побачили світ у «Доповідях Академії наук».

...Здається, я поспішив дременути з архею. Поспішив, бо забув глянути на хромотограф — датчик зареєстрував у атмосфері до сорока відсотків вуглекислого газу. Це він має властивість заломлювати світло, створюючи ілюзію перебування на дні велетенської круглої ями.

...Може, це острів, а може, й материк. Принаймні місце моєї теперішньої стоянки має баноподібну форму. А лабораторія стоїть на схилі. Внизу, скільки оком захопиш, вода, аж густа від синьо-зелених водоростей. Усе ж багато часу знадобилося природі, щоб від п'яти амінокислот прийти до водорості—майже два мільярди років. Зараз я знаходжусь в єнісейській системі протерозою. Внизу море, воно живе, дихає — поверхня постійно булькотить. То водорості закачують в атмосферу кисень, якого тут уже 12 відсотків. Температура 28°С, тиск, як і в нас в антропогені.

...Машина в дії. Дивлячись на чорний морок по той бік ілюмінатора, я пригадав вислів із казки: «Коні в нас прудкі — час переганяють». Ще й як переганяють! Тільки замість дзвіночків на хомутах раптом залунав тривожний сигнал: «Радіоактивність!» На перфострічці вимальовується пік з вершиною в 300 рентгенів. Учителю, мені спало на думку не вимикати приладу, що фіксує рівень космічної радіації. Коли перфострічка потрапить до Вас, прочитаєте по ній усі випадки по-

силення іонізуючого фону, яких зазнавала Земля. Гадаю, для Вашої теорії катастроф це матиме велике значення... Сигнал обірвався так само раптово, як і почався... Стоп! Я прикипів до ілюмінатора. Крізь нього видно зелений шар водоростей, який то розмивається хвилею — і під воду, де стоїть лабораторія, на мить вривається яскравий сніп сонячного проміння,— то знову стуляється, і настає зелений присмерк. Біоаналізатор фіксує наявність амеб та інфузорій. Я весь напружився, помітивши спочатку тінь на дні, а потім і саму медузу, яка похитується під поверхнею. Мирославе Петровичу, це ж нова форма життя! Хижак! Йому вже замало вуглекислоти і сонячного проміння як джерела енергії... Тривала і досить сильна радіація з космосу пошкодила генетичний код бактерій та водоростей, і ось маємо покручі. Під враженням побаченого на пам'ять спали рядки Максиміліана Волошина:

Вначале был единый Океан,
Дымившийся на раскаленном ложе.
И в этом жарком лоне завязался
Неразрешимый узел жизни: плоть,
Пронзенная дыханьем и биеньем.
Планета стыла.
Жизни разгорались.

Їдемо далі. За колію нашому «локомотиву» править еволюційна спіраль».

— Ви б уголос...— озвалась Марія, коли вчений підвів очі від щоденника.

Але Чумак, глянувши на годинник, сказав:

— Не маю часу. За хвилину треба бути на вченій раді.— Він вийшов, прихопивши щоденник Заміховського.

Хоч як кортіло Чумакові почитати далі, але він не міг знехтувати цією вченою радою.

Він сів у кінці зали, маючи намір, якщо буде змога, заглянути до щоденника Заміховського. Але вчений секретар Адамчук, котрий головував замість директора, почав одразу ж із найважливішого:

— Товариші, всім відомо, як сутужно стало з фінансами. А міністерство вимагає від нас дедалі нових рекомендацій з енергетичної проблеми. Знаходьте, кажуть, резерви. А які в нас резерви? Резерви бувають у тих, хто слабо працює. У нашому ж багатотисячному колективі ледачих не водиться. Отже, питання може ставитися тільки так: без якої теми зараз можна обійтися — ото гроші й будуть нашим резервом.

Чумак на мить забув про щоденник Заміховського. Судячи з преамбули, мова піде про палеонтологічну тематику. Він розгублено дивився поперед себе, але бачив тільки спини й потилиці колег. Від того, як вони поведуться, залежатиме доля його сектора. І як поведеться Адамчук. Загалом учений секретар не був лихим чоловіком. Щоправда, дозволяв собі деяку зверхність, яка в нього з'явилася відтоді, як йому, в пенсійному вже віці, запропонували теперішню посаду. Те почуття гонору, мабуть, дрімало в ньому й раніше і проросло, тільки-но з'явилися сприятливі умови.

— ...Закликаю вас, колеги, поставитись до цього серйозно, бо питання, яке ми розглядаємо,— не лише питання грошей, а й етики. У кого які пропозиції?— Вчений секретар відійшов од кафедри і сів за стіл президії.

Рада німувала. Дехто втягнув голову в плечі, дехто вдавав, що поправляє зачіску, насправді ж чухав потилицю, декому стало жарко — і вони

порозстібали піджаки. Чумакові прийшло в голову, що бувають ситуації, коли психічний стан краще виказує спина, ніж лице. Зараз — він був у тому певен — на обличчі учасників зібрання годі було помітити хвилювання. А проте чимало з них хвилювалося. Йому від цього відкриття навіть одлягло від серця.

— Ну ж бо, товариші,— закликав Адамчук із місця.— Що ж ми отак сидітимемо й мовчатимемо? За нас цього питання ніхто не вирішить.

— А й справді, колеги,— подав голос і водночас підніс руку, прохаючи слова, хтось із першого ряду.

Чумак бачив тільки п'ятачок його засмаглої і від того схожої на перепічку лисини, по краях якої купками сірого попелу тулилося волосся.

Чоловік попрямував до трибуни.

— Чого там,— почав він.— Енергетична проблема зараз стоїть дуже гостро. Не від доброго життя ми повертаємося до вітряків і геліоенергетики...

Чоловік довго розводився про проблеми енергетичного голоду. В його голосі було щось вуркотливе.

— Я гадаю, резерви слід шукати в темах, які безпосередньо не стосуються енергетичного палива. Чого там...

Останнє прозвучало як «чого там панькатися з тими, хто...»

— Надто загально, — обізвався головуючий. — Не могли б ви щось конкретніше запропонувати?

— Ні, ну...— Очі чоловіка на трибуні раптом заіскрилися й забігали; він ніби шукав, на кому зупинитися.

Але досвідчений головуючий упевнено заганяв його в куток:

— Ви дуже переконливо підвели підгрунтя під проблему, яку ми сьогодні мусимо розв'язати. То скажіть, які саме теми ви маєте на увазі, товаришу Мурченко?

Очі чоловіка на трибуні раптом подивилися кожне в інший бік: праве — у прочинене вікно, ліве — на двері, що були далеченько від трибуни. Він ніби зіщулився, і від того його вуха, здавалося, притислись до голови.

— Та чого там...— пробурмотів чоловік не дуже впевнено.— Є в нас такі теми. Ну хоча б тематика сектора палеонтології...— сказав і пішов з трибуни.

Чумак хоч і знав, що його не обминуть на цій вченій раді, але не сподівався, що почнуть саме з нього. Власне, коли б не головуючий, Мурченко тільки спровокував би розмову, як часто те робив, і про сектор згадав би хтось інший. Мурченко був досвідченим демагогом і сьогодні, мабуть, уперше підчепився на власний гачок. Незважаючи на серйозність ситуації, дехто (із тих, хто добре знав Мурченка) навіть хихикнув. Самому ж Чумакові було не до веселощів. Якщо гроші з його теми заберуть, то й сам він, і його підлеглі перейдуть у відділ Васька Мурченка, як найближчий за тематикою, у відділ людини, яка капостила Чумакові, де тільки могла, бо не година була пробачити йому докторського ступеня, на який сама не спромоглася. Тим часом головуючий, підвівшись, сказав:

— Які ще будуть думки?

Належало б виступити Чумакові, дехто з учасників зібрання навіть озирнувся в його бік, але він, захоплений зненацька, не знав, що й казати. Перед лицем проблеми, яку змалював Васько Мурченко, все, що б він зараз не говорив, звучало б як виправдовування чи випрохування по-

блажки. Мирослав Петрович навіть забув про щоденник Заміховського.

— Дозвольте...— пролунав голос із середини залу.— Зважаючи, що розуміти під резервом,— провадив далі чоловік, уже з трибуни,— фундаментальні дослідження, які цієї миті не дають прибутку, чи безуспішні роботи над актуальною темою... Як на мене, то ті двадцять тисяч на рік, що за них виконуються роботи в секторі палеонтології,— краплина в морі. Становища вони не виправлять. А науковий доробок сектора, скажу вам чесно, дуже вагомий...

— Кому він потрібен, той н а у к о в и й доробок?— подав голос Мурченко.

Промовець якусь мить дивився в залу, ніби силкувався пригадати, де він уже бачив цю компанію. На його тлустому обличчі з мішками під очима майнула хитрувата стареча посмішка...

— А кому потрібне те, що робите ви, товаришу Мурченко? Не минуло й місяця, як я рецензував ваш звіт. Маю сказати, що...— Чоловік на мить завагався, а тоді мовив рішуче:— Що між тим, як ви розумієте проблему, і тим, що ви робите для її розв'язання, немає відповідності. Складається враження, що маємо справу з двома людьми — один палкий ентузіаст, другий — науковець, неспроможний...

У залі настало пожвавлення.

— Ні, ну...— знову подав голос Васько, в якому вчувалося обурення.

— Не перебивайте,— зупинив його Адамчук.— У нас тут учена рада, а не вечірка, де кожний балакає, коли йому заманеться. Говоріть далі, Максиме Семеновичу.

— Та я, власне, тільки хотів сказати, щоб до цього питання підходили творчо. Бо за подібних ситуацій, як знаю з досвіду, завжди знайдуться

охочі скористатися попутним струменем, щоб урвати шмат, підім'яти когось під себе, і все це під знаком уболівання за проблему.

Промовець спустився з трибуни. Чумакові здалося, що Максим Семенович, перед тим як сісти, підбадьорливо йому всміхнувся. На мить він відчув співчуття до цього чоловіка, який уже багато років сумлінно обробляє наукову ниву, проте так і не зібрав доброго врожаю. Чи, може, та нива була вже визбирана до нього іншими, чи самого старання було замало, а тільки в свої шістдесят п'ять Куля залишився один серед великого поля, на якому було більше каміння, аніж чорнозему.

Тим часом до столу головуючого підійшов ще один промовець — невисокий чоловік із чорними вусиками в темно-сірому двобортному костюмі.

— Товариство,— почав він звучним голосом,— як слушно сказав товариш Мурченко...— А далі, майже слово в слово, переповів виступ Мурченка, без упину потираючи руки, ніби в залі стояв мороз. Руки в нього були довгі, а кисті широкі з короткими міцними пальцями. Попри елегантний костюм і сніжно-білі манжети, в постаті чоловіка було щось штучне. Скоро Чумак збагнув: промовець когось копіює. Його стереотип, либонь, був родом із Англії, де від постійної холодної вільгості мерзнуть кінцівки.

Чумак не раз слухав виступи цього чоловіка, але тільки зараз збагнув, що той ще ніколи не висловив власної думки, а лише повторював, у кращому випадку трохи розвивав думки тих, хто виступав до нього... Чоловік не любив трибуни, він походжав між переднім рядом і столом головуючого, ледь горблячись,— так, мабуть, горбився житель туманного острова, якого він копіював. Гучний голос і впевнений погляд, трохи спідлоба, вселяли довіру в його слова. Цей чоловік

здобув собі ім'я завдяки вмінню висловлюватися незрозуміло і водночас стилістично грамотно. В пригоді йому ставали і блискучі чорні очі, і розвинена міміка, і тембр голосу, якими він володів досконало. Коли всі ці компоненти починали взаємодіяти, співрозмовник слухав його, нічого не тямлячи, немов загіпнотизований. Якщо ж Пойда (таке він мав прізвище) помічав, що той силкується зрозуміти, то вибухав таким каскадом наукових слів і водночас у голосі з'являлася така поблажливість, що слухачеві ставало ніяково за своє невігластво і він поспішав запевнити, що йому все ясно. Особливо Пойда «розорявся» в кабінетах керівників виробничих об'єднань, коли «вибивав» економічний ефект від своїх розробок. Будь-який діалог з його участю скоро перетворювався на його ж таки монолог, який складався з трьох частин: перша—коротка — в ній Пойда змальовував проблему, друга—довга—в ній Пойда аж захлинався від багатства гучних слів, висловів і окликів; вона могла затягтися хоч на цілий день, залежно від того, кого він «обробляв», третя—коротка — в ній лаконічно й точно викладалися вимоги.

— То що ви пропонуєте,— обізвався вчений секретар, коли промовець зробив невелику паузу.

— Ну як!— він ніби аж здивувався, що його слова потребують пояснення, і почав «місити» все навпаки.

Та головуючий скоро перепинив його:

— Ви б не могли конкретніше, товаришу Пойдо?

Той ніби аж обурився, безпорадно розвів руками:

— Хм... Та все ж ясно, як білий день. Ви ж самі сказали, що питання це не тільки грошей, а й

етики...— І знову залунали гучні слова, що луска-лися, як мильні бульки.

На мить головуючий ніби аж розгубився, а тоді обличчя його стало уважним. Та скоро уважність змінилася мало не злістю.

— Так,— обірвав він рішуче.— Все ясно. Спасибі, Григорію Гуровичу. Хто ще має слово?

Пойда пішов на місце, досі ще потираючи руки, ніби щойно облагодив вигідне діло. Так само він потирав руки, коли виходив із кабінету генерального директора виробничого об'єднання з актом у кишені про впровадження у виробництво сумнівних наукових розробок.

— Товариші!— Адамчук хвилювався; його довгасте обличчя зблідло, від чого на лобі проступили жовті вікові плями.— Закликаю: виступайте тільки з конкретними пропозиціями. Бо інакше товктимемо воду в ступі до ночі.

Та охочих виступити більше не знайшлося, і Адамчук сказав:

— Ну що ж. Коли ви самі не бажаєте вирішувати питання резерву, то цей клопіт візьме на себе адміністрація. Ми подумаємо над пропозиціями Максима Семеновича і товариша Мурченка.

Чумак якийсь час сидів у спорожнілому залі, очікуючи, поки мине пошпигування з лівого боку грудей. Він уже виробив спосіб боротьби з тим болем: слід розслабитись і посидіти так кілька хвилин, ні про що не думаючи. Ця болячка в нього з'явилася після захисту докторської, сім років тому. Спочатку в грудях щось ніби терпло, потім з'явилося слабке поколювання, а тепер уже шпигає. Не завжди й валер'янка допомагає... Відчувши нарешті полегшення, Мирослав Петрович вийшов із залу і попрямував у двір. Дорогою він піймав себе на думці, що його більше турбує зу-

стріч із Заміховським, аніж ситуація, яка склалася в інституті.

Марії в лабораторії не застав, двері були зачинені. Чумак уважно оглянув брук і саму лабораторію, але ніде не помітив і найменших слідів, які свідчили б про те, що її колись зрушували з місця. Відчинив двері і зупинився на порозі, вражений, як і першого разу, знайомими вже запахами прілого листя якихось рослин. Він вирішив не давати волі фантазії і дочекатись Заміховського, тим часом знайомлячись із його записами. Перегорнув кілька сторінок і, знайшовши те місце, на якому зупинився, почав читати далі.

«Палеозой, кембрійська система, 570 мільйонів років до наших днів.

Учителю!

У кембрії я опинився надвечір. На обрії плавало лише півсонця, решта занурилася в море. Я ще не бачив такого великого сонця. Мабуть, море тому й червоне, що його пронизує тим палом. Сонце просто на очах занурюється у воду. Не встиг я ще зняти показання приладів про атмосферу та радіацію, як від нього залишилися тільки мусянжеві полиски на хмарах. Місце, де знаходиться лабораторія, знову опинилося високо над рівнем моря, гора тягнеться з південного сходу на північний захід невідомо на скільки кілометрів. Учителю, атмосферні умови вже майже ті самі, що і в нас, в антропогені, тому спробую вийти без скафандра. Теплий літній вечір, тільки сильно смердить сірководнем. У повітрі його менше як один процент, проте сморід неймовірний. Під ногами кам'яниста поверхня, подекуди ніби скляна... Швидко стемніло, внизу світиться море. Я, кинувши за спину рюкзак, попрямував стрім-

ким схилом до берега. Пройшов із чверть кілометра, і тут мою увагу привернуло дивне явище на морі. На горизонті спалахнула блискавка, але не в небі, а в глибині моря. І враз світло від неї перетворилося на криві промені, схожі на крила вітряка, що обертається. Бісів млин на дні моря. Образ цей спав на думку, бо світло хоч і яскраве, але якесь неживе, холодне. «Вітряк» крутило хвилин п'ятнадцять, а потім зайнялося все море — сині хмари світла заклубочилися аж до обрію, стало видно, як удень. Я з подивом помітив, що море почало тікати від берега. За якусь хвилину дно оголилося на кілька кілометрів. Я хоч і стояв високо на горі, але бачив водорості, якихось істот, схожих на корали. Все те «горіло», ніби його облили спиртом і підпалили. Та раптом на обрії, куди втекло море, з'явилась лавина синього вогню. Вона мчала до берега зі швидкістю літака. В паніці я кинувся назад, але об щось зачепився і впав. Поки зводився на ноги, стіна холодного вогню заввишки як десятиповерховий будинок, покривши щойно голий берег, з ревінням повалилася на схил гори. Світні бризки того страхіття загуготіли за півсотні метрів від мене. Потім вал знову відкотився, запаливши берег і ту частину гори, куди він дістав, примарним холодним сяйвом. Я окинув поглядом місцевість, шукаючи камінь, об який перечепився, але його ніде не було. Його взагалі не існувало на моєму шляху. Я впав від сильного підземного поштовху. Не критимусь, те явище мало не зробило мене німим. Якусь мить я стояв, вагаючись,— страх штовхав нагору, цікавість до води. Тим часом море влилося в свої береги, «вітряк» щез, тільки досі клубочилися над водою голубі хмари світла. Я подався вниз... Як плату за страх, отримав усі зразки флори й фауни. Могутній вал устелив ними підніжжя гори на

кількасот метрів від берега. Мов на велетенському предметному склі, ворушилися трилобіти, завбільшки як моя долоня. Ці істоти перебирали п'ятьма парами двогіллястих кінцівок, точнісінько як мокриці. Голова — у вигляді півмісяця з великими фасетковими очима і двома антенами. Доволі тут губок та істот із гіллястим хітиновим скелетом. Останні нагадують курай, проте це тварини, схожі на викопні граптоліти. Та найбільше тут археоциат — найдивовижнішої форми. Прямі й зігнуті рури, порожнисті конуси й корчі, фігури, що нагадують наші гриби-хрящі, розмірами до півтора метра. Часто всі елементи позросталися у дивні абстрактні скульптури. Водяний вал так швиргонув ними, що більшість лежала понівечена і я міг бачити їхню внутрішню порожнину та складну систему зв'язаних каналів. Ці організми мають м'яку зовнішню оболонку і твердий вапняковий скелет. Немало тут молюсків, я вже не кажу про водорості — їх на березі сила-силенна, а впереміш — медузи, черви-мулоїди, дрібні ракоподібні. Коли я підбирав якусь істоту, з неї стікали краплини світла. Щомиті поглядав на море, яке, хоч і вгамувалося, проте викликало в мене непереборне бажання дременути подалі нагору...

Спав погано. Ліжник здавався мені тісним і парким. Щойно заплющував очі, як у пам'яті поставав велетенський палаючий вал. Хоч я й розумів, що містичного в тому немає нічого, світіння — реакція примітивних організмів на підземні поштовхи, все ж на душі було моторошно. Склепив очі аж на світанку... Прокинувся від термосіння. «Чи не трясця мене вхопила?»— подумав. Довкола все тремтіло і дзенькало: рулони перфострічки, порожні банки, шолом від скафандра, та й снопи вранішнього проміння в ілюмінаторах теж, здавалося, заломлюються. Я виліз із спаль-

ного мішка і, тримаючись за стіни, вийшов. Надворі сонячно й тихо, але море внизу як сивий каракуль — усе в білих кучериках хвиль. Вода, здавалося, кипіла, а ген на обрії, де вчора крутило «вітряк», здіймалася цівка пари. Перегодя в небо зметнувся велетенський водяний стовп. Гору сильно затрясло. Поряд зі стовпом із води почав виринати острівець... Вечеряв бутербродами, обережно тримаючи склянку, щоб не розплескати чаю. Острівець уже нагадував підкову. І ніякого гуркоту, все відбувалося в дивній тиші. Тільки чути було притлумлені підземні удари. Виверження досі ще було підводне. Та ось із затоки в центрі «підкови» вирвався чорний сніп, який, діставши до хмар, розлетівся сатанинським фейєрверком із блискавок і фонтанів чорної туші. То суміш пари, газів, кіптяви, лавової пилюки. Просто на очах піднімалося морське дно біля острівця-«підкови». Треба тікати...

І знову — дорога. Щойно спало на думку, що життя моє здебільшого проходило на колесах. Чи то якісь матеріали треба було добувати по геологічних експедиціях, чи то — відрядження на свердловини або шахти. Та в тому водночас був і позитивний момент. Сидячи в автобусі, я мав змогу думати. М'яке крісло міжміського автобуса враз відмітало весь клопіт і настроювало на абстракцію. Які тільки думки не виникали в мене під час тих рейсів! Згодом вони лягли стрункими каскадами в мою концепцію і дали можливість уже серйозно замислитися над пристроєм, з допомогою якого можна було б пересуватися в часі. «Пробним каменем», на якому я перевіряв логічність і правдивість своїх думок, був один геолог, що йому, на моє глибоке переконання, наш спільний тоді начальник Браїлко, як науковець, і в підметки не годиться. Той чоловік, попри душев-

ну його доброту, ставав дуже прискіпливим, коли мова заходила про якусь наукову ідею. Він ніколи не сказав би «так», маючи хоч найменшу можливість сказати «ні». Власне, завдяки отій своїй рисі він, учений, кандидат наук, не мав ні лабораторії, ні навіть помічника і тижнями, а то й місяцями виконував роботу, яку мав би робити технік. Щораз, віддаючи йому рукопис, я з трепетом очікував на його суд. А вирок найчастіше був украй лаконічним — «бека». Якщо ж він обережно казав: «А знаєш, у цьому щось є...»— я був певен, що робота мені вдалась і потребує лише доробки. А одного разу він сказав таке: «Як тобі відомо, Всесвіт розширюється, відцентрово «розбігаються» галактики і планетні системи, розбухають і планети. Отже, постійно змінюється тяжіння... Щоб твоя ідея «запрацювала», треба показати зв'язок між простором, часом і гравітацією». Того разу я вперше не помітив на його обличчі характерної для нього поблажливої посмішки. Та по хвилі він, ніби отямившись, додав: «Гадаю, що від цього,— він поклав долоню на мої записи,— є користь і для тебе особисто. У вільний від роботи час ти не бігаєш за жінками, не тиняєшся в місцях розваг, не деградуєш під час гри в доміно. Хіба це не користь?» Я тоді образився на нього.

Палеозой, ордовикська система, 480 мільйонів років до наших днів.

Дорогий учителю!

Місцевість, де я зараз перебуваю, вже й не назвеш горою. Це скоріше плато, яке підноситься над рівнем моря на двісті метрів. Лабораторія стоїть на березі. Хоча берегом цю стрімку стіну і не назвеш. Таке враження, ніби частина суші за-

палася і море її поглинуло. Вчителю, Ви не повірите, а я сидів, звісивши над кручею ноги, і милувався тим творінням природи. Під берегом море було зовсім прозорим — видно кам'янисте дно з водоростями, які ростуть із тріщин у породі; безліч молюсків із прямими й закрученими в спіраль раковинами, які виписували по дну химерні фігури. Але причиною мого замилування було не море взагалі, а рожевий кораловий риф, який косою тягся віддалік і омивався смарагдовими водами. Ніби й не було тут ніколи виверження. Жива зелень води, гладінь і тиша. В перервах між плескотом хвиль, здавалося, було чути, як шурхотять по небу хмарки. А сонце таке ж лагідне, що я не втримався і, роздягнувшись, простягся на теплому базальті. Приголублений промінням, я вже почав було дрімати, коли тишу порушило якесь хлюпання. Здавалося, внизу під берегом скидається чимала рибина. Я підвівся і глянув униз. А там при самій скелі вода аж кипіла. Тільки по хвилі я розгледів велетенського трилобіта, який виривався з довгих павучих лап потвори, що нагадувала скорпіона. На кінці двометрового тіла чудовисько мало замість хвоста гостру метрову швайку. Бідолашний трилобіт скрутився, як скручуються мокриці, коли їм загрожує небезпека, але потвора не випускала його з чіпких лап, двома коротшими лапами намагалася просунутись під черево трилобіта. Біля скель мілко, тому і напасник, і жертва то здіймали цілі буруни, то самі вискакували на поверхню, аж блискало на сонці чорними сегментами черево ракоскорпіона. Люто водячи очима, які в нього розміщені на панцирній спині, чудовисько намагалося прогризти хітин трилобіта, але зуби лише ковзали по твердій, як лакованій, поверхні. Нарешті ракоскорпіон випустив жертву — і та клубком відкоти-

лася до стіни урвища. Хижак, розплескавшись на дні, видовжив телескопічне черево ще на добрих півметра і загнув його так, що швайка опинилася над головою. Трилобіт довго не розкривався, а коли наважився, ракоскорпіон, відштовхнувшись членистими павучими лапами від дна, чорною блискавкою метнувся до жертви... Це було жахливе й огидне видовище, я кинувся шукати камінюку, але поверхня була гола, аж блискуча. Трохи вгамувавшись, я подумав, що не маю права втручатись у життя істот палеозойської ери. Наситившись, потвора поволочила по дну своє обважніле сегментисте тіло з довгим хвостом-багнетом, лінькувато обмацуючи дно суглобистими кінцівками. Від трилобіта зостався тільки хітиновий панцир і голова, на які тут же накинулись молюски. Невідомо й звідки на той банкет ковзнуло кілька тіней, що тільки формою нагадували риб, бо були покриті суцільним сірим панциром. Учителю, те видовище зіпсувало мені настрій; я вже не дивився так розчулено на рожевий кораловий риф, у бік якого поповз триметровий ракоскорпіон. Пробу води я відібрав з допомогою монтажного дроту, до якого прив'язав банку. Біоаналізатор показав наявність тих же бактерій і примітивних водоростей, що й в усіх попередніх системах, тільки в іншому співвідношенні. Солоність води майже не змінилася з часів кембрію...»

У лабораторії раптом потьмянішало. Вхід заступила чоловіча постать. Чумак, підвівши голову від щоденника, не одразу і второпав, що то стоїть Мурченко. Васько Мурченко носив взуття на м'якій підошві і ходив майже нечутно.

— Сподіваюсь, ти не такий щоб ображатись?— обізвався гість.

— Ні, я не такий... щоб ображатись на тебе,—

відказав Чумак, підводячись і прямуючи до дверей.

Мурченко, пропускаючи його, відступив і опинився за порогом лабораторії.

— Зараз ідеться не про нас із тобою, а про велику проблему,—сказав він.— Слід піднятись над особистим.

— Покажи приклад.

— Але ж моя тема... Міністерство...

Багато хто вважав Мурченка зизооким. Насправді ж його очі мали дивну властивість дивитися при потребі кожне в інший бік. Найчастіше це траплялося тоді, коли він чинив якусь оборудку. І тепер одне його око дивилося на Чумака, інше обмацувало поглядом ту частину лабораторії, яку було видно знадвору.

— Ти що, збираєшся з допомогою високозольного вугілля, яке досліджують у твоєму відділі, розв'язати проблему енергетичного голоду?

— Ні, ну... Це один із шляхів...

— ...Протриматись.

Мурченко виставив уперед руку, ніби на нього щось насувалось.

— Хвилинку...— в голосі прозвучала образа.— А ти знаєш, скільки цінних елементів містить у собі зола? Та в ній і германій, і галій, і все, що хочеш...

— То ти збираєшся розв'язати одразу дві проблеми: енергетичну і рідкісних елементів?

— Ну,— ствердно кивнув Мурченко, не відчувши іронії.

— Але ж для цього потрібні спеціалісти зовсім іншого профілю: хіміки, вуглехіміки...

— Будуть гроші — будуть і специ.

— А грошей ти збираєшся розжитися за рахунок палеонтологічної тематики?— спитав Чумак.

— Палеонтологічної не палеонтологічної — це для мене не має ніякого значення. Є мета, яку перед нами поставили...

Чумакові, котрий під час бесіди звик дивитись людині в очі, важко було розмовляти з Мурченком, бо він тільки вряди-годи міг піймати погляд котрогось із його очей. Розмова з ним скидалася на діалог з фокусником.

— А по-моєму, ти, Мурченку, самозванець. Перед тобою цієї мети ніхто не ставив. Її поставлено перед енергетиками.

Мурченко застережливо підніс руку:

— Хвилинку! Досі вугілля вважалося енергетичною сировиною.

— Отож-бо, що досі вважалося. Через це і виникла проблема енергетичного голоду.— Чумак раптом подумав: «А чого він, власне, прийшов? Щоб пом'якшити сказане на вченій раді чи з якоюсь іншою метою?» Аби перевірити свій сумнів, він одійшов від дверей і став так, що Мурченкові довелося повернутись до лабораторії спиною. І враз сірі очі того забігали, у них з'явилося щось шкодливе, як тоді, чверть століття тому, коли Мурченко проспівав модну на той час пісеньку «Если я тебя придумала — стань таким, как я хочу...» і витер кілька крапок на графіку, які заважали йому вивести пряму залежність. Та препарована «закономірність» побачила світ у одному з солідних журналів, а її автор поповнив куций тоді ще реєстр своїх наукових праць новою назвою. З роками, правда, він уже не співав тієї пісеньки, принаймні при колегах, натомість енергійно і з певністю в голосі відстоював будь-яку свою концепцію... Тим часом Мурченко повернувся в пів-оберта до Чумака і, притупцюючи, поглядав у відчинені двері лабораторії, немов хотів зайти туди.

— Ти не тямиш нинішньої ситуації,— сказав він.— Потрібна енергія. А що буде її джерелом, не так важливо. Зрозумій мене правильно, я нічого лихого тобі не бажаю, але за даних умов ніхто не дозволить тобі марнувати кошти на ілюзії. Адже всім відомо про твій геологічний календар.

— Мені дають гроші на інше, і я від завдання не відхиляюсь. А те, що той матеріал я використовую в роботі над календарем, то це нікого не обходить.

— Може, воно й так, а тільки громадська думка... Сам знаєш.

— Ти хочеш сказати — ярлик дивака, який конче комусь хочеться на мене наклеїти?

— Ну гаразд, хай до тебе громадськість несправедлива. Тоді скажи, навіщо тобі оця скриня, начинена апаратурою, як не для геологічного календаря?— Мурченко кивнув на лабораторію.— Яке вона має відношення до твоєї теми?

— Безпосереднє...— Чумак хотів був сказати про уран-свинцевий годинник, та на мить затнувся.— Стривай, чи не прийшов ти здерти шкуру з не вбитого ще ведмедя?

— Ні, ну,— від несподіваного запитання очі в Мурченка звузились.— Чого так в лоба? А втім, не буду кривити душею. Я завжди вважав, що адміністрація вчинила несправедливо, віддавши оцю річ тобі... Чумаче,— голос його, й без того вуркотливий, ще більше пом'якшав, у ньому з'явилося навіть душевне тепло,— давай без дипломатії: ти мені — оцю скриню, я ж не вимагатиму твоїх грошей на свою тему.

— Хм... Принаймні без вихилясів,— усміхнувся вчений.— А тільки від цієї с к р и н і, якщо вона опиниться у тебе, користі буде стільки ж, як

від нейтронного мікроскопа, масспектрометра, ядерно-магнітного резонатора та іншої апаратури, що її поховано в твоєму відділі.

— Ні, ну...

— Поховано! Ні в останньому, ні в попередніх звітах, де ти значишся автором і науковим керівником, немає й натяку на роботу бодай на одному з цих приладів.

— Тоді в них не було потреби. А зараз, коли нас закликають...— На широкому вилицюватому обличчі Мурченка майнула тінь благородної прикрості, а в очах з'явився докір. Та Чумак знав його двадцять п'ять років, і ця переміна викликала в нього тільки посмішку.

— Якби ти, Ваську, так само завзято колекціонував знання з вугільної геології, як колекціонуєш прилади, ціни б тобі не було.

Мурченко зміряв Чумака важким поглядом:

— Ну дивись, як знаєш. Я до тебе чесно, без хитрувань.

Він пішов, а Чумак, спостерігаючи за його широкою спиною, яку впритул облягав піджак у чорно-жовту клітинку, подумав, що чверть століття майже не лишили на його постаті своїх позначок. Тільки п'ятачок лисини та жмутки посрібленого волосся навколо нього свідчили, що чоловік цей уже немолодий. А ще Чумак відзначив, що штани в Мурченка давно не бачили праски — замолоду за ним такого ніколи не водилося. «Хай тобі грець!»— з прикрістю подумав Мирослав Петрович і вперше пошкодував, що відмовився свого часу очолити відділ, яким зараз керує Васько. А дирекція ж інституту наполягала. Відмовився заради вищої мети...

Він зайшов у приміщення і знову сів за щоденник Заміховського.

«Палеозой, силурійська система, 420 мільйонів років до наших днів,—прочитав він.

Мій добрий учителю!

Щойно я замислився над тим, чому це і в силурі наша лабораторія опинилася на узвишші. Шукаючи відповіді, я подумки перенісся в Ваш кабінет, де навпроти письмового столу на стіні висить тектонічна карта світу. Тоді я дивився на неї, як на чудернацьку мозаїку з розмаїтих плям, серед яких був і коричневий мазок, що тягнеться від Азовського моря до річки Горинь. Український кристалічний щит. Для геолога це — складна тектонічна споруда з магматичних і осадо-метаморфічних порід, яка похована під землею, для мене зараз — узвишшя, біля підніжжя якого поблискують на сонці, як після повені, безліч озер. Море, видно, відступило. Озера ті роз'єднані смугами суші, кораловими рифами і, о диво! По берегах зеленіють рослини. Лабораторія стоїть на схилі, і я дивуюсь, як вона досі не зсунулася по відполірованій вітрами і колись морськими хвилями поверхні. Принаймні мої черевики мало не вислизнули з-під мене, коли я подався схилом униз... Сторожко ступав порепаним глеєм, зоставляючи на ньому відбитки черевиків сорок третього розміру, черевиків істоти, яка з'явиться в цих краях через багато мільйонів років. Мабуть, недавно була злива, бо на дні глибоких тріщин, які я перестрибував, поблискувала вода. Море, відступивши, хоч і покинуло напризволяще своє поріддя, проте діти його не загинули — береги водойм подекуди вкривали зелені латки папоротеподібних рослин. Більшість із них ховали коріння в воді, і на поверхню витикалися тільки пагінці, що стелилися при самій землі. Але були й такі, що росли в вологому прибережному грунті

не гірше тих, що в воді. Це перші піонери суші... Перед тим як зайти в воду, ретельно оглянув берег, чи, бува, не крутиться поблизу якась потвора. Та по мілкому дні повзали ракоподібні істоти, завбільшки як наші річкові раки, трилобіти, тільки значно менші від тих, що я бачив раніше, різні молюски, від ледь помітних до великих, завбільшки як кулак. І все те ворушилося в затінку чагарника з граптолітів. Лагуна мілка — мені по коліна. Добре видно дно. У мене з-під ніг тікали зграйки риб, я спотикався то об кущ корала, то об равлика з масивною міцною раковиною — вони тут на кожному кроці. Наскочив на одного велетенського равлика із спірально закрученою хаткою, яка в діаметрі мала до двох метрів і виступала з води, як колесо. Але, учителю, істота ця тільки за формою схожа на безневинного слимачка. На ділі це страшний хижак. Він спритно зловив вусами-щупальцями трилобіта і, притягнувши до рогових щелеп дзьоба, перемолов його на тертці з численних пластин і гачків. Цей головоногий наутилоїд косував лупатими очима й на мої ноги, але, на щастя, він повільно пересувався. Сторожко оглядаючи дно, я брів до зеленого острівця, який виявився частиною коралового рифу. Колонія коралів, яка його створила, давно вимерла. На це кладовище рожевих коралів нанесло мулу й останків різних організмів. Я вибрав два кущі — один для зразка відмерлої фауни, а другий для Марії: вона зможе замовити собі з нього намисто. Між коралами густе жабуриння, воно липло до скафандра, як олійна фарба. За цими водоростями не видно дна, і я потерпав, щоб не наступити на ракоскорпіона. Моя тривога не була марною. Спочатку щось вислизнуло з-під ніг, і я, розгрібши зелену фарбу водоростей, остовпів: у затінку під жабуринням — цілий рій

швайконосців. Вони, видно, сховалися туди від сонця. Я рвонув назад і біг, високо вистрибуючи з води, неначе під ногами було не дно, а розпечена плита. В заплічній торбі торохтіли склянки на фауну, і те торохтіння нагадало мені кота, якому я колись у дитинстві прив'язав до хвоста бляшанку. По дорозі трапився валун, що виступав із води, і я поспішив на нього вискочити. Озирнувся. За мною ніхто не гнався, тільки від острівця до валуна клубочилися змулені водяні вихори — сліди мого страху. Відсапуючись на камені, я помітив колонію червоних водоростей, у затінку яких спочивало двійко ракоскорпіонів. Мене аж пересмикнуло, тим паче тварини чогось схарапудились. І недаремно: над ними зависла зграя риб. Я очікував, що ракоскорпіони зараз пустять у хід багнети. Гай-гай, сталося навпаки: одна з риб спікірувала і хапонула потвору за чорне сегменисте черево, скорпіон не встиг і швайки підняти. Другий кинувся тікати, але риби його не переслідували, а скубли того, що зостався. Я мало не заплескав у долоні, спостерігаючи за розправою, та коли під червоними водоростями залишилися самі павучі лапи й багнет, раптом уторопав, що навряд чи матеріал скафандра міцніший від хітинового панцира швайконосця. Я довго не наважувався скочити в воду, аж поки не відчув, що валун піді мною ворушиться. «Чи не землетрус?»— подумав я. І враз збагнув, що сиджу на вапняковому панцирі велетенського наутилоїда. Цей молюск мав такий же жувальний апарат, як і равлик — пожирач трилобітів. Із силою відштовхнувшись від наутилоїда, я приводнився за три кроки від нього. Відстань до берега подолав досить швидко. Навряд чи стайєр пробіжить її скоріше по суші. Оговтавшись, я взяв аж біля берега пробу води і мулу, в якому кишіли черви-мулоїди і якісь ли-

чинки. Археоциата — дивного творіння природи — не помітив... Я сушив голову над тим, чому на мене не напала жодна істота, адже коли я заходив у воду, такі ж напівпанцирні рибини, що легко розправилися зі швайконосцями, тікали у мене з-під ніг. Уже в лабораторії я здогадався, що причиною тому був запах двадцятого віку — запах скафандра».

Чумак на мить підвів голову від щоденника, відчуваючи, як його схоплює тривога. Ця тривога була свідченням того, що він починав вірити в писання Заміховського. Тим часом знадвору долинув стукіт каблуків по бруку, а за хвилю в дверях з'явилася Марія.

— Олекси в гуртожитку немає,— почувся її низький і, як Чумакові здалося, стомлений голос.

— Немає саме в цю мить? Чи він і зовсім не з'являвся?— запитав учений.

— Кажуть, не з'являвся.

— А крім гуртожитку, йому нікуди більше податися?

— Олекса має тут тітку. Коли ми рік тому познайомилися з ним у поїзді, він їхав до неї.

— Ви знаєте, де вона живе?

— Знаю,— повагавшись, відповіла дівчина і додала:— Ми бували в неї.

— У тітки сім'я?

— Та ні, вона самітна. На пенсії.

— А чого ж тоді Олекса перейшов у гуртожиток?

— Тітка живе у протилежному кінці міста. Від неї далеко до інституту.

— Підождемо до обіду,— вирішив учений.

Знадвору почувся голос Славка:

— Дивина! Як він ухитрився доправити будку на місце? Потрібні принаймні платформа і

кран.— Вусань уважно оглядав подвір'я.— Жодного сліду!— Зайшовши в лабораторію, він спитав:— Що, знайшлась-таки пропажа... А де ж сам колега?

— Невідомо,— відповів учений.

Він хотів знову схилитися над записами Замі-ховського, та погляд його затримався на сумному обличчі дівчини. Подавши їй щоденник, Чумак сказав:

— Читайте. Ось із цього місця.

Приміщення заповнив низький Маріїн голос:

— **«Палеозой, девонська система, 400 мільйонів років до наших днів.**

Дорогий Мирославе Петровичу!

Мабуть, це вже передостанній запис. Не розрахував із харчами. Щойно дістав із холодильної камери останнього бутерброда... Прочинив двері. Зокола темно і задушливо, як у глечику. Високий атмосферний тиск. Раптом баня глечика луснула, крізь тріщини блиснуло, і за мить розлігся гуркіт, ніби посипались велетенські черепки. Здавалося, хтось знавісніло гупає по бані нічного неба, яка тріскається то там, то там. Раптом забубоніло в обшивку, спочатку рідко, а далі частіше, і по хвилі вже здавалося, що лабораторія стоїть під водоспадом. Потроху розвиднюється. По яругах клекочуть руді потоки, які несуть шматки породи і викидають на рівнину. Та дощ швидко вщух. На сході дозрілою помаранчею викотилося сонце. В девоні, виявляється, я опинився вдосвіта. Схил значно пологіший, поораний балками-водотоками. Поверхня сохне просто на очах, і просто на очах тьмяніє кристалічний масив, стає рожево-матовим. Не видно вже гострих скель, колишні урвища зализало водою й вітрами. Учите-

лю, Ви колись казали, що девон — вік риб. Але їм тут ніде взятись. На місці колишнього моря, а згодом озер, розкинулась бура рівнина, на якій де-не-де зеленіють латки. Діждавшись, поки в низині повисихають калюжі, я подався берегом балки-водотоку. По вологому пісковому грунті йти було легко, тільки сонце сліпило очі. Десь ополудні я натрапив на озерце. При березі, як зграя павичів, розпустила хвости папороть. Я її відразу впізнав, вона і в нашому антропогені трапляється, здебільшого у вологих місцях. О, та тут і хвощ! Півметрові прямі стебельця з віночками пагонів. Під лапатими віялами папороті в'ється плаун. Його гілочки схожі на пухнасті котячі хвости. При березі гойдаються темно-зелені плями жабуриння і пурпурні водорості. Сонце вже підбилося в зеніт, а я зрадів пальмоподібній рослині, яку помітив, дибаючи берегом. У затінку під цією рослиною я почувався, як у раю. Настрій затьмарювала тільки згага, яка пекла мені всередині. Вона нагадувала, що вже давно час обідати. Голодним поглядом я окинув пустельний берег. Під водою ледь помітно рухалися невеликі молюски. Були серед них схожі на оту істоту, що ласувала трилобітами, були й двостулкові, точнісінько річкові скойки. У них туге м'ясисте тіло. Я наблизився до води й побачив своє відображення: на мене дивився занехаяний чоловік. Обличчя в рідкій чорній щетині — він-бо не голився багато мільйонів років. Хоч цікавість моя до фауни й була чисто утилітарною, я не наважувався розлущити собі на обід скойку... Вирішив хвильку спочити на пухнастому килимку, який плаун вистелив при березі під «пальмою», але пригоди навчили обережності, і я, перед тим, як лягти, підчепив його ногою. І мудро зробив: на вологому піску звивався цілий клубок багатоніжок. Щойно

на нього сійнулося світло, як клубок розпався на живі шматки колючого дроту, кожен сантиметрів із десять завдовжки. Одна тварюка навіть уп'ялася мені в підошву. Ледь струсив. Такими б щипцями рафінад трощити. Деякі з багатоніжок сховалися під плаун, решта — у воду. Відпочивати мені перехотілося, і я, кинувши на плечі торбу, пішов берегом далі, не перестаючи дивуватися, у яке жахливе пориддя виродились безневинні черви-мулоїди... Якось Марія через те, що я не прийшов на побачення, назвала мене пройдисвітом. Щойно мені спало на думку, що я справді пройдисвіт, тільки не в просторі, а в часі. Коли повернуся назад, не всі мене зрозуміють: одні картатимуть за самоуправство, інші, наукові гіпотези яких спростуються привезеними мною зразками флори і фауни, проголосять єретиком. Тільки Ви, дорогий учителю, та ще, мабуть, Марія постоїте за мене. Між іншим, того вечора, коли ми мали зустрітися, я просидів допізна в читальному залі. Мені терміново треба було з'ясувати деякі практичні особливості часу... Даруйте за відступ. Я йшов з півгодини, аж поки не помітив, що берег робить закрут. Неподалік буяв цілий гай. Коли б я був художником, намалював би неозору червону рівнину, але не в яскравих, а в притлумлених, пастельних тонах. Зеленими ж мазками я б наніс на ній гай з пальмоподібних рослин. Вся небесна голубінь пронизана життєдайним сонячним промінням... Під ногами хрумтіли черепашки. Вони, змішані з піском, шматками лави і рудим глеєм, устеляли сухе русло. Раптом я спинився. Сухим руслом пересувались риби — косяк десятка на півтора. Я подумав, чи не міраж це? Але який міраж, коли риби за кілька кроків від моїх ніг! Живісінькі, поблискують на сонці крупною лускою. Вони зводяться на передні плавники, як

морські котики. Плавники видовжені, нагадують п'ятипалі кисті. Риби роззявляють пласкі пащі з частоколом гострих зубів, захлинаються повітрям. Я сприйняв їх, як манну небесну, і вже витяг був складаного ножа, щоб котрусь прирізати, але, помітивши, як тяжко вони караються і який довгий шлях вистраждали, пошкодував. Водойма ж за кілька кроків. Подався до гаю тим самим старим руслом по слідах риб. Налічив двісті кроків. На цій відстані шість рибин лежали вже дохлими, а семеро конали. Важко далося їм переселення... Гай оточував болото — колишню домівку риб, з якого стриміли рештки коралового рифу. Це болото колись було дном моря, потім лагуною, що міліла сотнями тисяч років, і риби в ній уже не плавали, а повзали по дну. Учителю, я спостерігав велике таїнство. На думку знову спали слова поета Максиміліана Волошина:

Наш пращур, что из охлажденных вод
Свой рыбий остов выволок на землю,
В себе унес весь древний Океан
С дыханием приливов и отливов,
С первичной теплотой и солью вод —
Живую кровь, струящуюся в жилах.

Нещасні істоти, що захлиналися повітрям, нагадували астронавтів, корабель яких зазнав аварії на чужій планеті, і їм залишалося або вмерти, або пристосуватися до нових умов...»

Марія на мить замовкла, щоб перевести подих, а вчений, скориставшись паузою, замислено промовив:

— А в природі багато чого можна віднайти... Та ж кистепера риба, яка ще недавно вважалася викопною істотою, потрапляє в рибальські сіті і в

наші дні. Але кистеперою вона стала ще тоді, в девоні, коли постало питання: або вимерти, або пристосуватись. Хоч і невідомо ще, чи плавники в неї видовжилися внаслідок пристосування до мілководдя, а чи в результаті мутагенних факторів. На мою думку, кистепері — це мутанти звичайних риб, які вижили завдяки новим якостям — наявності «лап», що давали їм змогу пересуватися не тільки по мілині, а й по суші.

— Чому ж тоді інші риби, предки кистеперих, дожили до наших днів майже без змін?— запитав Славко.— Адже якщо на Землю спадали потоки іонізуючої радіації з космосу, то всі істоти мусили б зазнати її дії.

— Слушно, але все живе мешкало тоді в океані. А товща води затримує більшу частину потоку радіації. От вам і пояснення: найдавніша риба акула практично не зазнала змін, і водночас із неї ж таки утворилася кистепера риба. Море відступало, і частина акул зосталася на мілині, яка вже не ховала від космічної радіації.

Помовчали. Марія знову почала читати:

«Палеозой, карбонова система, 320 мільйонів років до наших днів.

Шановний учителю!

Я зачудовано дивився в ілюмінатор на безкрає море зелені. Щойно на цій площині виднілися тільки окремі кущі й деревця, а зараз кристалічний щит, немов фортецю, обступили зелені велетні. Їхнє суглобисте порепане коріння проникає в тріщини, дереться на каміння. Я, спустившись схилом до лісу, спинився в нерішучості: мене лякало те смарагдове військо. Не знав-бо, як воно поставиться до мене,— чи не розчавить, стуливши докупи, щойно я ступлю в його ряди, чи не

впізнає в мені одну з тих істот, яка в далекому антропогені грабуватиме його могили. Я почувався розвідником, який, причаївшись біля самого ворожого стану, не тільки бачить, що там робиться, а й дихає димом табору. Повітря насичене вологою — одяг аж липне до тіла. Я таки наважився зайти в ліс, але в скафандрі без шолома... Опинився серед хаотичних колон, що сягають у висоту на півсотні метрів. Стелею, яку вони підтримували, було саме небо. Я спинився, пригнічений і змарнілий. Раптом почув легке потріскування і подув вітру — над головою пролетіла велетенська бабка. Розкрилля цієї голубоокої красуні сягало метра. Вона тріпотіла жовтуватими з чорними прожилками крилами, як вертоліт. Учителю, це не моя фантазія, навіяна казкою про ельфів, це реальність карбонового світу. Я поступово заглиблювався в ліс. Мої органи чуття напружилися до краю. Побачивши в центрі білої мережі, натягнутої між двома деревами, павука завбільшки як добрий гарбуз і з метровими волохатими лапами, я підібрав добрячу ломаку. Під павутинням валялася купа хітинових панцирів, крил і лап якихось комах, вимащених послідом. Пильнуючи, я наблизився до павучиська кроків на десять і відчув, як у мене ніби вп'ялося вісім отруйних жал, що вилетіли з чотирьох пар блискучих очиць,— очі в нього розміщені на кожному з двох передніх щитків головогрудей. То було не вісім очей, а вісім джерел люті. Мені так кортіло пожбурити в нього ломакою, та я дав собі слово без потреби не втручатись у життя чужого мені світу. Трохи віддалившись від павучих тенет, я надибав цілий рій півметрових коричневих жуків, схожих водночас на трилобітів і тарганів: шість колючкуватих ніг і дві антени-вуса, теж шипуваті, як дві гілки шипшини. Ці істоти кубляться в трухляво-

му пні завбільшки як підмурок великої димової труби і в порожнистій серцевині стовбура, що лежить поряд. Так ось чим ласував павук — таргана-ми. Я налічив сорок кроків уздовж поваленого дерева, перш ніж дійшов до його крони, яка розгалужувалася в дві гілки однакової товщини. Пальмоподібне листя давно обсипалось, і поряд жовтіли його прілі рештки. Весь стовбур узявся сірою волосінню. Важко було розгледіти в ньому повзучий плаунець, але я пізнав його по лусочках кори, з-під яких пробивалися колись голкоподібні листочки, і по двогіллястій кроні у вигляді рогача. Ліс хоч і густий, проте сонячне проміння кругом сягає грунту — і він злегка парує. Крізь пісок подекуди проступають брили рожевого граніту. Від надмірної вологості камінь мокрий, з тінистого боку на ньому наросли пухнасті шапки моху. Мох є і на стовбурах дерев. Весь час я поглядав на плато, яке рожевіло за частоколом стовбурів, і ладен був щомиті туди податися. Піскуватий грунт передгір'я змінюється поступово грузьким глеєм, устеленим прілим листям і заваленим тліючими колодами. Як із рур, із порожнистих стовбурів повалених дерев визирали і одразу ж ховалися голови якихось комах. Крім колосів із лускатою корою — палеоботаніки, здається, називають їх сігілляріями,— стали трапляти-ся дерева з гіллястою кроною і гладенькою корою. Земля під ними схована під грубим шаром стилетоподібного листя. Моє попереднє рішення голодувати похитнулося, коли я під одним таким деревом угледів сім'ю білих грибів. Споку-са була велика — я ж міг розвести багаття і, настромивши ті ласощі на патичок, приготувати чудовий сніданок, але обережність взяла гору,— може, під коричневими апетитними капелюшка-ми криється отрута. Я знову помітив, що з дупла

поваленої сігілярії визирнула голова комахи. Як кулак завбільшки; броньована товстим хітином і озброєна чи то зубами, чи то клешнями. Та голова видалася мені знайомою, і я, спровокований цікавістю, торохнув палицею по колоді. Краще б не робив того. З порожнистого стовбура вискочило троє комах. У слово «комаха» людина вкладає поняття невеликої істоти, яку з необережності можна розчавити ногою. Але дупло вистрелило півтораметровими багатоніжками. Уявіть собі, учителю, пожежний шланг, броньований сталевою стрічкою, на якому виросло по півтори сотні чіпких ніг із кожного боку. Перший імпульс штовхнув мене злетіти в повітря і не торкатися ногами землі, але я спромігся тільки на те, щоб стрибнути на колоду. Сколопендри, очунявшись, разом кинулись на своє житло, щоб розправитися з напасником. Я з жахом побачив, що для цих гнучких тварюк не існує перепон. Пробігши по прілому листю, вони однаково легко і швидко подерлися на товсту колоду. Міркувати було ніколи, я б від них усе одно не втік. Розмахнувшись, щосили вдарив ломакою першу, що з'явилася з-під колоди. Цілився в голову, а влучив у сегмент, де мала бути шия. Багатоніжка встигла загородити ногощелепи в кору і затіпалась, немов прибита до колоди, розгрібаючи двома швайками хвоста пріле листя на землі. З-під кожного сегмента заструмував газ, а на тому місці, де «обценьки» вп'ялися в дерево, стікало дві цівки отрути. Друга потвора повзла навскіс по колоді, вистрілюючи на ходу хмарками газу, ніби під кожним сегментом у неї було по гарматі. В шарудінні сотень лап по корі мені вчувався брязкіт гусениць. Атака була така навальна, що не встиг я впоратися з першою, як друга багатоніжка вже ладна була стулити криві кусачки на моїй пра-

вій гомілці. Та я луснув її посеред спини. Сколопендра скрутилась в колесо і впала в корчах на землю. Третя комаха повзла слідом за другою, отже, в мене був якийсь запас часу. Я встиг відскочити і приготуватись. Ця, третя, була значно товща і довша, тому, мабуть, нападала останньою. Вона й стріляла густішими порціями газу. Я вцілив багатоніжку по голові. Її тіло скрутилось у колючий клубок, який підскочив і випростався на рівні моїх грудей, безперервно газуючи. Раптом я відчув, що мені стає млосно. Ще встиг помітити, як разом із багатоніжкою падає на колоду моя ломака, і знепритомнів.

Перший проблиск свідомості: я лежу впоперек спини велетенської істоти, її шишкуватий хребет муляє мені груди, руки й ноги звисають уздовж крупа, вони важкі, немов налиті свинцем. Ніздрі лоскоче надокучливий запах. Від нього я починаю блювати і знову впадаю у забуття.

Другий проблиск: смеркає, я лежу, оповитий холодним густим туманом. Намагаюсь ворухнути пальцями, зітхаю, сповзаю по горбистій корі колоди. Ноги, вткнувшись у грунт, тремтять — чи то від безсилля, чи то від холоду. Я зачмелено дивлюся на застигле тіло багатоніжки, що звисає з колоди. На ньому виблискують краплини роси. Свідомість швидко вливається в мене, а з нею й відчуття небезпеки. Поки я шукав ломаку — вона виявилася з другого боку стовбура, поряд з двома мертвими сколопендрами,— раптом стало темно, хоч в око стрель. Таке враження, ніби на ліс накинули намет. От коли я по-справжньому злякався. Зустріч із отруйними комахами вжахнула, проте розуму не потьмарила, повінь темряви ж в незвичайному світі зробила мене безпорадним. Єдине, на що спромігся обплутаний тенетами страху розум, це послати тіло знову на коло-

ду, на яку я видерся уже навпомацки. Та, на подив, темрява почала швидко линяти. Спочатку де-не-де заблимали сині вогники. Дедалі їх ставало рясніше й рясніше, а по якомусь часі в лісі стало видно, як на освітленій вулиці. Вогники повзали по землі, літали, лазили по стовбурах дерев. Мертвотно-синє світло випромінювали також багатоніжки — люте поріддя безневинних черв'яків-мулоїдів. Якийсь час я зачудовано спостерігав за цим дійством, забувши про страх і кволість, а потім вирішив, що треба вибиратися з лісу. Я ступав обережно, прислухаючись до шарудіння, стрекотання, дзижчання і якихось тонких майже ультразвуків. Досвід підказував, що слід уникати повалених колод і пнів, де кублилася більшість комах, і я обходив їх якомога далі. По якомусь часі виявив, що втратив орієнтацію. Збили з дороги світні істоти, котрі металися навколо в шаленому танку. Я, немов сновида, йшов на примарне світло, яке то зникало за деревами, то спалахувало з іншого боку... Запахло болотом. Раптом аж здригнувся, побачивши свою тінь. Я стояв на відкритій місцевості. Над головою не було вже шатра з чорних крон дерев, а висіло синє небо, на якому паслися вівці. Місяць-пастух незворушно стояв посеред отари, певен того, що жодна вівця не залишить місця випасу. Я впізнав і Велику, і Малу Ведмедиці, і Стожари, але всі ці сузір'я були ніби не на своєму місці. Надія зорієнтуватися по зірках так же швидко згасла, як і спалахнула. Попереду тьмяно поблискувало чи то озеро, чи то болото, по краях якого кущилися невисокі рослини. Я перетворився на зір і слух. На чорній гладіні розкидано якісь предмети, ті предмети ніби й нерухомі, проте вряди-годи здригаються. То якісь істоти. Поміркувавши, я вирішив, що рятівне плато знаходиться з проти-

лежного краю водоймища, і, як на тортури, подався знову до лісу. Ступивши кілька кроків, аж підскочив від несподіваного ревіння, що долинало з прибережних кущів. Кричала велика тварина. Враз тими звуками сповнилося водоймище, яке ніби тільки й ждало на сигнал. «Му-гу-му-гу!» Скидалося, реве стадо волів. Звуки ті, погулявши між щільними стінами лісу, гасли в тумані, та по миті чулося нове ревіння, і здавалося, тому не буде кінця. «Му-гу-му-гу-му-гу!» Скоро я відчув, що надовго мене не стане — кволість прямо валила з ніг. І тут виникла думка нікуди більше не йти, а діждатися ранку. Інакше заблукаю, і тоді вже мені не вибратись. Нагодилося похиле дерево, і я, порачкувавши по стовбуру, простягнувся на ньому за три метри від землі. У сенсі того заходу, правда, я сумнівався — комахи однаково добре лазять по деревах, як і по землі, до того ж багато з них пікірують прямо над головою. Все ж інстинкт штовхнув мене на шишкувату спину лепідодендрона. Нажаханий багатоніжками, я кожної миті очікував нападу... Не помічаючи агресивності комах, поступово спрямував свою увагу на сузір'я. Вони були в таких місцях неба, що, здавалося, я дивлюся на них не з Землі, а з якоїсь іншої планети. В небі вряди-годи спалахували срібні віники комет... Напруження не може продовжуватись вічно, його розряджає короткочасне розслаблення. В одну з таких розрядок я заплющив очі. Здавалося, склепив їх лише на мить, щоб придрімнути, та коли важкі повіки піднялись, ночі як і не було. Першою з'явилася думка, що все те я пережив у сні, але гостре пальмоподібне листя, яке високо-високо вгорі лоскотало небесну блакить, повернуло до дійсності. Я зразу відчув запах болота, тупі шипи стовбура, які муляли спину, комашине дріботіння і цокотання. Ще від-

чув у собі силу і пекельний голод. Дерево, на якому ночував, підгнило з коріння, проте впасти не давали велетні, що обступили його. Чорне павутиння ліан надійно приснувало його до сусідів. Отже, на мене не напала жодна комаха. Я для них був істотою незвичайною, не схожою на жоден із комашиних видів, які розвивалися, чинили усталений мільйонами років екологічний обмін у буйному карбоновому біомі. Одні комахи харчувалися рослинами, інші, хижаки, пожирали подібних до себе, я ж випадав з раціону тих і других, і, поки я їх не чіпав, вони мене просто не помічали. Сплигнувши на землю, я помітив крізь густу колонаду дерев те озеро, до якого вчора забрів. Не кидаючи ломаки, подався по своїх слідах. Клята печія всередині не давала перепочинку й на мить, штовхнула до озера в сподіванні на якусь їстівну здобич. Може, десь на земній кулі і не гидують комахами, проте я віддав би перевагу жабі або слимакові... При самій воді росли рідкі кущі папороті, догнивали стовбури велетенських кордаїтів, усюди поблискували на осонні пухнасті латки моху. І тут я відчув неспокій. Спочатку не второпав, звідки він,— ліс-бо зостався за спиною, а водоймище мирно собі поблискувало на сонці. Про всяк випадок я спинився, та так і вкляк на місці. Предмет, який я спочатку прийняв за великий корч, ворухнувся і знову завмер. На мене балушилися булькаті очі велетенської амфібії. Все її грузьке тіло з короткими лапами і куцим хвостом вкривали брудно-зелені кощаві нарости. Півметрове, схоже на риб'яче, рило, здається, було складено з уламків черепашачого панцира. Ця броньована потвора лежала на зелених подушках моху нерухомо, як опудало, всього за кілька кроків від мене. Раптом відчув, як засвербіли, а потім аж запекли п'яти, і хутко кинувся до лісу.

Спинившись на безпечній відстані, відзначив, що розкохане тіло амфібії розвернулося до води і поповзло, а певніше, «попливло» по траві. Куці перетинчасті лапи і приплюснута риб'яча паща, всіяна дрібними гострими зубами, нагадали мені тих кистеперих риб-переселенців, яких я зустрічав у девоні. Марно я тікав: стегоцефал звивався, аж його гладкуще тіло бралося брижами, відштовхувався лапами від купин моху і нарешті сяк-так допхався до озера. Тоді повернув голову в мій бік і несподівано голосно ревнув. Враз відгукнулося «му-гу-му-гу-му-гу» з різних боків водойми́ща, і берег заходив ходором від великої кількості стегоцефалів, які досі непомітно вигрівалися на осонні в пухких перинах моху. Я швидко збагнув, що цих неповоротких істот нічого боятися, і з цікавістю спостерігав за їхнім дивним способом пересування. Плече і стегно в них рухалися тільки в горизонтальній площині, отже, лапи могли переставлятися лише при змієподібному звиванні всього тіла. Ті рухи ніщо інше як плавання, перенесене на сушу. Примітивні амфібії ще не ходили, а «плавали» по суші. Їх було так багато, що коли всі вони опинилися в озері, рівень води піднявся. Я знову наблизився до місця їхнього тирла, прощупуючи ломакою кущі папороті і пухнасті острівки моху. Чим ближче підходив до берега, тим гнітючіший сморід душив мене. Смородом сходили зелені екскременти, в яких видно було риб'ячу луску, рештки хітину, неперетравлені лапи комах. Далі йти я не зважився, бо ноги по кісточки грузли в болоті, яке зрадницьки ховалося під щільним шаром моху. Амфібії тим часом завмерли, і коли б не опуклі жовті люстерка на броньованому рилі, звернені в мій бік, можна було б подумати, що то неживі предмети.

Дивно, але ліс мене більше не лякав. Я до пев-

ної міри вже знав його закони, а саме: не дратувати мешканців. Довго стояв на галявині, марно вдивляючись у туманний присмерк лісу: на відстані півсотні метрів стовбури перетворювалися в суцільну темну колонаду, обвиту чорним гаддям ліан. І тут, як і вчора, мені спало на думку, що схил плато, де стоїть моя лабораторія, мусить бути розташований в протилежному від водоймища місці, і я подався по своїх слідах. Спочатку була драглиста поверхня, і сліди на ній розпливались, далі пішов грузький глеїстий грунт, на якому чітко проступали заглибини ступень сорок третього розміру. Голодний і стомлений, я довго петляв між живими і повваленими деревами, уникаючи пнів і дуплистих стовбурів, павучачих тенет, котрі часто нагадували вивішені сушитися рибальські сіті. І раптом я помітив колонію білих грибів, тих самих грибів, при вигляді яких у мене вчора аж слинка покотилась. Біля найбільшого сидів півметровий коник і обкушував шляпку. На мене він зреагував, коли я замахнувся палицею. Колючкуваті лапи підкинули його над землею, і він, тріпнувши яскраво-червоними крильцями, відлетів. Я ледь стримався, щоб не загнати зуби в холодний соковитий гриб. Коли тварини його їдять, отже, він не отруйний. Я почав напихати кишені вологими шматками — найменший з грибів не вліз би цілим до кишені. Коли вже класти було нікуди, я озирнувся, шукаючи підходящої місцини, де б можна було розвести багаття. І враз у просвіті між деревами помітив рожеву смугу. То було місце моєї стоянки...»— Від хвилювання в голосі Марії вчувалося тремтіння, і Чумак спинив її:

— Відпочиньте, Маріє... Не знаю, що й думати, але написане тут є чіткою схемою розвитку живого. Щоправда, судячи з прочитаного, Заміховський жодного разу не потрапив у льодовикову

епоху. А втім, він міг її просто не помітити, потрапивши на початок або кінець якоїсь із них. Скоріше, кінець. До речі, великим змінам в історії живого передували заледеніння або зниження температури клімату.

— А від чого може знижуватись температура на Землі?— запитав Славко, на обличчі якого весь час тліла іронічна посмішка.

— Різні є гіпотези,— відказав учений,— але найгрунтовнішою, як на мене, є та, що розглядає Землю, як частку космосу. Земля у складі Сонячної системи обертається по галактичній орбіті. Двічі на галактичний рік, а він триває близько 274 мільйони років, Сонячна система перетинає галактичну площину, в якій знаходиться безліч туманностей. Такі туманності є рештками зірок, що колись спалахнули. З одного боку, вони — джерело іонізуючої радіації, з іншого, заповнивши простір між Землею і Сонцем, затримують сонячні промені. Як бачите, живий світ зазнає двічі на галактичний рік зміни клімату і одночасно — впливу космічної радіації. До речі, розумієте тепер, чому Заміховський не міг зорієнтуватись по зірках, щоб вийти з лісу? Що ви на це скажете?

— Сонячна система знаходилась не в тому місці галактичної орбіти, що зараз...— висловив припущення Славко.

— Напевне.

— Що ж виходить?— обізвалась Марія.— Наявність тих чи інших істот на планеті залежить від положення Сонячної системи у Всесвіті? Отже, й на нас, людей, чекають такі ж випробування, як, скажімо, на кистеперих риб?

— Це важке питання, Маріє,— сказав учений.— Людство заклопотане сьогоденням. Та настане час, коли найважливіші проблеми, що

стоять перед людством, будуть остаточно розв'язані і люди переймуться долею нащадків.

Марія знову почала читати:

— «Я не став розводити багаття, а посмажив гриби в лабораторії, вилившши на сковороду решткн олії та покришивши останню цибулину. Але надія наїстися досхочу не збулася, бо з усього трофею вийшла тільки невелика купка рум'яної пахучої страви. Мушу сказати, що на смак ці гриби скидалися на м'ясо. Вони тільки віддалено нагадували ті, що ми з Павлишем (це той геолог, про якого я писав вище) збирали в лісі під Великими Мостами. Правда, серед них тоді було більше сироїжок, а вони не найкращі з грибів. До речі, це тоді, в лісі біля ватри, я вперше почув про стегоцефалів і кордаїтів, про царство комах і тропічний клімат карбону. І, отже, певною мірою був підготовлений до того, що зараз побачив. Павлиш — спеціаліст з вугільних родовищ — знає не тільки, де і на яких глибинах розпластано вугільні «коржі», а й з яких рослин їх утворено, які води: морські, озерні чи річкові — заливали торфовища — майбутні поклади, скільки разів підніма-лась і опускалась земна твердь, і яких змін від того зазнавало вугілля. Це того разу (ми відбували польові роботи у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні) Павлиш відкрив переді мною дивовижний світ давноминулих епох. Слова Павлиша глибоко западали в свідомість, змушували замислюватись над швидкоплинністю всього живого. Відтоді найулюбленішим місцем мого відпочинку став палеонтологічний музей, а за шматком породи я намагався побачити рослинний і тваринний світ, клімат і ландшафт тих місць, де її було знайдено. Водночас мої дослідження отримали новий поштовх.

Палеозой, пермська система, 270 мільйонів років до наших днів.

Учителю!

Плато незмінно височить над низиною, його поверхню вкриває шар піску, крізь який місцями випинаються брили зализаного вітром рожевого граніту. Круті «спини» тієї породи скидаються на постаті тварин, що вклякли на голодному пасовиську. Єдина рухома субстанція краєвиду — західний вітер, який змітає пісок у долину. Рвучкі пориви супроводжуються шерхотом крупинок в ілюмінатори. Сонце в зеніті, на розпеченому небі ні хмаринки... Переступаючи поріг лабораторії, я почувався більше мисливцем, аніж дослідником. Крім заплічної торби, пасок мій обтяжувала сокирка. Глибокі колись урвища-водотоки тепер обсипались, віддалік виднілись озерця й гаї, а ген на обрії — суцільна фіолетова смуга пагорбів, укритих лісом. По кількох хвилинах ходи під подувами вітру наблизився до гаю з дивних рослин, стовбури яких нагадували бочки, а деякі — навіть кулі, прикрашені зверху жмутком розкішного папоротеподібного листя. Такого ж виду рослини, тільки стрункі та високі, схожі на пальми, вгинаються під вітром. Учителю, я на той пейзаж дивився голодним поглядом, марно шукаючи під деревами плодів. Не було їх і на деревах. Папоротеподібний лист, який я зірвав з «бочки», виявився гіркуватим і відгонив вогкістю, я з огидою виплюнув ту жуйку. Начхати мені зараз на пермську флору, якщо вона не в змозі заглушити невдоволеного буркотіння шлунка. Хоча мушу сказати, що той гай над озером із екзотичних рослин дуже нагадує затишну оазу. Тут і вітер не навісніє, і в затінку посидіти можна. Та коли я зна-

йшов підходящий камінь і оглянув його з усіх боків — обачність уже стала звичкою,— мені раптом перехотілося на ньому відпочивати. Під пласкою похилою брилою, на яку падала тінь від «пальми», нерухомо лежали ракоскорпіони. Як мертві. Я відійшов на безпечну відстань і пожбурив у них шматком породи. Ой леле, учителю, та це ж справжні скорпіони, з третину метра завбільшки! Сегменисті тіла із швайкою на кінці враз загнулись, готові до атаки. Один навіть кинувся в мій бік, але чомусь спинився, над головою погрозливо затремтіло жало. Я згадав, як в ордовику триметровий родич цих потвор розправився з трилобітом, і мені стало зле. Хай їм грець! Краще б цим тварюкам і не виходити на сушу... Біля озера флора розмаїтіша. Тут ростуть навіть лепідодендрони з лускатою корою, кущі папороті, хвощів, плауна і якісь листки — соковиті, м'ясисті — без стебла, ростуть прямо з землі. Я знаю, що скорпіон нічна тварина — вночі полює, вдень спить, але у страху очі великі: оглянув кожен кущ, кожен камінь, шукаючи, що б його з'їсти. Навіть думка промайнула, а чи не порішити одного з членистоногих, адже колись вони були ракоскорпіонами, а раків ми любимо... Але ж і асоціації! Так можна з глузду з'їхати. Раптом я спинився вражений. Біля самого берега на осонні, куди не докочувались хвилі, лежало з десяток яєць, схожих на гусячі. Я кинувся до лунки в піску, забувши про пересторогу. Учителю, то й справді яйця, хоча й без звичайної твердої шкаралупи, схожі скоріше на капсули з еластичної міцної плівки. Я зачерпнув з озера води і, поклавши в бляшанку три яйця, поставив її на спиртівку. Вітер завивав у кронах, плутався між деревами, але вогника не задув, бо я сховав спиртівку в заглиблення, яке вирив у піску. Голод затуманив сві-

домість, і я забув про хазяїна кладки яєць, навколо якої рясніли п'ятипалі перетинчасті сліди. Вони вели в кущі «подорожника»— так я назвав подумки ту рослину з широкими грубими листками, що росла під лепідодендроном. Я боявся тільки одного, щоб оболонки яєць не луснули в окропі, але потерпання були марними... Обпікаючи пальці, обдер плівку і рішуче вкусив. Звичайне яйце! Правда, жовток трохи затвердий і відгонить якимось нетиповим для пташиного яйця запахом. Але ж, учителю, це їжа, поживна і смачна! До того ж не треба нікого вбивати. Я вирішив забрати решту кладки... Озеро хвилювалося. Шматки піни, підхоплені вітром, долітали аж до дерева, під яким я обідав. Раптом почув сичання. Спочатку здалося, що то піна. Вона, падаючи на пісок, сичить. Аж ні, сичання чулося з кущів, за кілька кроків від мене. Я підхопився. З-за дерева, розсовуючи листки «подорожника» і папороті, повзли два стегоцефали. Їхні тулуби хоч і звивалися, як у амфібії, та рухалися вони значно легше. Ці істоти вже не «плавали» по суші, а шкутильгали, підтягуючи живіт над землею. Коли б не риб'яча паща, втикана частоколом зубів, і не мозаїка ороговілої шкіри, що покривала тіло, цих істот можна було б мати за рептилій. Вони нагадували чимось середнього розміру варана. От тільки прудкими їх ніяк не назвеш. Я спостерігав з-за дерева, як тварини підповзли до лунки, в котрій недавно лежали яйця, і, знайшовши її пустою, почали розгублено озиратися. Пласкі вишкірені пащі обертались майже на 180 градусів. Вони дедалі збуджувались, животи в них попідтягувались, кінці куцих грубих хвостів позагинались. Нарешті, здогадавшись, хто грабіжник, кинулись до мене. Вони сичали, немов двоє роздратованих гусей. Так я їх і злякався!

Що не кажіть, учителю, а шлях до свідомості людини лежить через її шлунок. Мені вистачило лише трьох яєць, щоб із мисливця знову перетворитися на вченого. Я дивився на півметрових тварин вже не як на «комору м'яса», а як на об'єкт досліджень. Вони схожі одночасно і на амфібій, і на рептилій, хоча від рептилій відрізняються відсутністю шиї, а від амфібій — браком отворів для дихання у воді. А втім, може, такі органи й існують на межі голови й тулуба, та я їх не розгледів, бо боявся підпустити розлючених сеймурій ближче до себе. Вони таки нагадують викопних сеймурій... Тим часом мене вабила фіолетова смуга пагорбів на сході, і я попрямував туди. Спочатку йшов берегом по вогкому піску, на якому вряди-годи траплялися п'ятипалі перетинчасті сліди, а в воді повзали розмаїті молюски, які не відрізнялися від тих, що траплялося мені бачити на березі карбонової водойми і навіть силурійського моря. Здебільшого ті істоти мешкають у спірально закручених хатках і, на відміну від наутилоїда — пожирача трилобітів, мають невеликі розміри — завбільшки з мій кулак. Багато двостулчастих молюсків, схожих на наші річкові скойки. Трапився риб'ячий кістяк з оселедець завбільшки, виметені хвилею на сухе шматки пемзи, суглобисті корчі. В міру того як віддалявся від берега, йти ставало важче, ноги грузли в піску, а плечі, хоч їх і прикривала сорочка, починало пекти. Дерев дедалі менше, проте трапляються частіше випнуті з піску брили рожевої породи, а ще далі під гору громадяться скелі. Я здивувався, помітивши поряд з тими валунами фіолетовий кущ небаченої досі рослини, який нагадував віяло. Гнаний цікавістю, я повернув до скель, обходячи кожен камінь, щоб, бува, не напоротися на скорпіона. Та по хвилі куща не стало. «Мі-

раж!»— подумав я здивовано. І раптом помітив великі пятипалі сліди і борозну між ними. Сліди вели до скель і належали великій тварині. Вони були глибокі, а відстань між передніми й задніми відбитками сягала двох метрів. На безпечній відстані я обійшов кам'яне громаддя, але тварини ніде не побачив. Натомість виявив вхід до печери в половину людського зросту. Сліди вели саме туди. Вподобавши невелику скелю, я оглянув її з усіх боків, а тоді сховався за неї і став спостерігати за печерою. Коли б не вітер, який періодично швиргав піском, мені б і зовсім не зле велося в затінку гранітної брили. Та ось у сутіні печери щось заворушилося, по хвилі з'явилась голова, схожа на крокодилячу, в кривих зубах якої звивався великий скорпіон. Комаха ворушила клешнями, тикала жалом в рило тварини, але тій було байдуже — голову вкривали рогові нарости. Опинившись на сонці, звірина почала жувати скорпіона, я навіть чув, як хрумтить на зубах хітин. За мить членисті лапи вирвало вітром з пащі й понесло до озера. На спині звіра стовбурчився великий плавник, який тягнувся від голови до хвоста. Спостерігаючи, як із щербатої пащі раз по раз вилітає червоний язик і як похитується з боку на бік люта голова, я відчув нездоланний свербіж у п'ятах. Звір мав товсті, широко розставлені лапи, в яких угадувалася могутня сила. Якщо тварина така ж прудка, як її далека родичка ящірка, мені каюк. А що звір має бути прудким, я впевнився, співвіднісши розмір тулуба з розміром лап. Утримувала мене в криївці надія, що «драконові» замало одного скорпіона на обід і він зайде в печеру по нового, я ж тим часом накиваю п'ятами. Та родич стегоцефала і сеймурії, либонь, мав інші плани. Він, звиваючись тулубом, поплентався вниз. Сильний вітер надимав плавник, і реп-

тилія не йшла, а маневрувала, як вітрильник, весь час намагаючись, щоб вітер дув їй під кутом до спини. Вона пройшла повз мою схованку на відстані якихось пяти метрів, і я, причаївшись, спостерігав, як вітер вириває жменьки піску з-під п'ятипалих кігтистих лап. Коли небезпека минула, я подумав: «Ну навіщо тварині той перетинчастий плавник? У воді, скажімо, він править за стерно вертикального стану риби, а тут, на суходолі, навіщо? Можливо, його призначення — бути радіатором сонячного тепла. Але ж чому тоді в нашому антропогені нічого подібного немає?» По роздумах я дійшов висновку, що той плавник — рудимент. Тим часом звірина вже маячила поміж прибережними деревами. Поволі страх поступився цікавості: кортіло довідатись, які мешканці, крім скорпіонів, населяють печеру. Я вже мацнув заплічну торбу, щоб переконатися, чи на місці ліхтарик (після випадку в карбоні я з ним не розлучаюсь), та раптом з'явилась нова думка: а що, як скористатися з димовухи? Не доведеться й ризикувати — дим вижене з печери все живе. Тут-таки витяг гребінець, востаннє провів ним по волоссю і туго загорнув в паперовий конверт на гербарій. Та спочатку вирішив оглянути кам'яне нагромадження, в якому зяяла печера. Воно нагадувало руїни старовинного замку під горою, який наполовину замело піском і зализало вітром. Я пішов в обхід, щоразу натрапляючи на п'ятипалі сліди. Через півсотню метрів опинився на «даху» того звалища. І що я там побачив, учителю! Кладку яєць, кожне завбільшки з диню середнього розміру. Вони лежали прямо на камені, який з сонячного палу був нагрітий градусів до сорока. Яйця мали сіру тверду шкаралупу. Все це цікаво, але господар кладки, який пішов на водопій, мав скоро повернутись. Отож я

0 1 2 3 4

поспішив униз, до печери... Прикрившись від вітру, запалив край гребінця і, коли пакет сильно загазував, пожбурив його в чорну пащу печери. Сам відбіг на десяток метрів. Колись хлопчаком я виганяв у такий спосіб вужів з їхніх схованок на березі Конки. Невдовзі з печери заструмувало, а по хвилі вся квадратна діра вже сходила ядучим димом. І тут із сизого марева з'явилася спочатку голова «дракона», а потім і весь він, немов матеріалізувався, як у східній казці. На мить я вріс в пісок. Мене паралізували очі, які блищали на сонці, як два люстерка. Поряд з очима, на тому місці, де в рептилії скроні, щось пульсувало. Це була точна копія того пожирача скорпіонів, що подався до озера. Вітер нагнав хмару диму, і звір несподівано голосно гарикнув. Блиснули криві зуби, вискочив і зник тонкий червоний язик. І тут пісок, в який вросли мої ноги, перетворився раптом на потужну пружину. Після кожного озирання «пружина» підкидала мене все вище, я вже не біг, а стрибав, як заєць. Рептилія ж перебирала товстими лапами легко, як наша ящірка, тільки рухалась короткими перебіжками, і це мене поки рятувало. Зупиниться, випустить довгий і червоний, як блискавка, язик — і знову з-під лап, як з-під танкових траків, здіймається курява. Відстань між нами катастрофічно скорочувалась, я вже чув стрекотання, яке долинало з пащі. Мені навіть здалося, що ось-ось займеться батист сорочки на спині від того дихання. І тут майнула думка: я ж тікав за вітром, але й «драконові» вітер допомагає, отже, слід змінити напрям, так щоб вітер дув йому в плавник. Озирнувся — щербате рило в якихось двох-трьох кроках від мене. І тоді я пожбурив у нього заплічним мішком. Рептилія спіймала його на льоту, зімкнула щелепи, і я почув, як брязнуло потрощене скло банок. Про-

бігши з півсотні метрів, я спинився знеможений, важко хекаючи. Чудовисько тим часом терзало рюкзак, а тоді почало його ковтати. Я з жахом спостерігав, як роздувається безрозмірне воло і як востаннє блиснули хромовані застібки на кишенях рюкзака. Та чудовиську виявилося замало заплічної торби з усім її начинням, і воно, підібравши черево, кинулося в мій бік. Але я за ту мить, коли звір розправлявся з рюкзаком, устиг зібратися на силі, до того ж, моя ноша обтяжувала тепер мого ворога, а не мене. Отож дременув нагору, пересилюючи опір вітру, котрий дув мені в правий бік. Вже не лякали скорпіони, я перестрибував через брили породи, в затінку яких вони могли кублитись, і тут перечепився через каменюку і впав у пісок. Коли підхопився, гарячково хапаючись за сокирку, то побачив, що рептилія далеко відстала. Вона не так гналась, як боролася з вітром. Сильні пориви його напинали плавник, який тепер нагадував фіолетове вітрило. Звір ледь утримувався на ногах. Раптом він почав звиватись, корчитись, а тоді, роззявивши пащу, виблював мій рюкзак. Одночасно до слуху долинуло довге натужне ревіння, яке на мить перенесло мене на берег карбонової водойми. Але тільки на мить, звук той хоч і нагадував віддалено голос амфібії, але належав рептилії. В ньому вчувались лють і якась туга. Враз луною відгукнулося від озера, а по хвилі між прибережними рослинами замиготів фіолетовий плавник. То родич мого переслідувача поспішав у наш бік... Я вкрай висна-
жився. Мене охопив такий смертельний страх, який трапляється тільки у сні. Хай їм біс, тим рептиліям! Я ледь переставляв ноги, до того ж, відчував пекельну спрагу. Та скоро пересвідчився, що пагорби, до яких прямував, зовсім не пагорби, а ліс. Дерева в ньому ростуть так густо, що крони

їх сплелись у суцільне склепіння. Наблизившись, я впізнав з-поміж них кордаїтів, сигілляріїв. При березі, між лісом і озером, виступають з води пагони, а над ними пурхають велетенські бабки з блакитними очима. Вода в озері виявилася солоною, до того ж пахла болотом, і я подався шукати джерело. Скоро його знайшов — воно витікало з-під плаского каменя при самому березі. Довго пив, підставляючи під джерело складені човником руки, а тоді ліг на нагрітий сонцем камінь і лежав у забутті доти, аж поки не відчув, як по тілу розливається сила... Коли оговтався, відчув себе якось незатишно, мене навіть посіла тривога. Проте скільки не видивлявся довкола, нічого загрозливого не помітив. «Дракони», як два фіолетові вітрильники, «пливли» до печери. Під каменем, на якому я розташувався, не було жодної щілини, де б сховався скорпіон, та й з лісу нічого не загрожувало. І тут увагу привернули концентричні кола на воді. Прикипів поглядом до того місця, звідки вони розходилися, але, крім заростей хвоща і плауна, а ще зеленаво-рудих латок жабуриння, нічого не помітив. Тим часом хвилі однакової амплітуди, ніби їхнім джерелом був вібратор, продовжували розходитися на воді; майнула думка, що в кущирах виділяється болотний газ, але ж чому не чути булькотіння? І тут вітром хитнуло зарості хвоща — і я побачив у просвіті дві молочно-білі кулі завбільшки з невелику диню. Мене аж млость пройняла і щось невидиме потягло в воду. Але в пригоді став мій вічний дух протиборства. В житті я звик протидіяти чужій волі. Інколи я навіть протидіяв сам собі. Отож, відчувши, як мене невтримно щось тягне до води, я подався нагору. Враз невидимий зв'язок між мною і тими двома кулями увірвався, стало легко, ніби виплутався з тенет. Та дослід-

24

ницький рефлекс змусив підняти замашну мушлю, яких тут чимало, і пошпурити в кушири. Але замість плюскоту щось глухо гупнуло, і тієї ж миті те, що я прийняв за жабуриння, перетворилося на острівець, відірвалося від води, мабуть, на висоту мого зросту і, блиснувши проти сонця білим черевом, впало на пісок за кілька кроків від мене. Я ж не став очікувати, поки істота завбільшки з доброго вола зробить ще один стрибок... Учителю, оте страховище виявилося жабою. Спостерігаючи з безпечної відстані, як у неї вібрує воло (від цього розходилися по воді хвилі) і поблискують на сонці нерухомі лупаті очі, я відчув, що позбувся страху. Ніби й не від неї щойно тікав. Хіба можна боятися істоти, родичок якої ще хлопчиськом ловив на березі Конки?

Сівши на задні лапи, жаба застрекотала. Велетенська паща з частоколом коротких зубів все ж давала знати, що це не та беззахисна істота, з якою я колись безпечно бавився. Жаба довго стрекотала, не зводячи з мене баньок. Її вологу, зеленаво-руду, як переспілий огірок, спину швидко сушили вітер і сонце. Тим часом я знову відчув невидиму силу, що тягла до неї. Розлючений новою спробою заманити мене в пащу, я підняв чималий камінь і пожбурив ним у амфібію. Та камінь відскочив від роздутого вола, ніби то був надувний матрац. Мабуть, переконавшись, що на мене її навіювання не діє, тварина незграбно розвернулась і поповзла, а певніше — «попливла» назад. Перетинчасті лапи гребли пісок точнісінько як воду. Тулубом і рухами вона нагадувала карбонового стегоцефала, не вистачало тільки хвоста і ороговілих латок на шкірі. Опинившись у заводі, вона несподівано голосно кумкнула і попливла в кушири, над якими пурхали півметрові в розкриллі бабки. Я вже збирався повертатися,

щоб іти, та раптом побачив, як жаба блискавично вихопилася з води і проковтнула одну з бабок, що сиділи на стеблі хвоща...»

— Хіба й справді світ колись знав отаких страховиськ?— озвався Славко, щойно Марія зробила невелику паузу.

— Знав, Славо, ще й не таке знав...— На сірому обличчі вченого тліла добра усмішка, в якій водночас вчувалася й іронія.— Природа йшла до вершини свого творіння — людини — навпомацки. А відтак і помилялася часто. Ну навіщо, скажімо, було створювати оте віяло на спині рептилії або рогові нарости на тілі стегоцефала і сеймурії? Та разом з тим у перші мільйоноліття після виходу амфібії на суходіл сталися також зміни, які згодом відіграли роль і в розвитку людського скелета.

— Ви хочете сказати, що людина успадкувала щось від тих істот, які мало не зжерли нашого Олексу?— обурилася дівчина. В її блискучих чорних очах ще не згасло враження від прочитаного.

— І від цих, і від багатьох інших,— відказав Чумак.

Дівчина непомітно поглянула на своє відображення в люстерку.

— Ну, наприклад, що саме?— запитала.

— Найзагальніше — симетрію, а конкретно — кульовий суглоб. Якщо рибі досить було, щоб плавник рухався тільки взад-вперед, то наземній істоті цього вже було замало. Виникла потреба у бокових, потім і в кругових рухах кінцівок. Отоді й почав «розроблятися» кульовий суглоб. Це був великий винахід природи, яким скористалися всі хребетні. Водночас видовжувався і перетворювався на п'ятипалу кінцівку плав-

ник. Завдяки цьому тварина вже могла пересуватися по нерівній поверхні і утримувати тіло над землею. Та, мабуть, найістотнішою зміною було збільшення черепної коробки у перших мешканців суші. Та це й не дивно. В морі життєві умови одноманітні: температура, освітлення і кількість харчу змінюються мало. На суходолі ж постійно відбувається зміна тепла й холоду, сонця й дощу, виникають урагани, пожежі, повені, епідемії. І тварина на все те мусить реагувати, а отже, й розвиватися.

— А як ви гадаєте, Мирославе Петровичу,— мовив Славко, торочачи рудого вуса,— людина успадкувала від нижчих істот тільки особливості скелета чи, може, й психіки? Наприклад, потяг до блукань?

Учений на мить насупив кущики брів. Уловивши ту зміну на його обличчі, Славко додав:

— Я знаю... Може, я поставив не дуже кваліфіковане запитання. Адже я не спеціаліст — у палеонтологію я прийшов з математики.

— Щоб відповісти на це запитання, потрібні знання вищого порядку,—насупленість на обличчі вченого поступово змінювалась поблажливою посмішкою.— На жаль, наука ще їх не має.

— А як ви гадаєте, Мирославе Петровичу,— мовила дівчина,— такі риси, як єхидство і поміркованість, людина успадкувала від примітивних істот чи виробила в собі сама?

— Годі вам, годі,— м'яко закликав Чумак.

— З'явиться Олекса, я в нього запитаю, чи йому траплялися в мандрах помірковані, обережні і в той же час єхидні істоти. Мусимо знати, хто з пращурів наділив людину такими рисами,— не без іронії сказала Марія.

Дівчина взяла лабораторний журнал і продовжила:

— «Прямуючи до лісу, я щоразу наступав на спірально закручені мушлі молюсків, котрих бачив ще в силурійському морі. Більшість з них була пошкоджена, немов їх щось розгризало; мав бути якийсь хижак, що харчувався молюсками. Я намагався уявити його жувальний апарат, але моя фантазія далі «дракона» не сягала, пригадав навіть брязкіт склянок, коли заплічний мішок опинився в його пащі... Я зупинився на узліссі, де росли низькорослі дерева-бочки з султанами лапатого листя, і почав вдивлятись у присмерк лісу. Це вже були не ті колоси, під якими я гуляв у карбоні. Їхні стовбури значно тонкіші, без гілок, схожі на кокосову пальму. Шкода тільки, що не ростуть на них плоди. Рожевий піщовий грунт місцями вкривають латки моху, а в особливо тінистих куточках розрослась папороть. Я і впізнавав, і не впізнавав знайомий з карбону ліс. Чогось подібного я вже зазнав, коли після кількарічної перерви приїхав у гості до бабусі і не долічився в садку двох найстаріших горіхів і водночас відзначив, що каштанове деревце, яке я посадив ще хлопчаком, вкриває тінню майже весь двір... Я не поспішав заглиблюватись у лісовий присмерк, який де-не-де протинало сонячне проміння. Дослухався до шурхотіння листя вгорі, до потріскування крил бабок, схожих на ту, котру проковтнула жаба, видивлявся на рожевому піску сліди. Мені навіть привиділася під кордаїтом велика перетинчаста лапа, схожа на жаб'ячу, але виявилося, що то був лист цього дерева. Багато стовбурів, як і в карбоні, обвивали товсті ліани, котрі нагадували сірі жили дерева. Вони обплутували вгорі крону, переплітались з сусідніми і утворювали щільне шатро, крізь яке, немов крізь дірки, лише місцями проникало денне світло. Через це в лісі стояв при-

смерк. Навчений досвідом, я передовсім вирубав з ліани добрячу ломаку (сокира надто коротка, щоб служити надійною зброєю) і, напруживши всі чуттєві органи, заглибився в ліс. Та не пройшовши й півсотні кроків, раптом уловив знайомий запах хвойної живиці. Він виявився таким рідним, що мені до болю закортіло додому, в антропоген. Але миттєвий спалах ностальгії заглушило нове відкриття. По прілій глиці, що вкривала пісок під сосною (сосна — умовна назва, дерево більше схоже на секвойю, тільки не таке високе), бігла вервечка мурахів. Учителю, це не ті мурашки, до яких ми звикли. Ці — завбільшки з мій черевик. Тут вони теж виконують роль санітарів лісу, бо вервечка, яку я помітив, не зменшуючи швидкості, полізла на стовбур назустріч такій самій вервечці, що спускалася з дерева, тримаючи в клешнях великі личинки. До речі, «сосна»— єдине з дерев, у якого гілки ростуть горизонтально, вздовж усього стовбура. Забувши про небезпеку, спостерігав, як по втиканому глицею стовбурі ловко перебирають довгими лапами комахи, та раптом відчув, що палицю, на яку я обіперся, щось сіпає. Нею цікавився один з членистоногих — добувачів личинок. Він уп'явся в костур двома гострими скобами ногощелеп, а троє з його компанії ворушили довгими антенами біля моїх ніг. Чи інфрачервоне промінння, що його випромінює тіло теплокровної істоти, чи невідомий запах, чи щось інше стримували їх вчинити з моїми гомілками те, що й з палицею. А від неї вже почала сипатись тирса. Піднявши її разом з мурахом, що в неї вчепився, я вдарив ним найближчого членистоногого і кинувся навтіки. По тому, як відчутно полегшала моя зброя, я зрозумів, що мурах розтулив «обценьки». У цих тварин, судячи з того, як

дружно вони добувають харч, мусить бути висока організація, і тому я поспішив якомога віддалитися від місця інциденту. Пробігши з півсотні метрів, зупинився біля заростей кущистої рослини, що нагадувала водночас і папороть, і мімозу. Пересвідчившись, що за мною ніщо не женеться, я простягнув руку, щоб зірвати гілку на гербарій, та враз напоровся на гострі колючки. На пучках на-віть виступила кров. Червоні цяточки нагадали, що я не в рідному антропогені, де знайомі кожна рослина і кожна тварина. А скісне сонячне проміння, яке де-не-де проникало в хащу, свідчило про те, що сонце хилиться до заходу і, отже, мені слід думати про повернення. Щоб уникнути зустрічі з мурахами, попрямував схилом униз, де мала бути водойма. Навчений досвідом, я обминав повалені стовбури, зарості папороті і колючої мімози. Обходив плетива ліан, що місцями звисали, немов гігантські сіті... Нарешті опинився на узліссі з боку водойми. Проте йти стало важче — заважали зарості папороті, хвоща і отих соковитих м'ясистих листків, що нагадують подорожник і ростуть без стебла прямо з землі. А палиця тим часом мала роботу — я обмацував нею кожен кущ на своєму шляху. І, як виявилося, мав слушність. Коли ломака гулькнула в зарості плауна, що росли неподалік від берега, там раптом щось аж «закипіло»— і по миті вистрибнула істота, чимось схожа на крокодила. Все сталося так несподівано, що поверхах мені здалося, ніби та істота матеріалізувалась із зелених котиків плауна — мала таку ж темно-зелену спину. Я сторопіло дивився на крокодила, який тікав від мене, стрибаючи точнісінько як жаба. Великі сильні задні лапи підкидали його триметрове тіло високо над землею, і в променях сонця мені пощастило розгледіти повздовжні ряди гадючої луски чи

ороговілих наростів, темно-зелених на спині і сріблясто-білих на череві. Полохлива тварина, здавалося, не мала голови. Паща, а точніше дзьоб, росла прямо з тулуба... Учителю, оговтавшись трохи від шоку, я подумав, що все живе, котрому судилося мешкати на суші, має більші і потужніші задні кінцівки, ніж передні, ніби всі форми живого сконструйовано в одному конструкторському бюро, за одними ліцензіями. Що це? Закон природи чи випадковість? Істота, опинившись у воді і перебираючи ластами точнісінько як жаба, занурилась і попливла при самому дні, місцями змулюючи прозору воду. Вигулькнула біля зеленого острівця, виповзла на сушу і аж тоді подивилася в мій бік. Ця амфібія, а може, й рептилія, головою схожа на рибу-голку. Вона часто заклацала дзьобом, і це, мабуть, був сигнал, бо довкруж мене з кущів шугонули до води її родичі. Їх було багато, і вони нагадували зграю наполоханих хвостатих жаб. Розвівши кущі, я побачив на місці їхнього тирла кладки яєць. Великі яйця розбуркали в мені апетит, адже я вже давно нічого не їв. Уявив на мить повну пательню (одного досить, щоб її наповнити), навіть почув шкварчання яєчні. Але то було тільки шипіння піни і плюскіт хвиль. Щоб не грабувати надто тварин, я брав з кожної кладки по яйцю. На жаль, їх умістилося в пазусі лише п'ятеро. Вони мали тверду шкаралупу і форму кабачка. Тим часом «стрибаючі крокодили» обсіли весь острівець, мовчки спостерігали за мною маленькими пташиними очима. А я стомлено дибав берегом, затоптуючи їхні трипалі, схожі на відбитки ніг велетенського водоплаваючого птаха, сліди. Незважаючи на те, що сонце давно скотилося з зеніту і вже недалеко йому було до верхівок дерев, пекуче проміння навіть крізь сорочку жалило спи-

ну. Страшенно закортіло освіжитись, та й помитись, я-бо не купався багато мільйонів років. Не вельми розмірковуючи, повиймав з пазухи і поклав на пісок здобич, роздягся і, оглянувши кущі і прозоре мілководдя, поволі зайшов у воду. Жадана прохолода вмить зняла з мене тягар злигоднів, яких я зазнав, блукаючи в часі; я плавав і пірнав, забувши про небезпеку, котра, можливо, чатує в пермському морі. Не залишив без уваги тільки острівець з «крокодилами-стрибунами». Раптом крізь плюскіт води до мене долинуло знайоме вже клацання. По миті воно переросло в звуки цілого оркестру, єдиним музичним інструментом якого були кастаньєти різного звучання. Чи не обурються господарі, що в їхні територіальні води вдерся чужинець? Хай обурюються, аби тільки не покидали острівця. Але тварини не мали такого наміру. Навіть ті, що сиділи при самій воді, подалися нагору. Звуки «оркестру кастаньєт» тим часом наростали, я навіть уловив у них якісь тривожні нотки, після чого уважно оглянув берег, чи, бува, не вештається в кущах якась звірина — ворог дзьобатих. Але там тільки вітер гуляв. Мене дедалі більше непокоїло цокотання, котре періодами так посилювалося, що за ним ставало не чутно плюскоту хвиль. І тут я помітив, як від острова, розсікаючи хвилі, рухався якийсь вертикальний предмет. Миттю зметикував, що то плавник, схожий на акулячий. Він наближався із швидкістю пущеної стріли. Я в паніці кинувся тікати, забувши про всі стилі плавання. Кажуть, страх надає сили. Дивлячись який. Якщо такий, якого зазнав я, то він, навпаки, знесилює. Я все ж виборсався на берег і, ще не маючи певності, що вцілів, довго лежав, не в змозі поворухнути навіть пальцем. Тільки важко хекав і здивовано дивився на червоний і дрібний, немов потовчена цегла,

пісок. А в пам'яті, наче сновидіння, стояла хижа паща акули, котра не встигла мене вхопити лише тому, що була надто велика, аби рухатись на мілководді. Тим часом потвора носилася взад-вперед паралельно до берега, її грубий метровий плавник зупинявся навіть в якихось десяти кроках від мене, і я бачив у прозорій воді шипасте чорне тіло. Такий же плавник носився навколо острівця з наполоханими істотами, змушуючи їх від страху голосно цокотіти дзьобами... Трохи оговтавшись і все ще не вірячи, що вцілів, я оглянув своє тіло: бліді руки й ноги були схожі на вичовгані корчі, які, проте, поволі наливалися силою. Довгі тіні дерев тим часом нагадували, що сонце не безкінечно висітиме над лісом і що я мушу ще завидна дістатися до стоянки, якщо не хочу потрапити на вечерю «драконам». Зіп'явшись на ноги, побрів до одягу, який виявився за два десятки кроків від того місця, де страх мене викинув на берег. І тут я почав відчувати пошпигування в проколотому пальці. Червоні росинки, що на ньому виступали, навели на думку, що акулу, можливо, притягнув запах крові, яка виділяється з проколотого пальця. Кров вони відчувають на великій відстані. А хижачка немов сказилась, її чорний плавник несамовито різав хвилі біля берега. Друга акула, кілька разів зборознивши воду навколо острівця з наполоханими тваринами, теж спрямувала свій плавник до місця мого недавнього купання. Хоч як кортіло якнайскоріше покинути це прокляте місце, але вигляд яєць змусив мене затриматись. Хай там що, а того запасу енергії, що зостався в мені після купелі, надовго не стане. Отож надбив одне, надламав шкаралупу. Яйце виявилося свіжим і мало великий апетитний жовток.

Я вицмулив без передиху більш ніж півлітро-

вий його вміст. Як рукою зняло тремтіння в колінах, а тіло набиралося сили скоріше, ніж я одягався».

На мить запала мовчанка, з якої скористався Славко, мовивши:

— І як йому ото не гидко було? Випити яйце якоїсь потвори...

— Та він же виснажився,— заперечила Марія.— Хоч чимось треба було підживитись.

— До речі,— зауважив учений,— між тими яйцями, що їв Заміховський у пермі, і яйцями, що їмо ми, принципової різниці немає. Все ті ж оболонки: перша — внутрішній мішок (амніон), в якому плаває в рідині ембріон (власне, рідина заміняє ембріонові озерну чи річкову воду); друга — мішок із запасом харчів для ембріона — жовток; третя — зародковий сечовий міхур ембріона. Всі три мішки вміщено у твердій, але проникній для кисню оболонці. Така ж конструкція яйця притаманна всім сучасним птахам і рептиліям.

— Навіщо природі було створювати таке дивне пристосування?— запитала Марія.— Чи не простіше — ікринка?

— Може, й простіше, але не надійніше,— відказав Чумак.— Запліднення амніотичного яйця було внутрішнім, відбувалося в тілі самки, і, отже, вірогідність виживання потомства була значно більшою. А в риби що?.. Ікринка запліднюється після її відкладання. Щоб вижити, риба змушена відкладати сотні тисяч ікринок, більшість із яких стає здобиччю хижаків. А, як відомо з палеонтологічних знахідок і,— Чумак посміхнувся,— з оповідей Заміховського, тодішні водойми хижаками прямо кишіли. Це і безхребетні, і хижі риби, ласі до ікри, пуголовків та беззахисних молодих амфібій... Смакуючи сучасним амніотичним яй-

цем,— продовжував учений уже без тіні усміху,— ми навіть і не подумаємо, що це диво із див. А тим часом конструкцію його немовби кимось було обмірковано і сплановано: ембріон, котрий спочиває в своєму мішку, має харч і воду, крізь непомітні оком шпарини в шкаралупі надходить кисень. За принципом яйце нагадує космічний корабель, з якого вийшли на сушу перші тер-
ронавти.

— А проте,— зауважив Славко,— вижила і живе до наших днів не хитромудра яйцекладна амфібія, а риба.

— Що правда, те правда,— погодився вчений.— Відкладаючи яйця в безпечному місці над водою, амфібія наражала їх на іншу небезпеку. Нові умови, а надто сонячна радіація, від якої вже не захищав шар води, сприяли генетичним змінам. Створивши амніотичне яйце, амфібія започаткувала еволюційну лінію рептилії — найлихішого свого ворога. А мудрою, як ви кажете, була не яйцекладна амфібія, а природа. Інколи мені здається, що всі оті дивні тварини, що жили колись,— це тільки видозміни однієї вічної в часі істоти, котра ні на мить не припиняла свого існування, тільки перевтілювалася з однієї форми в іншу.

Славко на те нічого не відповів, а Марія знову почала читати:

— «Тим часом біля берега, немов дві скажені собаки, носились акули. Мені так кортіло чимось у них пожбурити, але довкола не було ні підходящого каменя, ні бодай мушлі. Тоді я наповнив порожню вже шкаралупу мокрим піском і кинув в один з найближчих плавників. Але моя «бомба», ще не торкнувшись води, зникла в велетенській акулячій пащі, яка на мить вигулькнула. Страх

при повторному виді морського монстра однак не притлумив у мені радості від помсти, я-бо змусив його наїстися піску. А щоб тебе!..— вигукнув я вслід плавникові, що віддалявся... Решту яєць вирішив забрати. Хоч вони й мають смак жабуриння, але поживні. Не питиму більше сирими. А варені вони, мабуть, такі ж за смаком, як і сеймуряч і. Заклавши сокиру за пасок і озброївшись палицею, я почимчикував «очеретом» у той бік, де мав бути великий плаский камінь і джерело під ним. А клята акула від мене не відставала. Її грубий плавник то віддалявся, то прожогом наближався до берега, аж з води вигулькувала верхня половина велетенського чорного тіла з кривим, як ятаган, хвостом. І тут я відчув, як у мене дрібно зацокотіли зуби. Не можу сказати, щоб я так уже боявся. Акулячі маневри були скоріше згадкою про страх, аніж самим страхом. Я намагався вгамувати ганебне цокотіння, але то було над мої сили. Щоб відірватись від переслідувача, я прискорив ходу і незабаром розгледів попереду, правда, ще далеченько звідси, в заростях прибережного хвоща плаский камінь, на якому я не так давно відпочивав. Акула, мабуть, втративши надію поживитись, відстала, її плавник став швидко віддалятись до коралового рифу. Той риф тягнувся вздовж берега на відстані кілометра і утворював фактично мілководну затоку, поросл у плауном, хвощем, папороттю та колючою мімозою. Острівець з «крокодилами-стрибунами»— теж частина його. З віддаленням акули стихало цокотіння зубів, а коли плавник розтанув серед хвиль, воно припинилось. Смуга вогкого прибережного піску, що відділяла затоку від узлісся, дедалі вужчала, скоро її зовсім не стало, і мені довелося продиратися крізь кущі, з одного боку яких, у куширах, мешкають велетенські жаби, з

іншого, в хащі узлісся,— ще невідомо хто. А палиця знову мала роботу. Вона натикалася то на великих (завбільшки з пательню) молюсків, схожих на амоноідей, то на равликів, що висіли на листках «подорожника». Коли мені залишалося ще з півсотні метрів до плаского каменя, за яким починалася відкрита місцевість, до слуху раптом долинув тріск, а точніше — хрупання. Здавалося, неподалік працює каменедробилка. Щоб більше не наражатись, я не став кидати в кущі мушлею, яких на березі доволі, а якомога тихіше попрямував на ті звуки. По тому, як до хрупання додалося ще й чавкання, я знову спізнав нестримного цокотіння зубів. А до чавкання і хрупання додалося ще й гарчання. Мене прямо розривали два протилежних бажання: перше — найхутчіше дременути, друге — довідатись, що там у кущах. Гору взяв дослідницький рефлекс, і я почав скрадатися на звуки. Кущі, які ледь сягали мені по пас, змінилися високими заростями мімози. Відхиливши її колюче галуззя, я побачив звіра, який чимось нагадував карбонового стегоцефала — мав короткий грубий хвіст і ороговілі нарости на тілі. Проте гострі криві зуби, що випиналися вперед і загиналися назад, а також пласка гадюча паща свідчили, що ця тварина є такою ж ріднею сумирному мешканцю карбону, як кіт миші. Звір намагався розгризти великого амоноідея. Довкола валялися вже шматки мушлі молюска, перепаскуджені зеленою слиною. Проте виколупувати м'ясо із скелета, що нагадував міцний баранячий ріг, було не так просто. Хижак на мить клав здобич, задирав голову, точнісінько, як собака, що порається з маслаком, а тоді знову на неї накидався. Я встиг помітити, що паща рептилії, крім передніх, має ще два ряди зубів. Це на них хрупав грубий вапняковий панцир молюска. Незважаючи на

страшну, пекельну пащу, амоноідей не надто мене налякав, бо розмірами був не більший за сеймурію, до того ж, мав короткі ноги, хоч і озброєні гострими пазурами. Він і ними користувався, щоб виколупувати м'ясо молюска. Амоноідей був не єдиною його жертвою. Витоптане в кущах лігвище вкривали потрощені хатки равликів, двостулкових черепашок, риб'ячі кістяки. Колючки мімози ковзали по ороговілій шкірі, як по кам'яній бруківці. Шкіра, надто на спині, нагадувала клапоть мощеної каменем дороги. Я вже збирався потихеньку відійти, та раптом звернув увагу, як зграя блакитних бабок, що сиділа на стеблах папороті між кублом і лісом, знялась і розлетілася в різні боки. Водночас заворушилися кущі. До лігвища щось підкрадалося. Досвід підказував, що я можу стати зараз свідком двобою, якщо тільки звір, котрий криється в кущах, не є родичем молюскоїда. Тим часом кущі ворушилися дедалі ближче від кубла. Я подумав, що істота або повзе на животі, або не дуже велика, інакше б я її вже помітив... Перше, що угледів, це дві фосфоричні цяточки в глибині заростей мімози. Кому належали ті два джерела люті, через сутінки, що там панували, не можна було вгадати. Та ось у просвіті між галуззям з'явився гачкуватий ніс, під яким біліли ікла, а по миті істота випружинилась на весь зріст (вона таки підповзала на череві), і я побачив тварину заввишки з добре теля, в її грубих кривих ногах відчувалась могуть тигра. Наперекір моєму очікуванню рептилія не зробила блискавичного стрибка, вона якийсь час спостерігала за пожирачем молюсків, ніби очікуючи, поки той насититься перед смертю, навіть здалося, що пригас сатанинський полиск її очей. Та коли молюскоїд, відчувши небезпеку, повернув голову в бік некликаного гостя, той раптом зро-

бив кілька дрібних, але швидких кроків, і його два жахливих ікла нависли над жертвою. Але й тепер хижак не поспішав; немовби очікував дій від супротивника, і щойно той ворухнувся, два ікла, ні — два міцних стилети, вгородилися в карк, з хрускотом пробивши рогові лати. Тієї ж миті напасник пригнітив жертву могутнім тілом і заходився рвати. Його страхітливі ікла, здавалося, ніби на те і створені природою, щоб їх заганяти в броньовані спини. Молюскоїд якийсь час сичав, а потім його короткі дебелі лапи востаннє сіпнулися, і він затих... Може, через солонуватий запах крові, котрий вдарив у ніс, а може, від самого видовиська, я раптом відчув млість у всьому тілі. Ще мить — і я гепнувся б непритомний. Інтуїтивно стис галузки мімози, крізь які спостерігав, і раптом відчув біль у пальцях. Знову поколовся. Гострий біль подіяв, як ліки від зомління, і, думаю, врятував мене. Бо що завадило б хижій рептилії, почувши моє падіння, розправитись із непритомним зайдою з майбутнього? Вже й не намагаючись угамувати цокотіння зубів, я потихеньку позадкував, водночас прислухаючись до глухого шматування і кавкання, яке чулося з місця трагедії. Та гнав мене звідти не так переляк, як видовисько звірячої жорстокості. Опинившись на безпечній відстані, я подумав, що вже десь бачив напасника. Коли б не крокодилячий хвіст, звіра можна було б мати за ссавця. Надто робили його схожими на ссавця верхня частина голови, ікла, очі з надбрів'ями та могутня, розвинена шия. Спершу подумав, чи не нагадує він велетенську гієну? Та потім збагнув, що звір схожий на того, ким є насправді,— хижого іностранцевія, мешканця пермі, реконструкцію якого я бачив у палеозоологічному музеї. А тільки кольору іншого. В музеї він зелений і ніби голий,

а тут сильне тіло вкрите з боків, на спині й на голові ороговілими латами, решта шкіри зморшкувата, як у черепахи. Згадалися також Ваші застереження, дорогий Мирославе Петровичу, щодо швидкості пересування хижака-іностранцевія, і я, уже вкотре, переконався в безмежності Ваших знань...»

— Щодо останнього, то Заміховський перебрав,— озвався Чумак.— Що ж до іностранцевія, то описане ним не суперечить науковій істині. Тварина ця хоч і вважається рептилією, але її відносять до ряду терапсид, тобто звіроподібних. Представники цього ряду за багатьма прикметами нагадують ссавців. Це і різної форми та величини зуби, і будова кінцівок. Якщо для примітивних рептилій характерна будова ніг, при якій верхні сегменти розходяться мало не горизонтально в сторони, то тут ноги розташовано прямо під тулубом.— Поміркувавши, вчений додав з усміхом:— Не хотів би я, аби нашому колезі довелося змагатися з цією твариною в бігові... А втім, побачимо, що буде далі. Читайте, Маріє.

Марія зібралася читати.

Але в цей час з'явилася секретарка Кулі і запросила Чумака до начальника. Учений, підвівшись і сказавши, щоб без нього не читали, вийшов.

— Оперативно, оперативно,— зустрів його такими словами Куля.— Тільки вчора я нагадав вам про лабораторію, а сьогодні вона як там і стояла. Власне, з цього приводу я вас і покликав.— Він кивнув на стілець, запрошуючи сісти.— Якби ви п'ять років тому так само оперативно відгукнулися б на мою пораду очолити відділ, яким тепер командує Мурченко, ми зараз не мали

б жодних проблем,— начальник говорив повагом, смакуючи свою одвічну жуйку.

Трохи пожувавши, він додав:

— Щойно від мене пішли Мурченко і Пойда. Переконували, що для виконання важливого завдання,— при цих словах на обличчі господаря промайнула іронічна посмішка,— їм необхідна ваша лабораторія. Мовляв, якщо її поставити на колеса, то можна буде використовувати прямо на ділянках, де ведеться розвідка вугільних пластів.

Чумак спохмурнів.

— Ну і як, переконали?— поцікавився.

— Атож... У зворотному.

— Як ви гадаєте, нащо їм лабораторія?

— А щоб була,— посміхнувся Куля.— А втім, зважаючи на те, що в цій операції бере участь Пойда,— для чогось особистого.

— Схоже на те,— погодився Чумак.— Слід очікувати, що наступним, кого вони уговкувати-муть, буде директор.

— Авжеж. Але перед тим вони зроблять ще одну спробу атакувати мене. Я в розмові з ними був не надто категоричним. А вам за цей час слід добре підготуватись, а саме: що вже зроблено і що планується зробити з допомогою приладів, якими вкомплектовано лабораторію. Мурченко знає про оту вашу публікацію, де ви з допомогою вдосконаленого уран-свинцевого годинника здійснюєте кореляцію вугільних пластів?

— Думаю, не знає. Інакше б він так настирливо не зазіхав на лабораторію.

— Не хваліться йому. Цей аргумент стане нам у пригоді в розмові з директором.

Помовчали. Куля дивився поверх Чумака, туди, де на протилежній стіні висів портрет Вернадського.

— І чого б ото людям не жити по-людськи?—

нарешті озвався господар.— Все ж маємо — сити, зодягнені, навчені... Здавалося б, чого ще треба?

«А й справді,— подумав Чумак, підводячись.— Що заважає людині жити по-людському?»

У лабораторії було тихо. Славко розглядав дрібних ракоподібних істот, що ворушилися в воді на дні півлітрової банки. З його обличчя не сходила скептична посмішка. Марія ж, не випускаючи з рук зошита, сиділа навпроти дверей.

— Чого він вас кликав?— запитала вона, щойно з'явився Чумак.

— Мурченко з Пойдою збираються забрати нашу лабораторію.

— А де ж Олекса працюватиме? Ви ж його самі запросили...

— Я сказав, що збираються.

— Нащо їм наша лабораторія?!—в голосі Марії було більше дивування, ніж обурення.— У відділі Мурченка й так апаратури більше, ніж у всьому інституті!

— Їм байдуже до апаратури,— озвався Славко.— Їм потрібна саме будка. А прилади вони познімають.

— Щось не второпаю,— сказав Чумак.— Поясніть, будь ласка, свою думку.

— Це не моя думка, а Пойдина. Він уже дав завдання майстрам мехцеху підготувати раму на автомобільних колесах, з ресорами і амортизаторами, на яку можна було б поставити оцю будку.

— Ну, а прилади навіщо знімати?— запитав учений.

— А на лиха вони в пересувній дачі? Там же на польові роботи їздять не так, як ми з вами — на свердловини Донбасу,— в голосі Славка вчувався докір.— У них польові — це Кавказ, Крим, бе-

рег Азовського моря. А тут чудовий кондиціонер, кухонне знаряддя...

— Щодо дачі, це, мабуть, ваше припущення?— м'яко поцікавився Чумак.

— Я не Заміховський, щоб фантазувати,— сказав Славко.— В Пойдиній групі працює мій приятель. Так він нахвалявся, що скоро вони матимуть для польових робіт пересувну дачу.

«Судячи з ультиматуму Васька,— подумав Чумак,— це схоже на правду. Мурченко і його підлеглий Пойда щораз готуються до польового сезону, як до відпустки. Особливо ретельно добираються учасники. Найпершою умовою, яка ставиться перед тим, хто побажає поїхати з ним на польові роботи, є вміння тримати язика за зубами; потім треба вміти або куховарити, або бути гітаристом, або знати багато веселих і дотепних тостів. Хай їм біс, тим пойдам і мурченкам!»— подумав прикро Чумак, а вголос сказав:

— Читайте далі, Маріє.

У лабораторії знову залунав голос дівчини, в якому вчувалося хвилювання:

— «Сильне враження від побаченого на якийсь час притлумило обережність, і я напролом почав продиратися крізь прибережні хащі з однією лише думкою: якнайшвидше опинитися на відкритій місцевості. Тим часом густі тіні від дерев закрили узлісся і добиралися вже до кущирів на мілководді... Нарешті я опинився біля плаского рожевого каменя, з-під якого било джерело. Я відчув раптом пекуче бажання якомога швидше опинитися в лабораторії, зачинити двері й забутися. Та між мною і домівкою нагорі проліг важкий і небезпечний шлях: в розжареному піску грузли ноги, а біля печери чатували «дракони». Я сів під каменем біля джерельця,— треба було оговта-

тись, зібратись на силі,— і уважно оглянув місцевість. На ній нічого не змінилося, якщо не рахувати скісного проміння, яким тепер сипало знесилене сонце і від якого біля валунів, а також біля поодиноких дерев у прибережжі лежали чорні тіні. Хоч як приємно було, прихилившись до теплого каменя, дослухатись, як булькотить поряд джерельце, але думка про гігантську жабу — мешканку цих місць і хижака, котрий за півсотню кроків звідси шматує свою жертву, завадила мені в поновленні душевного спокою. Ще більше, я раптом відчув, як по животі щось потекло. Першою була думка, що розбилося яйце — я не дуже обережно продирався крізь кущі. Та водночас у пазусі щось заворушилось і почало лоскотати. Швидко розстебнувши сорочку, я побачив, що одне з чотирьох яєць тріснуло, а в лушпайках ворушиться маленьке «крокодильча». Якщо батьки цього маляти чимось нагадують рибу-голку, то само воно майже нічим від неї не відрізняється, коли не брати до уваги перетинчастих лапок. Я його поклав на пісок, і воно безпомилково полізло до води. А опинившись там, пірнуло і причаїлося під кущем плауна. Воістину великі таємниці приховує від нас природа. Ну хто ж би вчив цю істоту віднаходити воду? Правда, там на нього чатує не менша небезпека, ніж на суходолі,— акула чи жаба не проминуть нагоди підживитись, і, мабуть, це не єдині його вороги. Забирати чи не забирати тройко яєць, розмірковував я, перучи сорочку. Адже будь-якої хвилини з кожного з них може вилупитись новий «крокодил». Та порівнявши шкаралупу яйця, котре щойно дало життя мешканцеві мілководдя, з цілими, я відзначив, що вона якась жовтувата, в той час як цілі яйця мали чистий білий колір. Воно було з

давнішої кладки, а дозріванню, мабуть, сприяли температура мого тіла і поштовхи... Одягнувши вогку сорочку і поклавши в пазуху яйця, я вирушив у дорогу. Попутником моїм стала тінь, яка тягнулася праворуч від мене і була схожа на бородатого череваня з костуром. Я не наважився йти навпрошки, а подався повз ліс, щоб горою обійти печеру з диметродонтами. «Замок драконів» був не єдиним нагромадженням кам'яних брил. Аналогічні споруди, скільки бачило око, відокремлювали плато від похилої піскової рівнини. Вони, власне, були кордоном між пустелею і узбережжям. На шляху трапилася заплічна торба. Вона була подерта, перемазана всередині сеймурячими яйцями, проте дві банки і ліхтарик виявилися цілими. Я поклав ліхтарик у задню кишеню штанів... Відійшов з кілометр від берега, звернув увагу, що ліс порідшав, а трохи вище, на кордоні з плато, дерев і зовсім не стало. Подолавши кам'яні нагромадження, я нарешті опинився на рівнині, єдиним ландшафтом якої були рожеві бархани і різної форми валуни. Сонце ще не торкнулося обрію, а до лабораторії лишилось два кілометри, і тому я вирішив перепочити. Підйом по грузькому піску, а також попередні поневіряння, щось та важили. Але я не встиг ще відчути тепла каменя, на який сів, як увагу привернув предмет, що наближався з глибини пустелі. Він рухався короткими, швидкими перебіжками, то зникаючи, то виростаючи на повен зріст на гребені піскової хвилі. І тут я відчув, як у мене почали здійматися волосся і дрібно цокотіти зуби. Тварина була схожа на іностранцевія. Ще одна коротка перебіжка, і вже не стало сумніву, що до мене поспішає саме цей хижак. Блиснула думка кинутись до лабораторії, але я тут же зметикував, що так він мене ще швидше переймe.

Тоді я побіг стрімким схилом до лісу. На мить загубив потвору з виду, .але скоро вона нагадала про себе ревінням. Невдовзі й сама з'явилася на місці мого недавнього відпочинку. Знизу вона здавалася ще грізнішою. Відсутність вух і видовжена паща з двома білими іклами робили її схожою на леопарда, який зіщулився перед стрибком. Рогові лати поблискували міддю в променях призахідного сонця, а важкий хвіст щоразу гупав у пісок, здіймаючи куряву. Тварина ніби вагалась: вартий я того, щоб заради мене спускатися схилом, чи ні. А я тим часом тікав до лісу, ще не знаючи, яким чином знайду там порятунок. Серед найближчих рослин, до яких мені лишалося пробігти з сотню кроків, не видно було жодної «сосни», а сховатися можна було тільки в її гіллі. Натомість у піску сиділи «бочки» і «кулі», прикрашені розкішними султанами папоротеподібного листя. Серце прямо вивривалося з грудей, і здавалося, ось-ось задихнусь від браку повітря. Спинився на мить і побачив, що тварина вже спустилася крутим схилом і тепер несеться моїми слідами. Я знову пустився бігти, не зметикувавши в гарячці, що, позбувшись трофея, котрий обтяжував пазуху, я полегшив би собі втечу. Спершу мене наздогнало хрюкання, а потім — тінь, яка, на щастя, виявилася такою довгою, що, поки наближався її власник, я встиг підняти палицю. Як у спортсмена відкривається друге дихання, так у мене перед лицем смерті з'явилась ясність думки і зник переляк. Я навіть подумав, що коли сьогодні загину, то через багато мільйонів років мої амінокислоти все ж проявляться в котромусь із мешканців антропогену, дістався туди безперервним ланцюгом одноманітних ланок «жертва — хижак». Але мені більше подобалася перспектива опинитися там власною персоною. То-

му, як тільки рептилія, котра на мить завмерла за три кроки від мене, рушила, я вчистив її по голові, аж загуло. Такий удар коня звалив би, та тільки не іностранцевія. Звір загаявся лише на мить — ніби й не об його голову мало не зламалася палиця, і, як тільки я підняв її для повторного удару, напасник блискавично подолав двометрову відстань і кинувся на мене. Падіння одного з яєць крізь розідрану сорочку нагадало, що я ще живий. А тварина, мабуть, вирішивши, що жертва вже готова, неквапно злизувала довгим язиком з своєї морди жовток. Я встиг помітити, що пащу в неї «армовано» гострими, як у вівчарки або вовка, зубами, серед яких перламутром поблискували страхітливі ікла. Тим часом палиця, яку я підняв, але не встиг опустити, знову гупнула мешканця пермі. Цього разу удар прийшовся по хижому носі. Я не став замахуватись повторно. Біг до рятівного лісу, і мені здавалося, що тварина ось-ось вгородить у спину ікла. Встигав лише кинути скісний погляд, чи не наздоганяє мене її тінь. Сонце вже мостилося на ніч, і через це тіні стали довгими-довгими. Та наздогнала мене не тінь, а якесь поліфонічне ревіння. Здавалося, кричала не одна істота, а кілька: одна ревіла, друга хрипіла, третя мукала. Аж не вірилося, що такі розмаїті звуки могли вилітати з однієї горлянки. Озирнувся, звір метляв головою, падав на черево і могутніми лапами намагався «здерти» з носа біль, знову спинався на весь зріст, не вгаваючи... Ліс уже був зовсім близько. Та, на жаль, тут росли високі пальмоподібні рослини, а також каламіти і кордаїти, на які не видерешся через те, що розгалуження в них починалися з двадцяти і більше метрів від землі. До того ж, значна частина коріння випиналася з грунту, утворюючи щось на зразок підмурків Останкінської

вежі. А там, у «підмурках», могло кублитися все, що завгодно. Деякі стовбури сірими удавами обвивали ліани. Я кидався навсібіч, але то, здавалося, був не ліс, а хаотична колонада велетенської занедбаної зали з темно-зеленою стелею. Як на руйновищі, згори звисали плетива ліан, а в «проломи» пробивалося проміння західного сонця. Тим часом ревіння стихло. Майнула думка, що звір сконав. Але, озирнувшись, я з жахом побачив, що потвора, здіймаючи куряву, мчить у мій бік. Її тіло і хвіст здавалися нерухомими, тільки дрібно-дрібно мигтіли криві ноги. Але найлихішим було те, що з пустелі, мабуть, на ревіння збігалися родичі іностранцевія. З півдесятка їх короткими перебіжками спускалися схилом. Я кинувся вглиб, шукаючи прихисток. Нагодилася «сосна», але стовбур її був надто тонкий, щоб витримати моє тіло, вже не кажучи про оту броньовану навалу рептилій-пустельників... Швидко наближалася, хоч і рухалась з перепочинками, покалічена тварина. Я, немов списом, метнув у неї палицю, але удар в груди не спинив її й на мить. І тут, коли звірові з розчавленим носом залишалося тільки ввігнати мені в спину свою страхітливу зброю, я раптом з розгону вчепився в ліану, які тут звисають на кожному кроці, і, як на колоді, відлетів метрів на шість уперед. Звір за інерцією пробіг під мною, а ліана, досягши верхньої точки, понесла назад. Я подерся вгору, потерпаючи, щоб вона не обірвалась. Колись у школі, а потім в інституті я непогано лазив по канату. Я маю близько десятка третіх розрядів, у тому числі з легкої атлетики, плавання, боротьби, фехтування тощо. А тварина, побігавши взад-вперед і зрозумівши, що спіймала облизня, підвела голову і завила. То було жалісне і водночас лихе витя. Вона немов благала мене спуститись. Я тим

часом дістався густої мережі, основою якої були ліани. «Нитки» основи так густо переплелися, що на них можна було лежати, як у гамаці. Збуджений і радий, я подивився вниз і угледів вже не одну, а кілька потвор. До тужливого виття приєднались хрипіння, хрюкання, клекотання... Я аж здригався від жахного концерту і намагався більше не дивитися вниз... Зайшло сонце. Небесна блакить над верхівками почала швидко линяти. Одночасно із світлом дня зникав у мене й оптимізм: а що, як потвори триматимуть мене тут довше, ніж спрацює на машині часу реверс? Раптом концерт затих. Я глянув униз, чи, бува, не почали розходитись його учасники. Учителю, якби я був марновірним, то подумав би, що піді мною відбувається шабаш привидів — самих рептилій не було видно, тільки в мороці спалахували фосфоричним блиском їхні очі. Багато очей. Потім лиховісні вогники зібралися в коло і відновили концерт, який тепер уже нагадував голосіння. Немовби я лежав уже мертвий, а вони прийшли, щоб вилити свою тугу. І тут я згадав про ліхтарик... Потужний струмінь світла враз матеріалізував усю їхню гавру. Вони кинулись від нього хто куди. Та щойно я згасив ліхтарик, як містичні вогники внизу, схожі на світні бризки кембрійського моря, знову збилися в коло і завели сумної... Подібних вражень я вже колись зазнавав. «Чи не прокинулась у мені «пам'ять віків»?»— подумав з сумною іронією. Та вмить в уяві ожив випадок, який колись стався з нами (мною і Павлишем) на польових роботах. Тоді теж була ніч, а ми повкладалися на розкладачках просто неба, і я слухав тиху розповідь Павлиша про його роботу геолога в Ірані. Темряву порушували тільки далекі вогники електростанції, а тишу — шелест у верховітті дерев та плюскіт хвиль

штучної водойми, на березі якої ми зупинились. Мова мого товариша ставала дедалі тихішою і долинала до мене, немов крізь сон. Скоро я вже розрізняв лише окремі шматки речень, а невдовзі мене здолала дрімота. Несподівано в солодкий плин передсоння проникла тривога, а по миті долинув тихий голос Павлиша: «Олексо, прокинься! Ти чуєш? Там хтось стоїть...» Я розплющив очі і побачив, а точніше вгадав, у темряві між деревами якусь тінь. Майнула думка, що то наш водій вийшов з автобуса. Та раптом помітив, як стовбур дерева роздвоївся і поряд з першою тінню з'явилася ще одна. А коли біля тих двох виник іще один згусток темряви, який невідомо звідки і взявся, я заціпенів і водночас відчув, як щось загупало в скронях. В лихому намірові тих, хто ховався за деревами, не було сумніву. А ми ж лежали в спальних мішках, немов у коконах... Із заціпеніння мене вивело рипіння розкладачки Павлиша. Вже й не пригадаю, як я розпустив змійку спальника і опинився на траві. Та Павлиш, хоч і старший від мене на дванадцять років, виявився спритнішим. Він вскочив у автобус, двері якого були відчинені, і — я б ніколи не здогадався того зробити — ввімкнув фари. Враз стало видно, як удень. А тіні обернулись у трьох здоровил, один із яких — я впізнав його по картатій сорочці — рибалив звечора неподалік від нашої стоянки. Бандюги на мить розгубилися, а тоді поховались за деревами. Ми тим часом повкидали в автобус майно, а водій — метикуватий хлопчина — запустив двигун, розвернувся і дав газ. Ніколи не забуду блиску очей нападників, коли світло фар востаннє полоснуло по місцю їхньої схованки. Здавалося, то виглядали з-за дерев не людські, а зелені вовчі очі... Учителю, вище я писав, що людське життя — то лише

часточка великої біографії людини. Решта її, як і більша частина айсберга, схована в глибині океану, назва якому — час. Я щоразу дивуюсь, помічаючи в людях риси, які давно мусили б залишитися на дні безодні. Інколи здається, що ті звірячі прикмети вряди-годи відригує саме минуле у вигляді агресивності, зажерливості, злостивості, самоїдства... Тим часом до мене на дерево разом з темрявою прийшла й приємна прохолода. Скоро вона стала не такою вже й приємною, а невдовзі й зовсім похолоднішало. З пустелі спершу накочувалися теплі хвилі повітря, але пісок там, мабуть, швидко охолоджувався, бо по часі ті повітряні хвилі несли вже не тепло, а холод. Його повіви спочатку холодили груди й живіт, де було видрато шмат сорочки, а потім дістали й спину. До всього можна звикнути. Навіть до зграї хижаків. А от як звикнути до холоду? Я висвітив над собою верховіття і угледів велике лапате листя кордаїта... Благословенне дерево! Лігво, що я вимостив з його листя, допомогло мені перенести холод пермської ночі. Тим часом концерт на мою честь не вгавав. Та мене надійно тримало вузлувате плетиво ліан, і я, щоб відвернути свою увагу від «поминальників», почав порівнювати нічний пермський ліс з карбоновим. Це була колись гомінка, а тепер спорожніла оселя членистоногих. Не чулося вже (може, за ревінням рептилій) тріскотіння, дзижчання, сюрчання. хоча де-не-де літали світні комахи, а внизу, в корінні дерев, ворушилися світляки. Учителю, я вже писав, що в карбоні небо відрізнялося від нашого. В пермі розташування зірок теж не має нічого спільного з нашим, як і з карбоновим, небом. На темно-синьому лузі тільки місяць-пастух залишився на своєму місці, отари-сузір'я ж перекочували на інші ділянки випасу... Вряди-годи я впадав у за-

буття, неначе втрачав свідомість. Але з цього стану мене щоразу виводили холодні протяги, котрі проникали крізь тонкий шар листя, в яке я вкутався, та все нові й нові варіації «капели голосільників». Раптом настала тиша. Я розплющив очі. Недавно ще яскраві сузір'я тепер ледь жевріли в передсвітанковій імлі. Я не встиг поцікавитися причиною несподіваної тиші, як внизу загупотіло. Бігли, ні — втікали іностранцевії. Неподалік, певне, з'явився звір, могутніший і лютіший від моїх напасників. Несподівано плетиво ліан сіпнулось. Таке сіпання міг спричинити тільки сильний вітер або велетенська істота, котра терлася об стовбур одного з дерев. Проте, обмацавши променем ліхтарика простір між деревами, з якого вже починала витікати темрява, я нічого не помітив. Вітру теж не було, хоча вгорі, невідомо від чого, дрібно тремтіло листя. І тут сіпання повторилося, потім ще, ще. Затріщали ліани, захиталися дерева. Здалося на мить, що рослинам набридло стояти і вони, ніби змовившись, всі як одне почали вивільняти коріння з землі. Моя наполохана уява зараз намалювала цілий ліс з рухливим, наче щупальця спрута, корінням. У шарпанні дерев вчувалась якась єдина сила, що змушувала їх пориватися тільки в одному напрямку — «схід-захід». По миті рвучке сіпання переросло в гецкання на місці. Дерева, немовби втративши надію зробити бодай крок, почали смикатись вертикально. Мене підкидало на плетиві, як на батуті. Крізь розтягнуті вічка в ліановій мережі посипалась моя постіль. Та ось дерева засіпались вертикально. Здавалося, вони самі себе викорчовують. «Землетрус!»— нарешті зметикував я. З цим відкриттям страх перед невідомим змінився цілком конкретним побоюванням: дерева, хоч і мають густо розгалужену кореневу

систему, але деякі з них через старість і трухлявість можуть не витримати. Ніби на підтвердження цього, в одному місці обірвалося павутиння ліан. По цій похилій площині я спустився вниз. Десь я читав, що звірі заздалегідь відчувають землетрус. Відчули його й іностранцевії. Від гармана, який вони вибили під моїм притулком, відгалужувалася стежка — слід їхньої втечі. Ступивши на землю, я ніби опинився в останньому вагоні поїзда, котрий мчить з шаленою швидкістю по розхитаній колії. Правда, ці поштовхи були значно слабші від тих, яких я зазнав у кембрії. Тим часом уже зовсім розвиднилося. Перші промені, немов прожектори, прошивали узлісся. Хитаючись і озираючись, я подався протоптаною рептиліями стежкою. По дорозі підняв свою палицю. Учителю, картина, яку я побачив, вийшовши з лісу, більше здивувала, ніж налякала мене. Похилою площиною, між берегом і пустелею, в бік моєї лабораторії тікало безліч тварин. Виділялися з-поміж них десятка півтора диметродонтів, що нагадували флотилію фіолетових вітрильників. Вони бігли вервечкою, роблячи щохвилини короткі зупинки. А попереду — іностранцевії, здається, ті самі, що жадали моєї крові. Вони теж рухались короткими перебіжками, але значно швидше від диметродонтів. У прибережних кущах час від часу поблискувала зелена луска «крокодилів-стрибунів», котрі тікали в тому ж напрямку, що й інші мешканці пермі. Останніми у цій повальній втечі були пожирачі молюсків. Хоча слово «втеча» ніяк не відповідає способу пересування цих тварин. Уявіть собі втечу черепахи. Я нарешті згадав, на яку викопну рептилію схожа ця тварина,— лебідозавра. Ідучи слідом за тваринами на пристойній відстані, я боявся одного: аби легке посмикування під ногами не при-

пинилося раніше, ніж я опинюся в лабораторії... Учителю, щойно мені спало на думку, що наша Земля — це реактор для синтезу якоїсь супер-істоти, кінцевого лику якої неспроможна уявити навіть людина. Нові форми виникають із старих і по часі стають здобиччю новітніших. Перебравши спадкові прикмети одних, передають їх іншим, додавши власні, і так до безкраю. А людський розум — це продукт того ж синтезу, нова якість матерії, яка стала можливою завдяки нагромадженню великої кількості розмаїтих прикмет живого в одній істоті. Учителю, коли роздумувати далі, то й людина — це тільки проміжна ланка на спіралі розвитку, яка з часом муситиме передати набуті нею якості своєму наступникові. Яким він буде?

Дорогий Мирославе Петровичу, сталося непередбачене. Щойно я збирався продовжити подорож, як мені раптом спало на думку перевірити кількість пального в реакторі. Його там виявилося дуже мало. Я довго бурлакував, спочатку один, а потім із зразками флори і фауни, які відбирав у відвіданих мною епохах. Проте кожен кілограм матерії при переміщенні в часі вимагає великих енергій. Як на ту кількість урану, що зосталася, потрібно викинути з лабораторії предметів на 140 кілограмів, тоді пального вистачить на зворотний час до антропогену. Моє рішення: я важу вісімдесят кілограмів, спальний мішок, особисті речі, кілька шматків магматичної породи з кембрію і силуру, важкі зразки фауни важать ще шістдесят кілограмів — зостаюся в пермі. Мешкатиму в диметродонтовій домівці. Якщо ж утікачі повернуться, я розведу на вході до печери багаття. В шухляді Ви знайдете інструкцію, як заправити пальним реактор і на яку клавішу натиснути, щоб

лабораторія знову опинилася там, де вона зараз стоїть.

P. S. Натюрморт із куща рожевих коралів, якого я виламав у силурійському морі, і гілки пермської мімози, що її я сьогодні приніс із лісу, передайте, будь ласка, Марії.

Жду. Ваш Олекса».

Частина друга

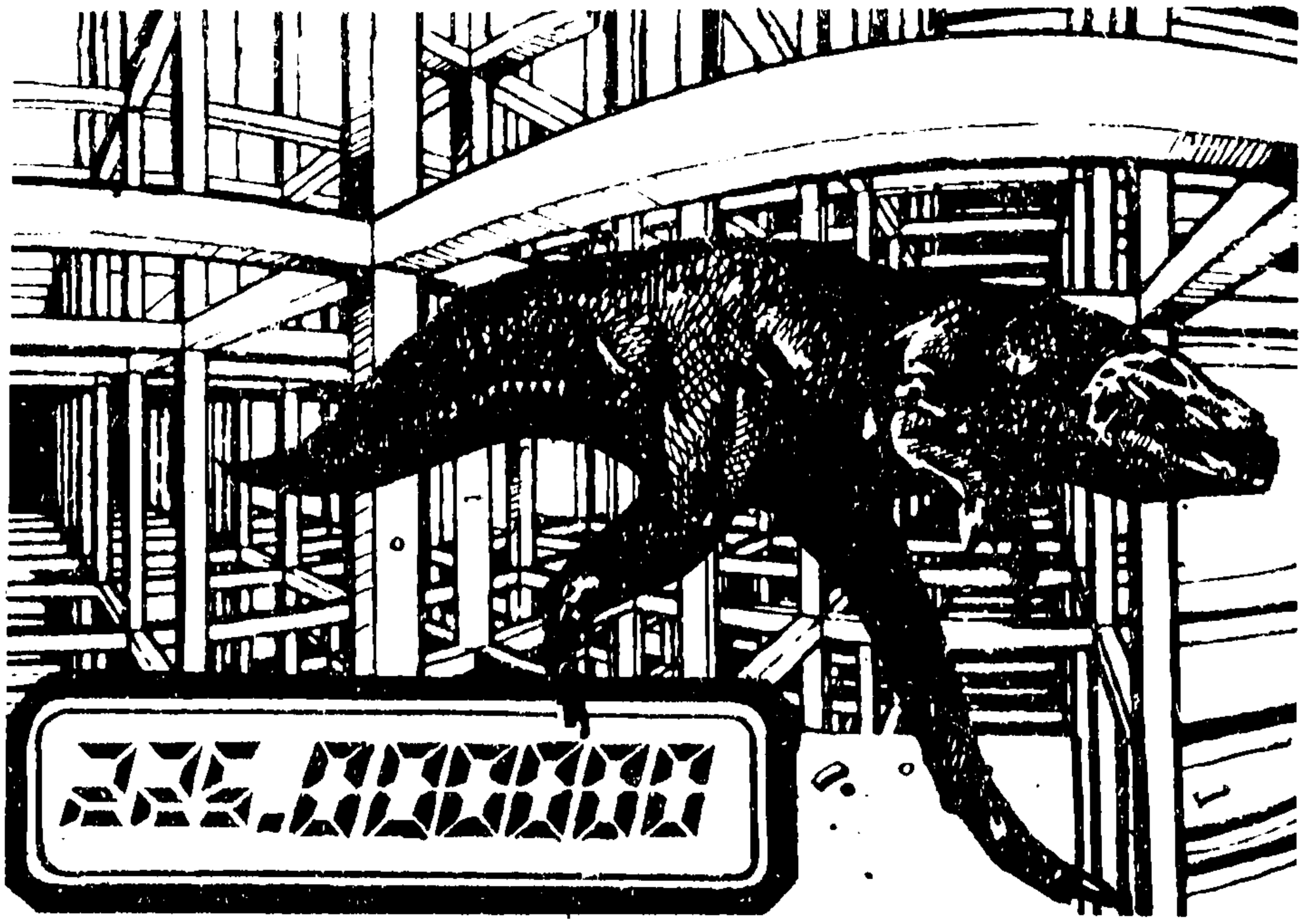

Запала довга мовчанка. Крізь прочинені двері долинало приглушене гупання — в гірничому відділі працював випробувач міцності порід. Першою озвалася Марія:

— Що ж тепер робити?— Вона зверталась до Чумака, і в її голосі вчувалися тривога і хвилювання.

— Перш за все перенесемо Олексині «трофеї» до мого кабінету. А там подумаємо.— Вчений обережно підняв банку з трилобітом і, перш ніж вийти, додав:— Та глядіть не затопчіть сліди глею, а надто ті, до яких листя прилипло...

Вони спускались у двір і знову піднімались на третій поверх, де знаходився кабінет Чумака, аж поки в лабораторії не залишилося жодного зразка. Тоді сіли перепочити.

— Як на мене,— сказав Славко, обводячи поглядом накриті газетами «трофеї»,— то все це — реквізит якогось дивовижного фокуса.— Він стомлено розвалився в кріслі, випроставши довгі ноги. Помовчавши, додав:— Заміховський має друзів серед авіаторів. Адже перед тим, як перейти на фізфак, він закінчив два курси авіаційного... Таким чином, він міг домовитись з кимось із колишніх однокашників, і той вночі підлетів на вертольоті до інституту і доправив будку на берег річки або моря. В перервах між шашликами, купанням та іншими розвагами Олекса писав щоденник.

— Але ж те, про що він пише, повністю відповідає даним палеонтології,— зауважив учений.

— Було б правдивіше, аби його письмо не повністю узгоджувалося з науковими матеріалами... А так виходить, що описані ним тварини і явища природи — матеріал відомих палеонтологічних джерел, а ситуації — плід бурхливої фантазії.

— Вашій версії не бракує логіки,— мовив учений,— а тільки як бути з реквізитом? Наутилоїдів, один із яких у відрі з водою вже доїдає мій обід, на цей момент у природі не існує. Трилобітів — теж. Не кажу вже про пермську мімозу і карбонові листочки, що поприлипали до глею.

— Звідки ви знаєте, що існує в природі, а що не існує?— не здавався вусань.— Мабуть, точніше буде сказати: відоме чи невідоме науці.

— Дивно, що все це ви кажете мені, а не я вам,— посміхнувся вчений.

— Поки ви тут розводитесь, що може бути, а

що ні,— обізвалась Марія,— Олексі десь загрожує смертельна небезпека.

— Найбільша небезпека, яка йому зараз загрожує,— лівий вус Славка сіпнувся,— це зазнати десь на пляжі сонячного удару.

Марія кинула сердитий погляд на вусаня.

— У тебе все завжди виважене, все вкладається в чіткі логічні схеми, і тому все просто і надійно,— сказала дівчина.

Славко у відповідь тільки всміхнувся. Усміхнувся й Чумак. Він зауважив м'яко:

— Поміркованість — не найгірша вада.

— Якщо тільки від неї не залежить: допомогти чи не допомогти людині,— сказала Марія.

— Зрештою,— мовив Славко,— ти маєш інструкцію, як і що слід зробити, щоб м а ш и н а Заміховського запрацювала. Отже, виписуй польове відрядження в палеозойську еру та й — гайда! Не забудь тільки вказати, щоб тобі не пластили проїзд, бо мандруватимеш на інститутському транспорті.

— А я так гадаю,— сказав учений.— У цій ситуації можливі тільки два варіанти. Перший: Заміховський справді залишився в пермській системі і очікує, поки ми по нього прибудемо; другий: усе це дивовижне розігрування... Якщо дотримуватись першого, то нам слід негайно вирушати по колегу. Якщо ж це розігрування, то Заміховському можна тільки поспівчувати. Адміністрація у нас сувора.

— А чи йому вперше міняти роботу?— зауважив Славко.

Чумак спохмурнів, сказав прикро:

— Ви, Славо, надто праведний... Щоб збагнути Заміховського, треба хоч на мить перебрати риси його характеру... А втім, я не закінчив. То якщо колега, справді, очікує на допомогу, а ми,

прийнявши дану ситуацію за розігрування, залишимо його прохання без уваги, він загине.

— Ну, а якщо це все ж розігрування?— в голосі вусаня вчувалася образа.

— Ну й грець з ним,— втрутилась Марія.— Ходімо вже, Мирославе Петровичу, до фізиків по блок живлення.

Чумак не поспішав. Він узяв у дівчини тоненький учнівський зошит — інструкцію до «машини часу» і не кваплячись почав читати. По хвилі сказав:

— Тут пишеться, що клавішу слід натискати о двадцять третій годині, а таблетку приймати не пізніше, як за хвилину до пуску.

— Тобто все це відбувається вночі!— Славко, здавалося, аж зрадів.— Авжеж! Удень вертоліт не стане зависати над інститутським подвір'ям. Багато свідків. А об одинадцятій, коли ви задраїте люк і натиснете на клавішу, з'явиться літальний апарат і, зачепивши лабораторію, доправить її в те місце, де ростуть мімози і на вас чекає шашлик. А подорож у часі триватиме якихось дві — дві з половиною години.

— Тут також пишеться, що в машині можуть перебувати одночасно не більше двох людей середньої ваги,— мовив Чумак, все ще вивчаючи інструкцію.— Можна й більше, але тоді не вистачить пального на зворотну дорогу... Втім, усе залежить від довжини часової відстані.

Озвалася Марія:

— Отже, Славко, можеш бути спокійним. Третього місця в машині немає, і тобі не доведеться ризикувати.

— Немає й другого,— зауважив учений, не підводячи голови від інструкції.— Адже на зворотному шляху в машині вже буде не двоє, а троє. А втім, стривайте... Після того, як натиснеш

на клавішу, залишається ще одна хвилина, впродовж якої можна зачинити двері ззовні, і машина сама опиниться там, звідки її прислав Заміховський. Отже, нікому з нас не доведеться ризикувати.

— Крім Заміховського,— сказала Марія,— який залишився сам на сам з хижаками пермі.

* * *

Чумак, мить повагавшись, натис на масивну бронзову ручку. Важкі двері відчинились легко і безшумно, впустивши його в тамбур парадного. Крізь скло внутрішніх дверей він побачив вахтера, що сидів за письмовим столом і читав. Світло нічника вихоплювало з сутінок тільки книжку і руки вахтера — нерухомі і важкі, ніби вирізьблені з того ж дуба, що й двері парадного входу. За мить руки ворухнулись, вахтер підвів голову, тоді, старечо зіп'явшись на ноги, пішов відчиняти.

На подвір'ї було незвично тихо, тьмяний паралелепіпед лабораторії освітлювався тільки місячним сяйвом. Прислухаючись до своїх кроків, звук яких відлунював у порожнечі двору, Чумак подумав, що дав утягнути себе в дивовижну гру, в якій можна брати участь, лише відмовившись від здорового глузду і ставши на шлях умовності. А ще йому подумалося: те, що зараз зветься «здоровим глуздом», раніше теж було умовністю. Хіба мало люди колись понавигадували килимів-літаків, люстерок, дивлячись у які, можна бачити предмети як завгодно далеко? Але умовність умовністю, а в Чумака й досі боліли руки від важезного блоку живлення, який вони ще завидна доправили сюди зі Славком з фізичного корпусу. Але перед тим він мав не дуже приємну розмову

з керівником групи науковців, у яких Заміховський виманив (за словами керівника) реактор найновішої моделі. Тільки з поваги до Чумака, а також у зв'язку з тим, що реактор (хоч і порожній) усе ж повернули, керівник дозволив їм узяти блок живлення.

Вчений відчинив двері лабораторії. Його ніс уловив запах чогось їстівного, смачного. Ввімкнувши світло, він побачив на столі дві каструлі. Отже, Марія не сумнівалася, що «машина» сьогодні кудись помандрує. Знадвору почулися кроки. Від чорного входу прямував Славко.

— Я виглядаю вас уже півгодини,— мовив він, наблизившись.

Славко, мабуть, сидів у секторі біля вікна, не вмикаючи світла.

— Чого ви прийшли?— запитав Чумак.

— Щоб натиснути на оту клавішу.

— Але ж ви не вірите.

— Через те й прийшов.

— А де Марія?

— Не бачив.

Чумак був певен, що вона десь близько. Він оглянув тьмяні закутки двору, але дівчини не виявив. Коли годинник на стіні лабораторії показав за п'ять до одинадцятої, з чорного входу вийшла Марія.

— Поїхали,— сказала вона, наблизившись.

Учений на мить розгубився. Він усе ще очікував якоїсь іншої розв'язки.

— Дурниці,— озвався Славко.— Давайте так, Мирославе Петровичу: я зачинюся в лабораторії і рівно об одинадцятій натисну на клавішу, а ви сховайтесь і спостерігайте за небом...

— На клавішу може натиснути тільки той, хто ковтне пігулку,— сказала Марія.

— Нісенітниця. Ну, добре, давай ковтну. Спо-

діваюсь, мене не знудить від неї. Теж вигадав — «пігулки від часового прискорення»!

— Гаразд,— погодився вчений.— Ми з Марією стежитимемо з вікна мого кабінету. Як тільки щось помітимо — я ввімкну світло. При цьому ви негайно покидайте лабораторію.

— Я нікуди звідси не піду,— сказала дівчина, і в її голосі було стільки рішучості, що Чумак зрозумів: її не витягти з лабораторії й силою.— Я вже й пігулку ковтнула,— додала вона.

— Як знаєте.— Він ще раз пильно оглянув подвір'я, сірі квадрати вікон, тоді попрямував до чорного входу.

По дорозі Чумак подумав, що сучасна наука принципово не заперечує подорожі в часі, але якщо тільки вона спрямована в майбутнє; потрібен лише апарат, що рухався б зі швидкістю, близькою до світлової. Тоді, наприклад, Марія, яка у свої двадцять два роки помандрувала б на космічному кораблі до зірки, котра знаходиться на відстані 21-го світлового року від Землі, повернулася б на батьківщину через 42 роки за земним часом. Для Марії ж ця подорож тривала б лише 6 років. Її нареченому Заміховському на той час уже виповнилося б 75. Чумакові спали на пам'ять рядки Олександра Блока:

Нам казалось, мы кратко блуждали.
Нет, мы прожили долгие жизни...
Возвратились — и нас не узнали
И не встретили в милой отчизне.
И никто не спросил о планете,
Где мы близились к юности вечной...

Учений зайшов до свого кабінету, навпомацки відчинив вікно. Внизу, в ілюмінаторах лабораторії було темно. Він сів на підвіконня і почав ди-

витись у небо. Подумав, що ефект затримки часу на борту апарата, який швидко рухається, вчені перевірили експериментально: відправляли атомний годинник на реактивному літаку в навколоземну подорож і порівнювали його хід з ходом такого ж годинника на базі. На останньому «нацокало» більше, ніж на тому, що був у літаку. Він також подумав, що серед людей є справжні мандрівники в часі — астрономи. Вивчаючи космічні об'єкти, яких давно вже немає, вони по суті мандрують у часі, і за часову дорогу їм править світло космічного тіла, яке давно вже згасло, а за «машину»— Земля, котра в свою чергу є складовою ще більшої «машини»— Сонячної системи, і так далі. Світло доносить до астронома інформацію про далеке минуле Всесвіту — іноді віддалену на мільярди років від сьогодення... «Яку ж теорію взяв за основу Заміховський?— міркував учений.— Що час — матеріальна субстанція з криволінійним вектором руху? Але ж це надто загально. Олекса писав про якісь елементарні частки — «тахіони», що можуть рухатися тільки з надсвітловою швидкістю. Тобто виходить швидкість з протилежним знаком. Чи й справді можна «плавати» проти течії часу...»

Раптом Чумак прислухався і став пильніше оглядати клапоть неба між корпусами інституту. Але звук ніби розтанув, а може, його й зовсім не було і йому те тільки здалося. Та враз він відчув, що важкі стіни немовби тиснуть на замкнений простір подвір'я, роблячи його все тіснішим і тіснішим. І сам простір, немов матеріальна субстанція, стає все щільнішим і щільнішим, як вода на дні океану. А потім простір ущільнився до «драглів», які швидко густішали, аж поки не затверділи, і Чумак відчувся вплавленим у скло. Та раптом те «скло» розсипалось невидимим піском,

звільнивши простір двору для літньої ночі. Це тривало, здавалося, якусь мить... Він глянув униз і від розгубленості зачаїв подих. Тоді зажмурився і по хвилі знову подивився у двір. Там було порожньо. На тьмяному подвір'ї від лабораторії не лишилося й сліду. Ще не вірячи в те, що сталося, він поспішив до сходів, по дорозі ввімкнувши навіщось світло в кабінеті. Але лабораторія таки зникла, разом із Славком і Марією. Якийсь час він розгублено стояв посеред двору, а тоді знову піднявся до свого кабінету. Глянув на годинник і побачив, що вже далеко за північ. Він не повірив годинникові і ввімкнув радіо. Але воно мовчало. Не працювала навіть програма «Для тих, хто не спить». А ще Чумак побачив на столі аркуш паперу, якого́ першого разу в темряві не помітив. То була заява Марії на відпустку. І тут Мирослав Петрович відчув, як з лівого боку грудей замлоїло, а потім почало терпнути. Він дістав з шухляди пляшечку з валеріанкою, накапав у склянку і, розбавивши ліки водою з графина, випив. Потім сів і довго сидів, намагаючись ні про що не думати.

Думки небезпечні тим, що їх супроводжують почуття...

* * *

Натертий до блиску паркет другого поверху інститутського коридора дзвенів під ногами, як скло. Чумак аж здригався і намагався ступати якомога тихіше. У сорочці в голубу клітинку і темних штанях він найменше скидався на доктора наук. Та й на обличчі в нього не було й натяку на амбітність чи звичайну впевненість, притаманну багатьом ученим його рангу. Він картав себе за те, що піддався на Славкову пропозицію спостерігати з вікна, замість того, щоб самому

натиснути на клавішу і згідно з інструкцією Заміховського одразу ж покинути лабораторію. А все від його невіри в часову подорож. Він подумав також, що життя людини — це, по суті, та ж мандрівка в часі, тільки від сучасного до майбутнього; до того ж, починається вона з короткого повторення всіх етапів розвитку — від риби до людини. Та подорож відбувається щомиті і припиняється з останнім ударом серця.

Перед приймальнею Чумак уповільнив ходу. Йому раптом спало на думку не лишати польові посвідчення, які він виписав для Марії і Славка, на підпис у секретарки, а самому зайти до директора і, якщо пощастить, довідатись, чи не побували вже в нього Мурченко з Пойдою. Якщо ці двоє вже його вмовили, то доведеться доповідати про події в секторі. Якщо ж ні... В багатогалузевому інституті, де розв'язувалися проблеми сировини, енергетичного палива та утилізації відходів, група Чумака була малопомітною. Про неї ніхто й не згадував би, коли б Чумак не був членом ученої ради. Відчиняючи лаковані двері з табличкою, він піймався на думці, що боїться тільки одного — серцевого приступу.

Директор не дуже ввічливо доводив комусь по телефону про неможливість отак зразу розв'язати якусь проблему. Чумак, мабуть, зайшов наприкінці розмови, бо господар, кивнувши йому на крісло, невдовзі поклав трубку.

— Подавай їм рекомендацію, як утилізувати відходи,— закликав він у свідки Чумака.— Ніби тут чаклують, а не думають. Над цим б'ються десятками років.

Чумак, ввічливо всміхаючись, поклав перед ним обидва польові посвідчення.

— Нагадують мені, що я директор,— не вгавав Арнольд Михайлович.— Та байдуже мені до

цього крісла! Перейду знову у відділ і заробляти-му не менше...

Директор був за фахом енергетиком і мав учений ступінь кандидата технічних наук. Проблему часу він розумів по-своєму. Минулим було для нього все те, що діялося до того, як він став директором, а майбутнім — те, що настане, коли він знову перейде у відділ або піде на пенсію. Йому було п'ятдесят п'ять, але на вигляд він був значно старший. Колись густе кучеряве волосся виблискувало сивиною.

— А самі ви цього разу не їдете?— запитав директор, повертаючи польові, на яких розкинув свій розмашистий підпис.

— Та побуду в секторі,— мовив Чумак. Повагавшись, пояснив: — Надійшли нові матеріали від Заміховського. Треба опрацювати...

— Давненько його не зустрічав. До речі, де він?

— У пермі.

— Неблизький світ. У мене там друг. У Пермському політехнічному. Мабуть, відрядження мій заступник підписував. А то б я йому доручення дав.

Пробний камінець, який кинув Чумак, згадавши Заміховського, свідчив про те, що директор ще не в курсі їхніх клопотів. Він з полегшенням подумав, що зможе, не брешучи, уникнути розмови про події в секторі. А розмова обіцяла бути неприємною, бо Арнольд Михайлович не любив речей, які не можна пояснити. Як висловився він колись на вченій раді, «пояснення хоч би чого мусять узгоджуватись з судженням авторитетів і бути зрозумілими. Незрозуміле згодом може виявитися шкідливим».

Мабуть, під впливом доброї усмішки Чумака гострий блиск в очах господаря кабінету пригас.

У них навіть з'явилося щось схоже на замрія-ність.

— От кому в нас ведеться!— сказав дирек-тор.— Ніяких тобі проблем! Я вам інколи заздрю, Мирославе Петровичу.

Чумак після цих слів відчув себе так, ніби чи-мось завинив, а справа всього його життя зда-лася раптом нікчемною. Та водночас у нього щось і запротестувало, але потрібних слів, щоб запере-чити, він не знайшов. Тільки й сказав:

— То я вже піду...

Підвівся й директор, невисокий чоловік у шкі-ряному піджаці і сірих, ретельно випрасуваних штанях. Чумакові вперше впало в очі, що дрібна постать директора не відповідала цьому просто-рому приміщенню з височезною стелею, зі старо-винними, заокругленими вгорі вікнами, що ви-глядали з-за блакитних оксамитових штор. По-стать господаря кабінету скоріше скидалася на один із предметів інтер'єра і губилася серед доб-ротних крісел, величезного, заваленого паперами письмового столу, книжкової шафи. Арнольд Ми-хайлович, мабуть, зметикувавши, що припустився нетактовності, обійшов стіл і провів Чумака до дверей.

— Не переймайтесь тим, що я сказав. Усі ми тут робимо корисну справу. Але кожному чомусь здається, що в іншого менше клопоту.

— Та нічого,— мовив учений,— я ще й не таке чув.

Уже коли Чумак переступив поріг, голос ди-ректора наздогнав його:

— Якщо посилатимете когось до Пермі, дайте знати.

«П о с и л а т и м е т е,— подумав з прикрістю вчений.— Хай вони спершу повернуться. Адже машина Заміховського розрахована тільки на

двох. Отже, на зворотний шлях комусь із них не вистачить пального. Будь вона неладна — сліпа жіноча відданість!»

* * *

Протягом дня Чумак раз у раз підходив до вікна, та його погляд наштовхувався на той самий прямокутник із пожухлої травички, що пробивалася крізь шпарини у бруці. Мирослав Петрович мав писати звіт, але не сідав за нього, бо з досвіду знав, що не напише жодного рядка. Такий «закон домінанти»: якщо тобі в свідомість щось засіло, то на іншу думку, а надто творчу, годі й сподіватись. До того ж, по обіді подзвонила мати Славка. В її голосі була тривога:

— Учора ввечері Слава пішов з дому. Сказав, що в інституті якийсь дослід мусить закінчити. Та й досі не озвався... Нагадайте йому, будь ласка, що в нього є батьки, які хвилюються.

Чумак відповів, що хлопець відбув у відрядження на інститутській машині, разом з Марією. Не поїхав, сказав, а саме «відбув». Трапилась така несподівана нагода.

— Разом з Марією?— перепитала жінка, і в голосі її вже не було тривоги — сама тільки цікавість, хоча вона щось і пробурчала про егоїзм сина.

Після цієї розмови у Чумака з'явилося відчуття прикрості і водночас сорому: він змушений був викручуватись. Він навіть намагався дошукатися причини непорозумінь, але всі вони сходилися на Заміховському.

Боротися з чеканням і непевністю допомагає робота. Більше через це, аніж з цікавості, взяв Чумак до рук перфострічку від біоаналізатора. Перемотав її і почав вивчати... Розум ученого

має одну важливу особливість: він завжди шукає закономірності. І Чумак скоро виділив з-поміж великої кількості зафіксованих на папері бактерій і вірусів чотири основні види одноклітинних. Вони зустрічались у всіх епохах і системах, де побував Заміховський. А ще Чумак помітив, що родичі кожного з тих чотирьох видів клітин ускладнювалися від системи до системи, аж поки з них не утворилися рослини, комахи, молюски і риби. Природа творила з них які завгодно варіації, але жодного разу не спромоглася на гібрид, скажімо, риби з водорістю або комахи з молюском. Ці чотири «саджанці» розвивались і зазнавали перетворень кожне осібно від іншого, хоча і в тісному взаємозв'язку. Вони і з моря вийшли кожен окремо... І тут ученому спало на думку, що навряд чи ці одноклітинні мають спільну матір. Вони є чотирма видами космічного насіння, яке випадок колись заніс на голубу планету. Земля для них стала колискою, де вони знайшли харч, тепло і умови для розвитку...

Думки, що так ладно почали складатися від враженням записів на перфострічці, нагло розпорошив новий телефонний дзвінок. Чумак подумав, що то Маріїні батьки, і вже приготувався сказати те саме, що й попереднього разу. Але почув голос начальника відділу:

— Мирославе Петровичу, ви обрали не кращий спосіб боротьби з Мурченком. Граєте з ним у піддавки. Щойно я зустрів Адамчука...— Куля дивно розтягував слова, роблячи задовгі паузи.

Чумак хоч і знав, що начальник відділу рано чи пізно поцікавиться долею лабораторії, та все ж на мить розгубився. Він сказав перше, що йому прийшло в голову:

— Чого ви так розтягуєте слова? Ви там щось жуєте?

— Жую? Це мене жують! А ви їм допомагаєте. Куди, в дідька, знову поділося оте ваше хазяйство?

Запанувала мовчанка. Мирославу Петровичу здалося, що він чує, як дихає в трубку начальник відділу. Нарешті Чумак обізвався; в голосі його вже не відчувалося й натяку на іронію:

— Троє моїх співробітників на обладнанні, яким укомплектовано автономний блок, виконують важливі наукові дослідження по вивченню пермських відкладів. З наслідками робіт комісія зможе ознайомитись, як тільки група повернеться з польового відрядження.

— Отак і Адамчуку скажете,— порадив Куля. По миті додав:— Можете до впевненості в голосі додати трохи обурення... Кхе-кхе...— і поклав трубку.

Чумак так і не зрозумів — кашляв чи сміявся начальник відділу.

Було близько шостої. Він знову підійшов до вікна, але тільки зайвий раз переконався, що на подвір'ї нічого не змінилося.

Перед тим, як іти додому, Мирослав Петрович сипнув у банку з трилобітом тертих дафній, а молюскові кинув шматок ковбаси. Перший заворушив вусами-антенами і, спливши до поверхні води, почав підбирати корм. Він нагадував звичайну велику мокрицю. Наутилоїд же залишався на місці, а їжу притягував до рота щупальцями, які витягувалися, немов гумові. Спостерігаючи, як істоти поглинають свій харч, Чумак знову замислився над чотирма видами космічного насіння, пагінці якого спочатку ледь животіли, а потім, починаючи з кембрію, їх погнало, наче з води. Вони почали галузитися, з'явилися стійкі до незгод «гілки» і такі, що швидко всихали. Чотири види клітин стали началом чотирьох царств.

Царств, межами володінь яких є не простір, а час. У часі вони поширювались і розвивались, змінювались і галузились, у часі переживали лихоліття, майже зникали з лиця Землі, та раптом знову спалахували чотирма вогнищами життя... Який же могутній апарат пристосовництва було закладено у ті чотири «зернятка», яких називають «примітивними»! І хто їхні батьки? Може, те насіння принесли на Землю астероїди за часів «важкого бомбардування» планет Сонячної системи? З космосу добре видно сліди того «бомбардування»— велетенські вирви діаметром до 700 кілометрів. І чим, як не космічним походженням, можна пояснити те, що жива матерія на Землі за своїм хімічним складом ближче до Сонця та інших зірок, ніж до самої Землі?

Учений подумав, що істоти, за якими він спостерігав,— то дві ланки у довгому ланцюгові відповідних царств. Зрештою, він і сам, як представник людства, є крайньою (аби тільки не кінцевою) ланкою царства хребетних... Залишаючи кабінет, Чумак подумав, що завтра слід подбати про акваріум та свіжу морську воду для його нових «пожильців».

Жвавий вуличний рух відігнав тривоги, і Чумак, опинившись серед людей, навіть зітхнув полегшено. Він тимчасово перетворився на одну з часточок строкатого потоку, який линув згори, утворюючи на зупинках і перехрестях щось схоже на водоверті. Його непоказну постать з чорним потертим портфелем при боці важко було виділити з-поміж інших. Та й Чумак, пірнаючи після роботи в ту течію, щоразу відчувався невидимцем. Через півкілометра його вихлюпнуло в бічну вуличку, де він прилаштувався в чергу до овочевого лотка. У черзі він теж відчувався невидимцем, але тут він с т о я в, до того ж, перед

очима в нього вже не ряхтіла людська маса, а була нерухома спина сусіди. Отже, й думки, і тривога, котрі, поки він ішов, відстали, тепер наздогнали його. Він уперше подумав не про своїх підлеглих, а про власну долю. Адже коли з тими щось скоїться, відповідати доведеться насамперед йому. Та скоро за цю свою думку Чумакові стало соромно. У нього йшлося тільки про спокій, а в них—про життя. Він почав прикидати подумки, чи вистачить енергії реактора для перенесення двох людей у минуле на часову відстань у 270 мільйонів років і повернення трьох людей по тій же «дорозі». Учений, власне, порівнював довжину часової подорожі, яку зробив Заміховський один, до тієї, яку вони мусять зробити втрьох. Виходило, що пального могло вистачити, а могло й ні. Отже, все залежало від того, як поведуться там його молодші колеги. Мирославу Петровичу прийшло в голову, що попри злигодні, які обсіли його останнім часом, він не відчував до Заміховського навіть найменшого зла. Навпаки, сумував за його товариством, за міцним чаєм, котрий Олекса так добре готував...

Тим часом підійшла черга, і Чумак, скупившись, знову поспішив до людського потоку, який, поки він стояв біля лотка, помітно порідшав. Купувати овочі було його домашнім обов'язком. Решту їхньої роботи виконували дружина і двадцятирічна донька.

Він подумав, що машина Заміховського може знову з'явитися об одинадцятій ночі і що йому слід вигадати привід, під яким він зміг би відлучитися з дому о пів на одинадцяту. Ускладнювалося все тим, що йому доведеться робити це щодня. Адже якщо Заміховський не з'являвся більше місяця, то тепер, коли їх там ціла компанія, на швидке повернення годі й сподіватися.

* * *

Браїлка Мирослав Петрович упізнав здаля. Той стояв у коридорі біля вікна, неподалік його кабінету. На підвіконні лежав потертий жовтий портфель.

— Здоров був, Мирославе!— пророкотало між стінами.

Чумак відзначив, що густий баритон його інститутського товариша став ніби надтріснутим. А голос він мав колись могутній. Якось керівник факультетської самодіяльності сказав, що коли б Браїлкові хоч на йоту музичного слуху, рівних йому баритонів не знав би світ.

— Радий тобі, Панасе!

Після ручкання з Браїлком Чумакові здавалося, що його долоня побувала в лещатах.

— Слухай, тобі вже п'ятдесят, звідки така сила,— мовив Мирослав Петрович, розтираючи руку.

— Бо сало їмо,— прогуркотів Браїлко.

Від того голосу до Чумака раптом навернулося щось далеке і світле, він навіть відчув якийсь щем у серці.

— Скільки ж ми не бачились?

— Та років, мабуть, уже з вісім,— сказав Браїлко.— Тільки на сторінках періодики й зустрічаємось. Власне, я до тебе в зв'язку з останньою вашою статтею. Ну, звичайно ж, і тебе хотів побачити.

— Тільки мене?— обережно запитав Чумак, підходячи до дверей і беручись за ручку.

— Та й твого колегу...

Гість здивовано розглядав заставлену різноманітними предметами кімнату. Могутня постать робила кабінет тіснішим, ніж він був. Спинивши погляд на банках, у яких щось ворушилось, Браїлко запитав:

— Ти що ж, вирішив перекинутись на біолога?

Та раптом, примруживши і підійшовши ближче до однієї з банок, сказав розгублено:

— Стривай, та це ж трилобіт! П'ять пар двогіллястих ніг, фасеткові очі, дві антени. Диво! Звідки він у тебе?

Становище, в якому Чумак опинився останнім часом, привчило його до обережності. Браїлко хоч і був другом юності і колишнім однодумцем (мрія створити геологічний календар з'явилася на світ як наслідок їхніх ще студентських суперечок), та водночас він був і знаним авторитетом. Колишній однокурсник користувався тільки перевіреними, відомими кожному палеонтологові, методами, а ті дані, що публікував, були завжди надійними, не викликали ні в кого сумнівів. Браїлко скоріше дав би відтяти собі руку, аніж погодився б обнародувати неперевірений факт. Надійність у всьому була основною рисою його характеру. Він і взуття купував тільки випробуваних фабрик, навіть якщо воно давно вийшло з моди. Колись і дружину собі таку вибрав — роботящу, розумну і віддану.

По миті вагання Чумак відказав:

— Один мій співробітник роздобув.

— Диво дивне!— мовив Браїлко.— Та ці ж істоти зникли ще триста мільйонів літ тому. Коли б не побачив на власні очі, ніколи б не повірив. Та ні, це якийсь голографічний фокус.

— Обережно!— застеріг Чумак, коли гість простягнув до банки руку.— Якщо хочеш, щоб він заворушився, візьми скляну паличку.

— Де він його діп'яв?!— не переставав дивуватись Браїлко.

— Не знаю... До речі,— господар підійшов до затемненої посудини і зняв з неї шматок картону.— Ось іще один релікт.

Наутилоїд, опинившись на світлі, заворушився, його кулясті, кольору рожевого опалу очі жадібно виблискували. У них навіть угадувався якийсь натяк на свідомість. Вони були схожі на очі кальмара.

— Справді, релікт... Як же вони дотягнули до наших днів?

— Таємного не шукай, сокровенного не доспіджуй,— процитував Мирослав Петрович відмовку, яку колись полюбляв вживати Браїлко, і по хвилі додав:— Так що тебе привело до нас?

Гість якусь мить постояв, немов звільняючись від омани, а тоді сів на стілець, від чого той голосно зарипів. На блідому довгастому обличчі не зосталося й натяку на подив, зараз воно скидалося на витесане з деревини.

— Ваша остання стаття... Скажи, як вам пощастило досягти такої високої точності у визначенні віку порід?

— То все Заміховський,— сказав Чумак, теж сідаючи до столу і висуваючи шухляду.— Ось,— він поклав перед колегою три аркуші паперу.

Браїлко довго читав. На його здерев'янілому обличчі з грубими рисами не було й натяку на те, що він силкується збагнути написане, проте напружену роботу думки виказували жовна, які вряди-годи здіймалися під шкірою.

Нарешті він відклав папір:

— Впізнаю Заміховського. Де є хоч найменша можливість замінити слово формулою — він це робить. Я тут нічого не втямив.

— На жаль, я й сам не надто в його теорії...— звірився Чумак.— Але механіку методу пояснити зможу.

— А не ліпше, коли пояснить сам Заміховський?— запитав гість.— Водночас і теорію полюдському розтлумачить.

— Немає в інституті Заміховського — у полі він. До речі, скажи, Панасе, чого ви з ним не поділили? Це ж творчий хлопець.

На лице Браїлка набігла тінь прикрості.

— Не потрібні мені творчі хлопці. Мені потрібні виконавці,— сказав він.— Я й сам — виконавець.

— А бачиш, все-таки до т в о р ц я звертаєшся,— зауважив Чумак.

— Таки звертаюсь... Мирославе, я маю такі зразки керна!

— Пропонуєш співробітництво?

— Ну... Мій матеріал — твоя робота.— Поваговшись, додав:— Ти потім зможеш узяти ті дані для свого геологічного календаря.

Він сказав «свого», ніби давав зрозуміти, що тепер не має нічого спільного з їхньою юнацькою мрією.

— Особисто я не проти. Але чи погодиться Заміховський?

— А навіщо нам його згода? Він же твій підлеглий.

— Він творча людина, Панасе. А у творчих грані між поняттями начальник і підлеглий сильно розмиваються. Ще давні греки вигадали таке слово, як «гомонойя»— рівність за розумом.

— Скільки літ спливло, Мирославе! А ти як був лібералом, так і залишився.— В очах гостя вгадувалися поблажливість і навіть співчуття.

— Раніше ти називав мене тюхтієм,—з усмішком нагадав Чумак.

— Тоді ти ще не мав учених ступенів. А тюхтій з науковим ступенем — то вже ліберал.— Від Браїлчиного сміху, який нагадував іржання, забриніло скло на книжковій шафі.

Чумак з заздрістю дивився на рівні білі зуби свого колишнього однокласника. «А в мене й по-

ловини, мабуть, не залишилося»,— подумав він. Діждавшись, поки гість вгамується, сказав:

— Отже, зачекаємо Заміховського.

— А де він?

Чумак не любив брехати, але й правди також не міг сказати. Він відповів так само, як і директорові:

— В пермі.

— Ну і коли він повернеться?— допитувався Браїлко.— Я хотів сказати: коли я довідаюся про ваше рішення?

— Я подзвоню тобі, Панасе,— відказав Чумак.

Останнє Браїлко зрозумів, як закінчення ділової розмови. Він підвівся і знову втупився поглядом у трилобіта.

— Що діється у світі, Мирославе! То виловлюють диво-рибу латимерію, яку вважали за таку, що давно вимерла, то знаходять відбитки ніг трипалого динозавра, то зустрічають в океані гігантських змій, які нагадують викопних плезиозаврів. А зараз ти мені показуєш ще більше диво.

Чумак тим часом підійшов до шафи, де була колекція, і, відсунувши скло, взяв звідти шматок породи.

— Глянь,— показав Браїлкові.

На сірому камені карбувався чіткий відбиток трилобіта.

— Не кабінет ученого, а кімната див,— сказав гість, порівнюючи відбиток на породі з істотою в банці.— Кембрій...

— Тямиш,— похвалив Чумак. По миті додав:— Таки кембрій. І на відбиткові, і в банці.

— І в банці?— очі Браїлка весело заблищали.

— Атож. І в банці.

— І отой с л и м а к у мисці теж із палеозою?

— З палеозою.

— Бачу, спілкування з Заміховським для тебе марно не минуло,— сказав Браїлко.— Можеш не втаємничувати, хто та людина, що діп'яла тобі оці всі дива... Авантюристом він був, авантюристом і залишився.

— Але ж дива справжні,— нагадав Чумак.

— Справжні... Бо такі зараз учені. Не встигне знайти скам'янілість якоїсь істоти, як спішить занести її до реєстру тих, що давно вимерли. Буцімто на Землі мало білих плям, де ці істоти можуть жити. Та в тропіках є такі місця, куди людині зась. На Новій Гвінеї і в долині Амазонки скільки завгодно неприступних місць. В Австралії існують цілі гірські хребти, які люди бачили тільки з літака. Досі нікому не пощастило проникнути в болота Бахр-ель-Газаль, що в Центральній Африці, в північні райони Гімалаїв... Як ти гадаєш, коли людство дізналося про широкогубого носорога коттона — другу за розмірами істоту на суходолі? Порівняно недавно — в 1910 році. А про найбільшу з відомих рептилій — дракона з острова Комоло? В 1912 році. Я міг би тобі навести багато прикладів, коли в наш час знаходять тварин, які вважалися за такі, що давно вимерли.— Браїлко змовк і по миті майже лагідно додав:— Чи ти й справді повірив отому пройдисвіту?

— Де в чому і ти йому повірив,— відказав Чумак.

— Ну, з усяких там електронних штук це таки спеціаліст. Майстер високого класу,— в голосі Браїлка з'явилась навіть повага.— А щодо всього іншого — лайдак,— останнє він вимовив так, ніби поставив штамп на особовій справі Заміховського.

Чумак спохмурнів. Слова, сказані про Заміховського, образили і його. Він раптом подумав,

що Олекса, якого він знає зовсім недавно і який молодший від нього на цілих сімнадцять років, ближчий йому, ніж давній інститутський товариш. Він раптом глянув на Браїлка зовсім іншими очима. Авторитет чоловіка в темно-синьому костюмі з такою ж синьою, трохи зсунутою вбік краваткою тримався не на власних досягненнях у галузі палеонтології, а на сумлінності, з якою він добував факти. Браїлко любив казати: «Я даю вам факт і ручаюся за його достовірність. А те, як ви його коментуєте,— ваш клопіт».

— Панасе, позиція здобувача фактів дає тобі великі життєві вигоди,— сказав Чумак.— Ти можеш висміяти кого завгодно за хибні ідеї. Тебе ж, оскільки ти ніяких ідей не висуваєш, критикувати неможливо.— Мирослав Петрович хотів сказати також, що в жертву цій зручній позиції його колишній друг пустив і їхню юнацьку мрію, але утримався.

— Додай, що факти, які я даю, завжди достовірні,— зауважив з усміхом Браїлко.

Раптом його обличчя стало непроникним, а очі, що досі поблискували, наче лаковані, потьмяніли. Він сказав:

— Мирославе, науковця годує не рахунок у банку, а концепція. Та сума поглядів і наукових переконань, які він набув за багато років. Стати на чужу позицію — це відмовитись від усього і, отже, перетворитись на ніщо, викинути на смітник отой тугенький стосик асигнацій, за які тебе поважають. Через те я ніколи не повірю в марення твого Заміховського.

— А ти маєш певність, що асигнації не фальшиві? — запитав Чумак.

— А коли й фальшиві... Вони мене годують.

— Отже, концепція, яка годує...— сказав Чумак і осудливо подивився на Браїлка.

Могутня, хоч і нескладна постать колеги видалася йому раптом жалюгідною. Не сутулість і не похилі плечі її такою робили, а останні слова його. Він згадав геолога Котенка, який до сорока років був запеклим прибічником теорії циклічності; підготував з цієї теми дисертацію, розіслав реферат. Та несподівано, перед самим захистом, йому на очі потрапила стаття, в якій доводилася хибність теорії циклічності. Для Котенка аргументи того маловідомого геолога здалися такими вагомими, що він відмовився від захисту. А тим часом його підтримували як члени вченої ради, так і провідні спеціалісти з інших міст. Йому радили спочатку захиститись, а потім поступово відійти від цієї теми. Та Котенко відмовився, чим нажив собі ворогів. Йому довелося навіть перейти в інший інститут, де він і зараз працює.

Браїлко, мабуть, угадавши зміну настрою інститутського товариша, раптом заспішив. Пояснив, що мусить побувати ще в двох установах і встигнути на зворотний поїзд.

— Стривай-но,— Чумак висунув шухляду письмового столу і дістав звідти брошуру Замі-ховського.— Візьми. В дорозі проглянеш.

— Он як,— мовив Браїлко, глянувши на назву і прізвище автора.— Аж так далеко зайшло...

На прощання, яке було не таким щиросердним, як зустріч, гість сказав:

— То я чекаю на твій дзвінок.

Дослухаючись, як затихають важкі кроки Браїлка, Чумак подумав над тим, чи вистачило б у нього самого мужності вчинити так, як учинив колись Котенко.

* * *

Минуло вже чимало днів відтоді, як «машина» Заміховського занесла кудись Славка з Марією, але почуття тривоги не слабшало. Щоразу, коли Чумак опинявся на порозі чорного входу, йому ввижалося попереду не тісне подвір'я між стінами інститутських корпусів, а безкінечний тунель, глибина якого вимірюється не кілометрами, а роками, і що з нього ось-ось має вигулькнути сіра металева буда... Якось учений застав у дворі Пойду. Той походжав між аркою воріт і місцем, де раніше стояла лабораторія, видивлявся щось на бруці. Помітивши Чумака, він чемно привітався і, наче й не було нічого, покинув подвір'я. Вченому, мабуть, натякали, що повернення експедиції чекають також Пойда з Мурченком і що цього разу йому не вдасться обвести їх круг пальця.

Після того випадку Чумак став з'являтися в інституті за годину до початку роботи. Його щоразу проймало трепетом, коли він натискав на холодну з ночі ручку дверей... І цього разу, кивнувши неуважно вахтерові, вчений поспішив по лункому фойє до чорного входу.

— Мирославе Петровичу, заждіть-но.

Чумак зупинився, здивовано подивився на літнього чоловіка за вахтерським столом.

— Візьміть ось. Співробітник ваш велів передати,— вахтер простягнув Чумакові ключ.

Мирослав Петрович, немов загіпнотизований, дивився на маленький блискучий предмет. Нарешті, отямившись, запитав:

— Який співробітник?

— Вусатий, високий. Прізвища не назвав...

— Хто з ним ще був?

— Нікого.

— Коли це сталося?

— Та десь о третій ночі. Такого ще ніколи не траплялося. Засиджуються... Але до десятої, ну, до одинадцятої. А щоб так... З'явився, як мара...

— Він щось казав?

— Та нічого. Велів тільки передати ключ. Вам особисто.

Учений, подякувавши, поспішив на подвір'я. Лабораторія стояла на тому ж місці, ніби нікуди й не зникала. Ключ м'яко ввійшов у щілину замка... Перше, що побачив Чумак, було лігво, набите цупким листям. Від нього тхнуло терпким запахом, схожим на запах хвої. Кришку пульта було піднято, і поряд з клавішею «в дорогу» лежала інструкція до машини Заміховського. На лабораторному столі учений помітив зошит у синій обкладинці, а на ньому коробку з фотоплівкою. Він уважно оглянув кожен куток, зазирнув у всі шухляди довгого столу, але нічого більше не виявив. Сховавши плівку до кишені і ставши в дверях, ближче до світла, він відхилив обкладинку зошита і побачив знайомий і такий близький йому почерк...

«Мій мудрий учителю і надійний друже! Я знав, що невіра в існування хрономобіля не завадить Вам простягнути руку допомоги, тепло і міцний потиск якої я відчув аж тут — у далекому палеозої. Та насамперед — про Славка і Марію. Подорож їхня тривала недовго. Досить сказати, що за час її не встиг навіть вичахнути борщ, який принесла з дому Марія. О! Благословенна страва! Я, змушений харчуватись то карбоновими грибами, то яйцями пермських рептилій, накинувся на нього, неначе три дні не їв. Та що там три дні... Мільйони років! Хоча смакування борщем було

моєю другою втіхою. Першою ж було те, що я побачив Марію, яка разом зі Славком виходила з лабораторії. Далі пішли дрібніші радощі, зокрема від того, що Марія постригла мені бороду і я поголився, а потім перевдягнувся в свіжий одяг. Всі ці блага я прийняв як компенсацію за поневіряння і злигодні, котрих зазнав, блукаючи в різних геологічних системах, а надто за останні дві доби, коли поруч не було моєї лабораторії і я змушений був ховатися в домівці диметродонтів. Щоправда, домівка та зараз пошкоджена землетрусом, як, зрештою, і всі кам'яні «споруди» на межі пустелі і берега. Але тоді, коли я вирішив у ній переночувати, вона була ще ціла, і я, наносивши сухого листя від пальмоподібних рослин, розвів у печері грандіозне багаття. Димом повикурювало скорпіонів, павуків та ще багатьох комах, яких я досі не бачив у жодній системі. З такого ж листя я вимостив собі високу постіль, на яку поклав спальник. Залишалося тільки завалити вхід брилою породи, і можна вже було надолужувати сон минулої безсонної ночі. Та я чомусь не поспішав це робити, хоч від виснаження у мене й злипалися очі. Несподівано почув гудіння. Воно немовби перекочувалося і дедалі важчало. Здригалася земля, над головою заскреготали породні блоки. Я кинувся до виходу, але одразу ж упав. З гори посипався щебінь і розтертий на порох камінь. Гарячково встав, щоб утікати, але мене знову кинуло на землю. Так повторювалося кілька разів, поки я не зметикував, що на двох не встою, бо земля нагадувала пліт, який несло по гірській порожистій річці, і тоді я спробував тікати накарачках. На чотирьох мене теж підкидало і валило, але я швидко вставав і, потерпаючи від ударів об камінь, нарешті вибрався назовні. Саме в цей час у печері гухнуло, і вона дихнула прямо

на мене клубом пилу. Увесь схил кипів. Гуркіт стояв неймовірний. Здавалося, награє дивний квартет, музичні інструменти якого можуть видавати тільки тріск, гупання, вищання й лязгання. Вранішні поштовхи, від яких утікало все живе і які давно затихли, були завиграшки в порівнянні з тим, що почалося на схилі дня. Земля ніби силкувалася виборсатись із блискучого павутиння, накинутого на неї сонцем. Нитки того зітканого з променів павутиння рвалися міріадами при самій землі з кожним її поштовхом, але на зміну їм блискучі золоті дротики встрявали в пісок, граніт, лісову зелень. Я стояв накарачках, немов собака, очікуючи, поки поверхня вгамується хоч на хвилю і я зможу вихопити з печери своє майно. Але трясця не припинялась... Мені згадалось, як колись трусило в Херсоні. Власне, справжній землетрус був у Румунії, а до нас дійшов тільки його відгомін. Я саме лежав і читав (було близько десятої вечора), як раптом ліжко піді мною сіпнулось. Я відвів погляд від книжки і побачив, що хитається люстра. «Що за мара?» — подумав здивовано. Та в цю мить почув тупіт і крики. Тримаючись за стіни, я поспішив у коридор. А там сходами бігли люди, дехто в самій спідній білизні, багато хто з дітьми на руках. Я враз перейнявся тією панікою і кинувся до батька. Старий тим часом безтурботно спав. Я спробував підняти його, але він випручався і пробелькотів спросоння щось незрозуміле (йому разом з паралічем ніг і лівої руки відняло й мову). На мої відчайдушні благання він відповідав смутним поглядом: мовляв, дай мені спокій. Батькові було байдуже — йому залишалося недовго топтати ряст. Про мене ж він не думав: власне, він тоді вже ні про що не думав, бо вчинки його були більш ніж дивними. Я нарешті збагнув, що мені судилося пережити лихо з

батьком. А коли зрозумів, то навіть збайдужів. Я вийшов на балкон і побачив юрмище людей, що мовчки, без жодного звуку, стояли віддалік будинку, очікуючи на щось страшне. Та, на щастя, нічого лихого не сталося. Після того випадку я почав помічати на собі погляди сусідів по будинку. В їхніх очах читалися цікавість, співчуття і, може, я й помиляюсь,— повага... Ці спогади мелькнули в пам'яті і вмить розтанули, а я знову опинився на велетенському решеті, яке трусили чиїсь могутні руки. У звичний вже гуркіт врізався новий звук: здавалося, хтось розпорює безкінечно довгий шмат парусини. Поверхня почала западатись. Я повалився на пісок. А коли в гарячці знову звівся накарачки, то відчув якусь невідповідність свого становища: довкола стояла тиша, а земля була вже нерухомою. Одразу відчув полегкість у всьому тілі і звівся на рівні. «Замок драконів» було сильно пошкоджено, проте отвір до печери все ж залишився. Я поспішив усередину і з радістю відзначив, що моє майно вцілило, хоч і було вкрите товстим шаром пилу. Печеру завалило на третину, але й за таких розмірів вона була досить об'ємистою і придатною для житла. Ця думка в мене промайнула ніби другим планом, в підсвідомості, першим же рефлексом було вихопити спальник і скафандр та хутчіш вискочити з кам'яної пащі, поки вона не зімкнулась остаточно. Та опинившись за межами печери, я вражено вкляк — всього за кілька десятків кроків плескалися хвилі водойми. Весь схил між пустелею і берегом запався, і його поглинула вода. Не стало острівців — домівки «крокодилів-стрибунів», «бочок» і «куль» із жмутками пальмоподібного листя, що росли в прибережжі, зникла безслідно більша частина лісу, який прихистив мене минулої ночі. За якусь мить я опинився зовсім в іншій

місцевості. І тут мою увагу привернув рух біля води... Раптом мене почало тіпати. То ворушилися скорпіони, павуки, членистоногі, схожі на фаланг. «Шукати порятунку в пустелі? — майнула думка.— Адже ота хітинова армада саме туди й повзе». Рішення прийшло несподівано. Я швидко пірнув у печеру і оберемками почав виносити листя, що мало служити мені за постіль. Вимостив з нього півколо біля входу в печеру і, одягнувши скафандр та діставши запальничку, став чекати. Комахи наближались швидко. Найгрізнішими були скорпіони. Вони повзли з загнутими сегментистими черевцями, на кінці яких похитувалися жала. Комах було так багато, що вони часом зчеплялися лапами, але сутичок не влаштовували. Поруч тікали скорпіони і їхній одвічний корм — павуки та фаланги. Хоч як свербіли п'яти, але я нелюдським зусиллям волі припнув себе до п'ятачка між печерою і півколом викладеного листя. І як тільки передові загони членистоногого війська наблизилися до печери на відстань якихось десяти кроків, я підніс полум'я запальнички до листя. Воно займалося погано, і я гарячково почав на нього дмухати й вимахувати шоломом. Нарешті, коли комахи були вже поряд, пробився кволий язичок полум'я і водночас повалив дим. Смуга комах на моїй ділянці раптом спинилась, а тим часом полум'я побігло по листю, утворюючи вогненно-димовий заслін перед печерою. Уже крізь скло шолома, що ховав мене від їдучого диму, я бачив, як хвиля комах обтекла мій заслін і виплеснулась на кам'янистий схил. А далі, розбившись на безліч ручаїв, вона потекла вгору, обминаючи скелю. Підсушене листя раптом спалахнуло, і мені довелося ховатися в печеру, де було вже повно диму. Коли ж перегодя я вибрався назовні, то побачив, що від комашиної

навали залишився тільки перетолочений пісок. Я скинув шолом і з насолодою ковтнув свіжого повітря. Мені раптом захотілося підійти до водойми і змити з себе не тільки бруд, а й страх. Я переступив кільце попелу і подався до берега. І тут уперше подивився в той бік, де ще вчора стояла лабораторія. Сумно, сумно мені стало. Хоча за характером я й відлюдько і самотність мене ніколи не гнітила, та цього разу я вперше відчув себе по-справжньому самотнім. А причиною того стану були не так мої поневіряння, як — зараз я в цьому можу звіритися Вам, дорогий учителю,— сумнів щодо повернення лабораторії. За час роботи в інституті я встиг переконатися, що деякі науковці на науку дивляться як на спосіб, з допомогою якого можна здобути життєві вигоди малими зусиллями. Я не хотів псувати Вам настрою і тому не казав, що мене намагались переманити у відділ Мурченка. Обіцяли більшу платню та ще якісь переваги. Ангажував мене отой з чорними вусиками, що весь час руки потирає. Він запевняв, що я зможу принести більшу користь там, де розв'язуються проблеми сьогодення. Спершу йому навіть пощастило посіяти в мені сумнів. Та скоро він же мене й переконав у зворотному. По-перше, мені не сподобалося, як він роздивлявся мою лабораторію, та й мене теж: в його погляді було щось власницьке, утилітарне. По-друге,— тон, яким він зі мною розмовляв: він говорив голосом доброзичливого корифея, який поблажливо звертається на «ти». А я терпіти не можу поблажливого тону, а надто коли на мене зверхньо «тикають». Це не від надмірного виховання. Просто я ненавиджу в людях огидну рису підминати під себе іншу особистість, хай навіть та риса проявляється в панібратському «тиканні». Знаю я таких. Побоюючись, що в нас мо-

жуть забрати лабораторію, я налагодив механізм керування хрономобілем, а точніше, автопілот часу, так, щоб лабораторія з'явилася на інститутському подвір'ї об одинадцятій ночі. Ви мали бути першим, хто її побачить, бо вікно Вашого кабінету виходить у двір, до того ж, Ви приходите на роботу за п'ять—десять хвилин до дзвінка... Тим часом ноги мої ступали в сипучий пісок, затоптуючи дивовижні письмена, виведені міріадами комашиних лап. Я підійшов до берега. В каламутній воді плавали жабуриння, пальмоподібне листя, мертві комахи, а неподалік сновигали акули. Їхні чорні плавники стрімко розпорювали сивий каракуль хвиль. Я роздягнувся і, зайшовши по коліна в воду, почав умиватись. Тіло спрагло всотувало вологу, і мої нерви, що були зсукані в один тугий клубок, ніби аж розм'якли; на час я забув про злигодні. Лише сторож, який у мені ніколи не дрімає, з острахом стежив за кривими ятаганами акулячих плавників, котрих ставало дедалі більше. Хижачки збирали врожай, що натрусила стихія. Скоро я помітив: акули були не самітними, кого годувало лихо. Велетенські жаби теж «паслися», виловлюючи в прибережжі загиблих комах. Жаби були далеченько від мене і часом скидалися на стадо утоплених і роздутих у воді волів... А сонячна куля повільно тонула в рожево-сизому мареві; ще трохи — і вона торкнеться контурів кам'яного пасма і покотиться в пустелю. Мені подумалося, що я мушу наносити в печеру листя, якщо не хочу покласти спальник прямо на камені. Отож одягнувшись, я почимчикував вздовж берега до лісу,— власне, від недавно ще буйної рослинності залишилася тільки смуга дерев у прибережжі. Пильно вдивлявся, чи не бродить, бува, якась личина, але на березі, як і на кам'яному схилі, не помітив найменших ознак

життя. Проте у воді життя буяло. Акули краяли воду дедалі ближче до берега. Мені здалося, що вони підкрадаються до жаб,— і я не помилився. Коли я вже був на рівні «випасу» амфібій, один із сріблясто-чорних плавників раптом зі швидкістю торпеди понісся до жаби, яка була найдалі від берега. Неповоротка баньката істота не встигла й кумкнути, як половина її гладкого тіла опинилася в акулячій пащі. Від того видовища мені аж дух перехопило, і мене раптом скував той страх, якого я зазнав під час купання біля острівця з «крокодилами-стрибунами». Акула тим часом торсонула жертву, звільняючись від її другої половини, але в цей час нагодилася ще одна хижачка, і жаби завбільшки з доброго вола не стало. Інші амфібії позникали з води, а по миті вже панічно виборсалися на сухе. Вони заскрекотали точнісінько як мешканки Конки, тільки набагато сильніше; від того звуку в мене аж у вухах залящало. Я проминув жаб'яче тирло і якомога швидше поспішив до лісу... Раніше я писав про приступи ностальгії. Як виявилося, то були тільки окремішні випадки іншого стану — самотності у Всесвіті. Часом здається, що ти перебуваєш у вакуумі. А тільки з простору не повітря викачали, а людський дух. Мабуть, це не найкраще порівняння, але воно дає уявлення про психічний стан, у якому я весь час перебуваю.

Мені не довелося вилазити на дерева — весь простір між ними було встелено цупким жовтуватим листям. Багато дерев повалив землетрус. Мені весь час муляло: де зараз комахи? Не виявивши їх, я подався кам'янистим схилом нагору... Переді мною лежала безкрая пустеля; барханы рожевого піску робили її схожою на поверхню дивовижного застиглого океану. Гребені пі-

щаних наносів тепер було стесано, і вони скидалися на хвилі в безвітряну погоду. Пісок, як і в прибережжі, було вщерть розписано лапами комах. Я подався в глиб пустелі, але, не зробивши й сотні кроків, помітив попереду якийсь виступ. Той виступ тягнувся вздовж кам'яного пасма, скільки бачило око. Як виявилося, то був розлом. Земля під час землетрусу репнула і з боку водойми запалася. Хітинове військо намагалося подолати ту перешкоду, глибина якої сягала п'яти, а ширина трьох метрів. Дно урвища прямо кишіло членистоногими. Вони настирливо дерлися на прямовисну стіну, та щоразу їх присипало, і тоді дно розщілини перетворювалося на киплячу суміш піску і комах. Тим часом сонце сховалося за хмари. Враз засутеніло, і я поспішив до своєї домівки. Щойно побачена картина хоч і розбуркала неприємні асоціації, та водночас і заспокоїла. Комахи, які могли б проникнути в печеру, самі опинилися в пастці, з якої їм годі вибратися... Учителю, щойно мені спало на думку, що комахи — найстійкіше плем'я на Землі. Візьміть хоча б антропогенівського скорпіона. Та він же нічим не відрізняється від пермського (щоправда, останній дещо більший). А між ними ж пролягло 270 мільйонів років! Як пояснити таку дивовижну сталість? Може, тим, що організм цієї комахи не сприймає звичайних доз радіації і, отже, генетичний апарат її лишається неушкодженим?.. А вночі вдарила гроза. Я спросоння подумав, що то знову землетрус, і поспішив з печери. Та холодні краплини враз привели мене до тями. Звуки краплин, що розбивалися об камінь, ставали дедалі частішими. Світло блискавиць проникало навіть у печеру, вихоплюючи з темряви її склепінчасті обриси. Невдовзі краплини забубоніли об камінь густі-

ше, після чого вода линула суцільною лавиною: здавалося, що я лежу під водоспадом. Та, незважаючи на гуркіт, я відчув дивну розслабленість у всьому тілі, і непомітно мене здолав сон... Коли я розплющив очі — був білий день. Яскравий сонячний промінь пронизував простір печери. Я, мружачись, вийшов назовні. Було вітряно. Віяло з суші на море. На небі й натяку на те, що вночі вирувала злива,— жодної хмаринки, а під ногами тільки вогкий пісок, зритий місцями потоками води. Я не наважувався повернути голову на північ, де мала вже стояти моя «машина». А коли терпець мені увірвався... Я ладен був стрибати й співати від щастя. На рожевому горбі, на тлі бездонної блакиті світанкового неба чітко вимальовувався прямокутник лабораторії. Я чимдуж кинувся до неї, ніби кожної миті вона могла зникнути. Та враз побачив, що двері відчинились і з них вийшов Славко, а слідом — Марія. Славко задер голову, ніби видивлявся щось у небі, а Марія, уздрівши мою постать, метнулася назустріч. Я й не підозрював, що вона так прудко бігає. Та коли нас уже розділяли якихось півсотні метрів, вона раптом спинилася. Пізніше вона звірилась, що, побачивши ближче мою обідрану фігуру, ладна була вже дременути назад. Причини на це були вагомі: адже вона опинилася в місцевості, яка тільки віддалено нагадувала ту, про яку писалося в щоденнику. До того ж, я схуд і статурою скидався на якогось дистрофіка. Та подув вітру відхилив куделю нечесаного волосся, і вона побачила моє чоло. По цьому кинулась назустріч іще хутчіше.

— Щастя ти моє! — вигукнула така скупа на ласкаве слово Марія.— Де тебе носило?

Хоч як добре було відчувати в своїх обіймах кохану, я змушений був поступитися тим щастям,

бо до нас наближався Славко. Він якось дивно поводив головою на довгій шиї, ніби очікував нападу з повітря. Як своїм видом, так і лінькуватою неквапливою ходою він давав зрозуміти, що не поділяє наших з Марією почуттів. Він роздивляв мене з голови до п'ят.

— Але ж і маскарад! — сказав замість привітання. Проте на його видовженому обличчі годі було вгадати почуття осуду: воно було непроникним, як у приймальника «Автосервісу».— А де ж пальми, диметродонти?

— Пальми поглинула вода, а диметродонти повтікали,— відказав я весело.— З неба теж нічого не загрожує. Система, яка дала нам притулок, ще не має ні птахів, ні літаючих ящерів.

— А вертольоти в ній водяться? — поцікавився Славко.

— Вертольоти не водяться, а от їхній живий прототип — бабки — є.

Трохи примружені очі Славка тим часом все пильно оглядали. Його доскіпливий погляд зупинявся то на піщаних наносах у пустелі, то на окремих валунах у прибережжі, то на кам'яній гряді. Та найдовше він дивився на море. На обличчі в нього навіть з'явилося щось схоже на лагідність. Темно-синє безмежжя з білими смугами хвиль, справді, притягувало погляд.

— Каспій,— сказав Славко, не відводячи від моря погляду.— Якби не рожевий пісок, можна було б подумати, що це Адріатика. А так — Каспій.

Я на мить позаздрив Славковій обізнаності в географії. Далі Азовського моря мені бувати не доводилося. Та, на відміну від Славка, я був обізнаний з географією часу.

— ДДЗ,— сказав я.

Він нарешті відірвав погляд від моря і подивився на мене.

— Дніпрово-Донецька западина,— пояснив я.— А точніше — її західний кордон. А оце,— кивнув на скелі і пустелю,— Український кристалічний масив.

Тим часом Марія, ніби отямившись, запитала:

— Мабуть, голодний?

Учителю, я не стану описувати те, з яким апетитом накинувся на страви. На те є кілька причин: по-перше, в моєму вбогому лексиконі не знайти таких слів, які б передали відчуття від смакування борщем; по-друге, якщо такі слова і знайшлися б, то описане мною було б лише вбогим наслідуванням деяких творів сучасної літератури, герої яких так часто їдять і розмірковують про їжу, ніби ті твори писали не письменники, а кухарі; по-третє, описання такої «трапези» не додало б нічого нового до змальованої мною палеокартини пермі... Поки я снідав і чепурився, Славко десь вештався. Ймовірно, йому не терпілося дошукатися до суті мого «фокуса» і він подався збирати докази, які допомогли б йому вивести мене на чисту воду... Хоч була ще рання пора, та сонце пряжило добряче. Від пекучого проміння парував пісок, а над пустелею розлилося голубувате марево. Поки я переодягався в чисте, Марія вийшла з лабораторії і почала оглядати пустелю. Вона довго дивилася вдалечінь, а коли обернулась, то мені здалося, що в її очах з'явилась якась непевність.

— Любий,— мовила нерішуче,— ми й справді в пермській системі?

— Авжеж,— відказав я.

— Але ж усе таке звичайне... І сонце, і море, і оте марево над землею...

— А чого б тобі хотілося незвичайного? — запитав я з усміхом.

— Та оті ж страховиська, пальми... Куди воно все поділося?

— Чудовиська повтікали, хай їм біс. Перед землетрусом. А дерева і майже увесь той ліс, про який я писав, запався, і його поглинула вода.

Я розповів Марії про все, що бачив і пережив під час землетрусу. Проте її очі повнилися не здивуванням, а смутком. Вона мені не вірила. Тоді я взяв її за руку і повів у пустелю, до темної смуги розлому. Коли ми наблизились, я відзначив, що злива зробила свою справу — краї розщелини обсипались, і тепер розлом нагадував рівну і довгу, аж до обрію, траншею, в яку кладуть трубопровід.

— Що це? — запитала вона, кивнувши на розщелину.

— Наслідок землетрусу.

— Та й рівно ж! Землю наче по шворці різало...— мовила Марія, і в її голосі не вчувалося й натяку на іронію.— Скид. Крило скиду, на якому ми стоїмо, запалося не менше як на метр. Тут таки стався землетрус.

Раптом вона зойкнула і притулилася до мене. На дні урвища в мокрому піску борсалися скорпіони. Я, пригортаючи її тремтяче від страху тіло, заспокоював:

— Годі-бо, годі. Тепер вони вже не страшні.

— Який жах! Ходімо звідси!

Я повів Марію до моєї недавньої домівки. На вогкому ще піску було видно все як на долоні, проте Марія час по часі зупинялась, не випускаючи моєї руки, і пильно оглядала місцевість.

— Я ще не бачила таких великих комах,— обізвалася вона.

— А побачила б ти їхнього ордовикського родича,— зауважив я.

По цих словах Марія уважно подивилась на мене, і в її очах знову промелькнув смуток. Я знав, що він означає — той вираз смутку...

Тим часом ми підходили до місця моєї недавньої домівки. Сонце сліпило, і я, піднісши долоню до очей, подивився на море. А там при самому березі басувало десятка два акул.

— О, дельфіни! — радісно закричала Марія.

— Аби ж то,— мовив я, марно шукаючи поглядом Славка. Людина, яка спізнала Адріатику, навряд чи утримається, щоб не поплавати в іншому, хоч і незнайомому морі.— То — акули!

Марія промовчала, а я видивлявся вже не Славка, а його одяг біля води.

Минувши кам'яне нагромадження, ми почали спускатися вниз і скоро опинилися біля печери. І тут я побачив, як з боку лісу берегом іде Славко. Мені аж відлягло від серця.

— Оце і є моя оселя,— мовив я.— Заходь, побачиш, як я живу.

— Там ще хтось живе? — запитала Марія, лукаво примружившись.

— Боїшся? — висловив я припущення.

Вона кивнула.

— Не бійся. Я все звідси повикурював,— і показав на чорне півкільце перед входом — слід попелу.

Але на мить я забув і про Марію, і про печеру. Славко, який неквапом брів берегом і якого я досі не випускав з поля зору, зупинився і почав стягати з себе шведку. Я голосно закричав, але він не почув, бо відстань була не менше кілометра; до того ж, вітер віяв із моря на сушу. Тоді я кинувся бігти. Пробіг метрів з двісті по вогкому піску. Славко тим часом підійшов до води.

— Е-ге-ге-й! — заволав я, розмахуючи голубою сорочкою, яку встиг стягнути під час бігу.

Але Славко зайшов уже в піну прибою. Віддалік у хвилях мелькав акулячий плавник. Та Славко його, мабуть, не помічав, бо поволі почав заходити в воду. Я знову рвонув що було духу і пробіг ще метрів двісті. Славко тим часом зайшов у воду по коліна. Склавши долоні рупором, я знову закричав. Може, від того, що зменшилась відстань, а може, через те, що цього разу я кричав між двома подувами вітру, а тільки худа постать колеги на мить заклякла, а тоді обернулася в мій бік. Він не поспішив на сухе, але його, мабуть, насторожила панічність, з якою я вимахував сорочкою, до того ж, ззаду бігла Марія. Він так само неквапом, переставляючи ноги, немов журавель, вийшов з води.

— Що там скоїлося? — поцікавився, коли я наблизився.— Нас викрито? По нас прийшли?

— Ні,— сказав я, переводячи дух.— Нас підстерігають,— і кивнув на море: там, неподалік того місця, де щойно стояв Славко, немов скажена, металась акула.

— Ну й хай собі... Дельфіни на людей не нападають.

Я завважив подумки, що за хвилями і справді важко було розгледіти, що там мелькає. До того ж, коли ти не бачив живої акули...

— То не дельфін,— сказав я.— То — акула.

— Жартуєш? Звідки на Каспії взятись акулі?

— Це не Каспій.

— Ну, Арал.

— Це й не Арал... Якщо хочеш переконатися, що то не дельфін, зайди, на скільки дає змогу мілина, і подивись.

Славко окинув мене настороженим поглядом,

чи я, бува, не кепкую, а тоді пішов у воду. Довгий, трохи згорблений, він нагадував лелеку. Мілина протяглася метрів на шістдесят, а далі з кожним кроком ставало все глибше. Коли вода сягнула йому пояса, я приготувався вже закричати. Та колега випередив мене. Він на мить зупинився, а тоді шарпнувся і кинувся назад. Прямо на нього, протинаючи хвилі, нісся чорний плавник. Його щастя (та й моє теж), що акули тут надто великі, щоб долати мілину... Який флегматичний Славко, а зараз куди все оте й поділося: він, здавалося, біг по поверхні води, не торкаючись дна. Може, це й негарно, а тільки вигляд байдужого до всього чоловіка, та що там казати — скептика, що панічно втікає, викликав у мене зловтішну посмішку, яка, правда, вмент розтанула, щойно я побачив біле, неначе крейда, обличчя колеги.

— Ху,— видихнув він,— будь вона неладна! То й справді акула! Але ж і паща! Таке і в маренні не приверзеться.

Підійшла Марія. Вона бачила все те, і з її смаглявого лиця ще не встиг зійти вираз тривоги. А Славко дивувався крізь переляк:

— Звідки такі велетенські акули? Чи, може, ми перебуваємо на березі якогось із океанів? А втім,— він злизав з вуса краплю води,— солоність, ніби як в Азовському.

Я з подивом спостерігав, як швидко опановує себе цей хлопець.

— Мабуть, якийсь акулячий розплідник,— висловив він здогад, уникаючи дивитись на мене.— Печінка акули багата на вітамін А.

Тим часом сонце підбивалося до зеніту. Його промені ставали дедалі пекучішими. У Марії, що була в короткій спідниці, почервоніли ноги, а я відчував дошкульні сонячні дотики на недавно поголеному обличчі.

— Тобі слід змастити лице,— зауважила Марія.— Ходімо.

Ми пішли при самій воді. Марія, скинувши черевики, тюпала по піні прибою. Йшли мовчки. Тишу порушували тільки шипіння піни та завивання вітру. Коли порівнялися з печерою, я запропонував зайти, забрати запас харчу — яйця «крокодилів-стрибунів», що їх я наносив у перерві між землетрусами. Славко теж пішов слідом. Сонячний промінь тепер не проникав у печеру, і там стояли сутінки. Марія відмовилась зайти, а колега відважно гулькнув слідом за мною у вузький отвір. Ми повиносили і поклали на пісок десятки два білих, завбільшки з невелику диню, яєць.

— Сам їх і їстимеш,— сказала Марія.

Я промовчав, а Славко зауважив:

— А чого б і тобі не скуштувати страусиного яйця?

— Це не пташині яйця,— сказав я.

Славко не став сперечатись. Він тільки пробубонів щось про Аравійський півострів та про страусів, що живуть тільки в пустелях.

Учителю, коли пишуться ці рядки, на небі мерехтять зорі. Ми з Марією довго сиділи біля печери, притулившись спинами до теплого каменя, і милувалися таємничим мерехтінням у темно-синій безодні ночі... Зараз Марія спить, а я сиджу поряд і при світлі ліхтарика пишу. Це вже остання ніч у пермі, і я поспішаю занотувати найважливіші події, що сталися зі мною і моїми друзями... Запах листя і диму, яким усе ще тхнуть стіни печери, вселяє почуття спокою. Я навіть відчув затишок у цьому кам'яному лантусі. Так, мабуть, відчувала себе первісна людина, яка після довгих поневірянь знаходила прихисток у печері. На

мить пам'ять перенесла мене в дитинство. Наша двокімнатна квартира в старому районі Херсона була для мене і майстернею, і читальнею, і місцем, де плекалися дитячі ілюзії...

Перед тим, як лягти, я вийшов, щоб востаннє помилуватися синявою пермської ночі. У темно-синій безодні плавала золота сережка, і її тьмяний медвяний відблиск укривав тремтливу поверхню моря. Я підійшов до берега і забрів по коліна у воду. І тут почув дивний звук, який здавалося, линув з неба. Той звук нагадував бринін-ня струни контрабаса, він ніби народжувався з тиші і непомітно в ній розчинявся. Я постояв якийсь час у воді, прислухаючись та оглядаючи берег і ламані контури кам'яного пасма. Але звук не повторився. «Мабуть, примарилося»,— подумав я, прямуючи до печери. Та про всяк випадок перед тим, як лягти, завалив вхід брилою. Засинав з думкою, що завтра, перед дорогою, зафотографую все, що може проілюструвати описане в цьому зошиті...

Мене розбудила Марія. Вона тулилася до мене і вся тремтіла.

— Там щось виє...— прошепотіла на вухо.

Мені здавалося, що я тільки-но заснув, а вже в шпарину між брилою, котра служила дверима, і отвором пробивалося слабке денне світло. Було тихо. Та по хвилі, справді, долинуло якесь завивання. Щось у ньому було від звуку, який я почув опівночі. Звук розтанув і знову з такою ж силою повторився. І тут я вловив знайому тужливу ноту. Кричав іностранцевій... Учителю, тільки такий легковажний чоловік, як я, міг не передбачити, що звірі рано чи пізно повернуться до водойми. Втім, гадка така була, але я сподівався, що це станеться, коли ми звідси виберемося.

— Зараз побачимо, що там скоїлось,— сказав

я якомога спокійніше, хоча від згадки про тих потвор мене пройняла млість.

Трохи відхиливши камінь, я визирнув. Сонце ще не зійшло, але вже був день. Під застережливий шепіт Марії я вийшов з печери і роззирнувся. На піску жодного сліду, крім наших. Тим часом звук, що знову повторився, підказав мені, що небезпеку слід очікувати з пустелі... На піщаних хвилях ще сіріла тінь ночі. Я довго стояв на даху нашої домівки, вдивляючись у далечінь, яка поступово світлішала і незабаром стала рожевоматовою. Ревіння не вгавало. І тут я нарешті збагнув, що звуки долинають із розщелини. Я ще раз уважно оглянув місцевість, прикинув на око відстань до лабораторії і зробив висновок, що нам з Марією слід негайно залишити домівку диметродонтів.

...Двері лабораторії були відчинені навстіж. Славко спав на листі, підклавши під голову джинси і розкинувши худі руки й ноги. Попри вуса, в його обличчі було щось дитяче. Здавалося, це обличчя належало іншій людині — довірливій і цікавій до всього. Та щойно він розплющив очі, розбуджений нашими рухами, як воно враз переминилося, ніби він непомітно, як це робить фокусник, накинув маску самовпевненого обивателя.

— Ще й на світ не благословилося, а вони вже товчуться,— пробурчав Славко.

Він вийшов з лабораторії. По миті я почув голос, в якому вже не було й натяку на заспаність або невдоволення. Колега прохав мене вийти на хвилинку. Він показав на пустелю. Та я й сам уже побачив, що за лінією розлому короткими перебіжками наближалася ціла флотилія диметродонтів. Рептилії, немов дивовижні вітрильники в рожевому океані, то вибігали на піщану хвилю,

і тоді їх було видно, як на п'єдесталі, то зовсім ховалися за нею.

— Дивні звірі в цьому заповіднику,— озвався Славко, не відводячи погляду від пустелі. В його голосі вчувалися миролюбні нотки.

Я промовчав і зайшов до лабораторії по фотоапарат. Марія тим часом заходилася готувати сніданок...

Ми вже були за сотню кроків від розлому, як Славко, не витримавши, зауважив:

— Чи не надто ми до них наближаємось?

— Там розщелина, яка утворилася під час землетрусу... Навряд чи вони її швидко подолають,— заспокоїв я, хоча, не критимусь, мені варто було чималих зусиль, щоб іти назустріч тим істотам.

Я зупинився, коли до розлому зосталося якихось двадцять кроків. Тим часом сонце наполовину викотилося з-за моря, і в його пласких променях раптом заіскрився і ніби ожив пісок. І тут диметродонти, що короткими перебіжками наближались до розщелини, раптом спинились, ніби втратили орієнтир, а тоді почали ловити якусь живність. «Та то ж скорпіонів вони...— майнула думка.— Отже, комахи таки вибралися з пастки...»

— Що вони там ловлять? — запитав Славко.

— Комах,— сказав я, націлюючись фотоапаратом на місце бенкету.

— Не може бути таких великих комах.

— Може,— відказав я, піймавши в об'єктив найближчу до нас рептилію, яка ласувала скорпіоном, і клацнувши затвором.— Подивись...

Славко підніс до ока фотоапарат і раптом аж сіпнувся.

— Але ж і монстр! Гібрид дракона з острова Комодо і окуня! А він і справді жує якусь кома-

ху... Стривай, та то ж скорпіон! — По цих словах колега віддав мені фотокамеру, а сам став оглядати пісок біля нас.

— Не хвилюйся,— заспокоїв я, клацаючи затвором,— усі комахи зараз по той бік розлому.

Мої слова заглушило могутнє ревіння. В розломі неподалік кричав іностранцевій. Славко зблід. Мені теж у п'яти зашпигало. Адже якщо комахи вибралися з тієї пастки, то що завадить те саме зробити великій тварині.

— Все, громадяни відвідувачі,— сказав я.— Звіринець зачиняється. Гайда звідси!»

«Мезозой, тріасова система, 225 мільйонів років до наших днів.

Дорогий, Мирославе Петровичу!

Ці рядки пишуться уже в мезозої, в тріасі. Перш за все хочу поділитися з Вами своїми сумнівами, а можливо, й тривогою. Радість від зустрічі і спілкування з Марією та Славком тимчасово заколисала мене. Я не хотів згадувати, що колись ці радісні дні скінчаться і нам доведеться повертатися до буденної інститутської роботи. Та ось мене пройняло думкою, що комусь із нас не дістатися до антропогену одним рейсом. Втім, енергії реактора може й вистачити на всіх, але якщо не робити більше зупинок. Бо саме на гальмування і зрушення витрачається найбільше пального. Я пишу «може вистачити», бо датчик витрати пального — прилад ненадійний і про те, на який відтинок часу може вистачити енергожиблення, доводиться судити лише приблизно. На жаль, я подумав про це тільки зараз — у тріасі... Учителю, гадаю, зайве нагадувати про те, що час і простір поєднані нерозривним зв'язком. Адже кожній миті часу відповідає відрізок шляху,

пройдений Землею як навколо власної осі, так і по орбіті. Мандрівка в часі — це водночас повторення всіх обертів Землі, Сонячної системи, нашої Галактики — Чумацького Шляху і хтозначого ще. Посадіть на глобус, скажімо, на його Північний полюс, мурашку. Покрутіть кулю, змінюючи водночас площину обертання. Ви побачите, що Північний полюс з мурашкою на ньому переміститься на південь, може дійти до екватора, а може й стати Південним полюсом. Ваша мурашка, хоч і сидить на місці, але шлях, який вона долає у часі і просторі, величезний. Подібне відбувається і з нами. Ми щораз опиняємось у тому місці історичного минулого, якому відповідає місцезнаходження Землі в Сонячній системі, Сонячної системи — в Галактиці і т. д.

Але повернімось подумки до місця пермської стоянки... Я не став очікувати, поки диметродонти втамують голод і кинуться долати розщелину. Та й завивання іностранцевія підганяло. Отож, опинившись у лабораторії, я видав Марії і Славкові по таблетці, вкинув і собі одну в рот і заходився виставляти хронореле на п'ятдесят мільйонів літ у напрямку вектора часу. Колега, який усе ще грав роль стороннього спостерігача (проте пігулку він таки проковтнув), не витримав:

— Що ти збираєшся робити?

Я спершу зачинив двері і натис на відповідну клавішу, а тоді відказав:

— Уже зробив.

Славко прикипів поглядом до ілюмінатора, водночас прислухаючись. Так він і закляк. Ми з Марією — теж. Простір, який спочатку ніби став тужавіти, раптом скрижанів, а ми в нього неначе вмерзли. Цей стан, коли зникає відчуття часу, а простір ніби стискається і мовби матеріалізується, був мені добре знайомий. А от мої супутники з

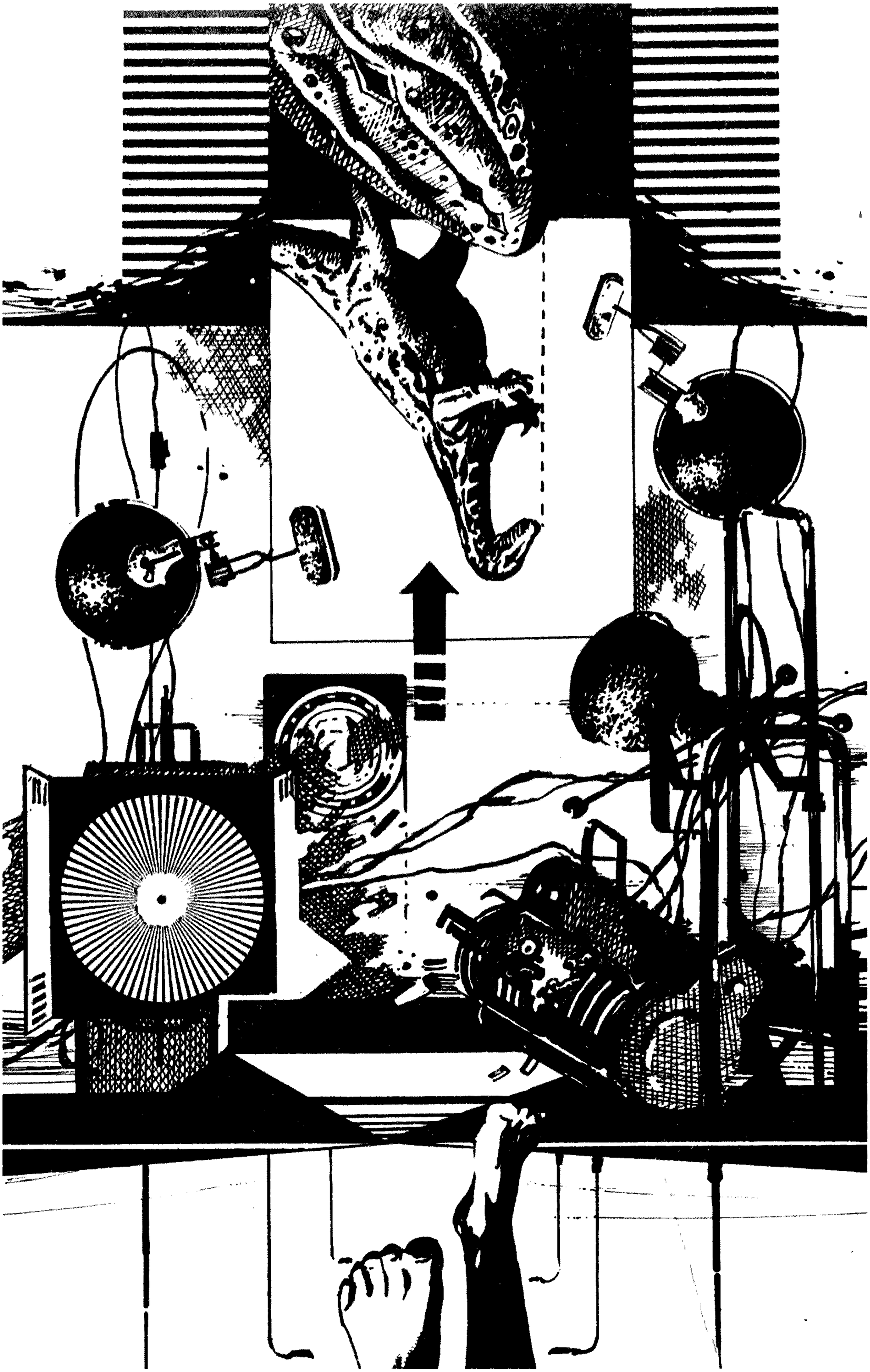

цим явищем спіткалися лише вдруге. Вони аж розгубилися. Та ось часове прискорення стало слабшати. Невдовзі ми вже почували себе так, ніби сиділи в літаку. Я схилився над щоденником, а Славко з Марією марно силкувалися розгледіти щось по той бік вікна. Та вони не могли там нічого побачити. Адже швидкість, з якою ми долали роки, десятиліття і століття, така велика, що зміна ландшафтів відбувалася швидше, ніж міняють місце спиці велосипедних коліс під час змагання на велотреку. Тоді колеса здаються суцільними. Від великої швидкості зміни «декорацій» простір за вікном перетворився на сіре марево. Тим часом я мережив рядок за рядком, сторінку за сторінкою... Чи доводилося Вам, учителю, в дитинстві переживати таке, коли в години вранішнього сну Вам здавалося, що ви проспали якихось п'ять хвилин, насправді ж минала ціла година? Щось схоже відбувається з людиною і під час подорожі в часі.

Та от в ілюмінатори вдарило сонячне проміння, до того ж, зовсім з протилежного боку — з заходу. Лабораторія стояла на одному з трьох горбів, вкритих переліском. Прямо перед вікнами ми побачили рослини, кулясті стовбури яких вкривали панцирі з черешків опалого листя. Здавалось, ми опинилися на галявині, де ростуть великі ананаси, прикрашені жмутками розкішного зеленого пір'я. А віддалік деінде бовваніли гігантські дерева. Деякі з них були схожі на пермські «сосни». Але тільки за формою, бо вгору сягали метрів на шістдесят. Інші дерева скидалися на пальми, тільки стовбури мали гладенькі...

Славко, отямившись, кинувся до дверей, але я спинив його:

— Стривай. Де поспіх — там і дідько. Спершу давайте оглянемо місцевість.

Ми поприлипали до ілюмінаторів. Жодного руху, крім хилитання пір'їстих султанів на «ананасах». Я відчинив двері і ступив за поріг. Перше, що відчув, це «смак» повітря, настояного на квітах. Ті пахощі видихали жовті квіти, що тулилися на листі «ананасів».

— Ну, а тепер у якому заповіднику ми опинились?— запитав Славко, виходячи слідом і розираючись.— Чи не тропіки це?

— Можливо, й тропіки. В моїй машині, на жаль, немає механізму для визначення координатів у просторі.

— А як же ми рухались без такого пристрою?

— Ми не рухались у звичайному розумінні цього слова.— Поміркувавши, я пояснив: — Коли ти пересуваєшся в поїзді або літаку — за основу береться простір. По ньому ти визначаєш, у якій часовій смузі опинився. Скажімо, за кілька тисяч кілометрів звідси, на Камчатці, часова смуга зовсім відмінна від нашої. Схід сонця і таке інше... Моя ж машина рухається в часі, і по ньому можна судити, знаючи швидкість обертання Землі навколо власної осі і швидкість переміщення її полюсів, на якій широті і довготі знаходиться наша стоянка...

— Хм...— тільки й сказав Славко, мружачись від сонця, яке вже було на півдорозі від зеніту до заходу.

Раптом він заціпенів, а по миті глянув на ручного годинника. Потім знову підніс годинник мало не до очей.

— Маріє, скільки на твоєму? — запитав.

— Дванадцята,— відказала Марія. Вона вагалася: виходити чи не виходити з лабораторії.

— Що за мара! — дивувався Славко.— Ми сиділи тут, здавалося, лічені хвилини, а вже дванадцята. Та й сонце якось дивно себе поводить.

Щойно зійшло, а вже наближається до заходу...

Я лише всміхнувся на це. Мій натренований погляд обмацував місцевість. Пильність подвоїлась. Адже тепер я відповідав не тільки за себе. Та в поле зору поки не потрапляло жодного рухомого предмета. Тільки листя на «пальмах» та «ананасах» хилитав вітрець та комахи літали над квітками. Вдалині бовваніли поодинокі дерева-велетні.

— Не заходьте далеко,— почувся голос Марії.— Пора нарешті поснідати. А може, пообідати чи повечеряти,— додала вона по хвилі.— До речі, чаю кожному дістанеться по півсклянки. На більше води не вистачить.

Поївши, я сів і записав усе, що сталося з нами між учорашнім вечором і сьогоднішнім післяполуднем. Власне, я доповнив дорожні нотатки.

— Ну, а тепер — на пошуки води,— сказав я супутникам, які оглядали місцевість, не наважуючись проте відійти від лабораторії й на крок.— Марія залишається на базі.

Ми з Славком домовились, що повернемось до настання темряви, і подалися — він на захід, я на схід.

Два наступних аркуші було склеєно по краю. Чумак обережно розійняв їх. Сторінки було списано рівними, якимись квадратними літерами, до того ж, пастою іншого відтінку. В тексті не було жодного виправлення, ніби то був диктант відмінника.

«Шановний шефе! — почав читати учений.— Приставши на пропозицію Заміховського занотувати свої враження про побачене, я фактично стаю співучасником його авантюри. Втім, мушу одразу зауважити, що «фокус» досить чистий. Я

давно ламаю голову над можливим його «механізмом» і зараз дійшов висновку, що Заміховський із космічної лабораторії «склепав» гравеліт. Цей апарат пересувається дуже швидко: за лічені хвилини може перетнути кілька часових смуг і опинитися в якім завгодно місці планети. Слід сказати, що колега вибирає цікаві місця для зупинок.

Я прочитав написане ним у цьому зошиті і можу засвідчити, що все воно, за винятком деяких його суб'єктивних вражень про мою особу, відповідає дійсності.

До повідомлення Заміховського слід додати, що відтоді, як ми з ним вирушили на пошуки води, я весь час видивлявся прикмети, за якими можна було б визначити місце нашого нового перебування. Найперше я відзначив, що узвишшя, на котрому ми опинились, є типовим передгір'ям, за яким мають починатися справжні гори. Але чи такі справді існують, стверджувати не беруся. Погода тут така сама, як влітку на Північному Кавказі, рослинність тропічна. Тваринний світ одноманітний. Самі тільки ящірки, від зовсім маленьких, схожих на наших степових, до великих, завбільшки з варана. Це якесь царство ящірок. Є серед них такі, що мають непропорційно довгі щелепи, а є й, навпаки, з маленькими голівками і довгими шиями. Декотрі мають потужні задні лапи і бігають, як кенгуру, а декотрі плазують, немов крокодили. Та одну серед того розмаїття рептилій я таки розпізнав. То була гатерія, голова якої нагадує водночас і дзьоб птаха, і голову риби. Вона ховалася в норі, і я викурив її димом. Цю зелену ящірку з довгими гострими шипами вздовж хребта показували по програмі «У світі тварин». Живе вона на островах Нової Зеландії. Я це точно запам'ятав. Ведучий казав,

що тварину цю ніде більше не зустрінеш, а тільки в Новій Зеландії. Це я теж добре пам'ятаю. Про себе можу сказати, що коли я щось знаю, то знаю вже напевне. І дідька лисого комусь пощастить збити мене з пантелику якоюсь «машиною часу». Недарма я колись хотів стати бухгалтером. Як на мене, то людям саме цієї професії притаманна ясність думки.

За невеликими латками землі на схилі починалися справжні непрохідні джунглі. Хоч я й вирізав з кипариса (а може, то якесь інше дерево) добрячого костура, але заглибитися в хащі побоявся.

Якийсь час блукав переліском, шукаючи джерело, та раптом до слуху долинуло чиєсь ревіння. Отож, від гріха подалі, я вирішив повернутись на базу з порожнім чайником.

У лабораторії не виявилося нікого, хоча там мусила зостатися Марія. І тут мій погляд спинився на цьому зошиті...

Після того, як я дійшов висновку про гравеліт, мені спало на думку: а чи не довідалися про це також Пойда з Мурченком? Заміховський хоч і тишко, але міг десь ненароком обмовитись. Адже, збираючи свою машину, він не раз звертався і до хлопців з віддіду Мурченка. До речі, там мають його брошуру.

Шефе, хочеться вірити, що Ви знайдете можливість виправдати нашу з Марією відсутність на роботі. Та й моїм батькам щось вигадаєте.

Я заклеїв написане тут, щоб не ображати Заміховського, який виявився хлопцем компанійським і не егоїстом (хоч і не позбавлений гонору). Поки що... А як воно далі буде — побачу.

До зустрічі!

Вячеслав Дубчак».

Далі писалося знову рукою Заміховського.

«Шановний учителю!

Мене більше насмішила, аніж образила недовіра Славка. В таких випадках одесити філософськи кажуть: «Ну, він такий...» Але сам факт, що колега взявся за перо, заслуговує на схвалення. Принаймні, читаючи цього зошита, Ви матимете ще одного свідка наших пригод... Отож почну з того, як ми зі Славком розійшлися врізнобіч на пошуки води... На вершині горба зустрічалися лише поодинокі дерева та оті «ананаси», що нагадували пермські дерева-кулі. Дедалі вниз рослин ставало більше, вони гуртувалися в невеликі тінисті гайки. А десь за півтора-два кілометри, у тому місці, де пагорби випохилювалися в площину, і зовсім усе поросло лісом. Я подумки завважив, що хоч горби й великі, але не такі вже й давні: краї їхнього кам'яного каркаса, проткнувши місцями покривало ґрунту і зелені, стриміли гострими рожевими зубцями. Кристалічний масив колись добряче термосило. І тут мою увагу привернула срібляста смужка, що виблискувала в долині серед суцільної зелені. Той вузенький живий пасок опоясував нашу гору. «Отже, з водою проблеми не буде,— подумав я.— Хоча, щоб до неї дістатися, слід подолати зо два-три кілометри лісового масиву». Вид на річку на мить переніс мене на берег тихої Конки, де в густих заростях очерету й куги водяться дикі качки, кулики й галасливі чайки. Уже вкотре мене пронизало терпким відчуттям ностальгії за краєм мого дитинства. Але цьому благородному почуттю не судилося проявитися в повну силу, бо погляд мій спинився на кущах папороті, що росли на галявині невеликого гайка: ті кущі було поламано, ніби по них щось товклося. Я підійшов і став

пильно вдивлятися в сутінки між деревами. З тінистого гайка й справді долинали шарпання і шелест. Один із стовбурів хилитався. Скоро виявилося, що то не стовбур, а смугаста шия істоти, тіло якої за кущами не можна було розгледіти. Шия була такою довгою, що спершу мені здалося, ніби то тіло велетенського удава. Істоту вінчала пласка голова не то ящірки, не то гадюки. Вона об'їдала листя на дереві. Невдовзі над кущем папороті заворушилися передні лапи істоти, а по миті й сама вона з'явилася, підтоптуючи кущі. Було в її постаті щось від вузькоплечої людини з недорозвиненими руками. Особливо впадала в очі подібність задніх лап до людських ніг. Учителю, різні почуття викликала в мене ця істота. Я ніби побачив свого найвіддаленішого предка, на якому була смугаста коричнево-зелена крокодиляча шкіра. «Гай-гай,— майнула думка.— Нічого людині пишатися своїм походженням!» У цей час велетень повернувся спиною, і я помітив, що він опирається на товстий хвіст. Проте ілюзія подібності до людини не зникла... Тим часом очі звикли до сутінків, що панували в гаю, і я невдовзі розгледів ще одну таку ж істоту. Вона об'їдала листя «ананаса» на галявині. Тварина хоч і стояла на чотирьох, та з усього було видно, що така поза для неї не властива. Істота — прямоходяча; в усякому разі, близька до цього. Ніби на підтвердження мого припущення, вона випросталась і перевальцем потюпала до свого родича в кущах. Хтось із моїх знайомих теж так ходить — трохи зігнувшись і ніби припадаючи на обидві ноги. Але хто саме, я пригадати не зміг... Хоч як кортіло зайти під крони дерев і ближче роздивитись тих аборигенів тріасу, та мене підганяв обов'язок перед друзями, про який нагадувала пластикова каністра в руці. Щойно я відійшов на кілька кро-

ків, як одразу ж і втратив тих смугастих з поля зору. Колір і малюнок шкіри робив їх непомітними, ніби вони були в маскхалатах. Подумалося, що дехто з людей теж подекуди зберіг властивість маскуватися, але не на рівні шкіри, а вже на рівні свідомості. Хоча суть маскування та ж — забезпечити собі безтурботне і сите життя. Чогось згадався отой чоловік з вусиками, що постійно руки потирає... Чим рівнішим ставало підніжжя гори, тим частіше на ньому траплялися п'ятачки, порослі густою зеленню, і тим рідше — кам'яні виступи. Скоро місцевість перейшла в суцільний лісовий масив, який мені належало подолати, щоб дістатися до води. Та я не поспішав у той зелений морок. У мені оселилася поміркованість. Мовляв, а що буде з Марією та Славком, якщо я... Ну, якщо я не повернуся на базу? Повагавшись, я вирішив шукати сліди отих п'ятиметрових велетнів і спробувати за ними дістатися до води. Адже тварини мусять десь тамувати спрагу... З протилежного гайка, ближче до лісу, я таки виявив відбитки лап на пухкому грунті, які, проте, нагадували сліди велетенського птаха. Аби я не знав, хто їх залишив, то подумав би, що тут водяться птахи-велетні, схожі на орла, який виніс Котигорошка з прірви. Я також подумав, що коли з «машиною часу» щось станеться, то ніякий орел з цієї часової прірви нас не винесе. Тим часом я й справді надибав на стежку, що її протоптали дивні тварини. Вона привела до групи джерел, які давали початок вузенькому дзвінкому потічку. Ручай той зникав у зеленому тунелі сельви і десь далі, либонь, впадав у річку, котру видно з гори. Спостерігаючи, як дзюрчить і хлюпає прозора вода в гранітному звивистому ложі, я пригадав слова пісні, яку любив співати мій покійний батько: «Там, де Ятрань круто в'єть-

ся, з-під каміння б'є вода...», і відчув новий приступ ностальгії. Виявляється, те відчуття дається взнаки не тільки в просторі, а й у часі. Хоча ці два поняття, мабуть, переплелися тісніше, ніж я гадав. Адже 225 мільйонів років тому територія сучасної України знаходилася десь на широті тропіків. Почуття ностальгії було таким сильним, що навіть глушило спрагу. Та, зрештою, пошукавши зручне місце, я простягнувся на камені і припав губами до води. У нас на Херсонщині про таку воду кажуть, що вона «солодка». Її п'єш і пити хочеться. Втамувавши спрагу, я занурив у потік каністру. Мушу Вам сказати, учителю, що весь час, поки я пив, а потім набирав воду, мене не полишало відчуття тривоги. До речі, і в далекому антропогені, коли я нахилявся над рукомийником і вкручував кран, у мене теж виникало відчуття, що за спиною хтось стоїть. Інколи це відчуття було таким сильним, що я озирався. Я й тут обернувся... І на мить закам'янів. Від сельви скрадалася тварина, схожа на тих, що пасуться в гаї на схилі, а тільки вдвічі довша і могутніша. Та вражали не розміри (довжина її тіла від кінця довгого дебелого хвоста до крокодилячих ніздрів була, мабуть, метрів десять), а майже людські руки з п'ятьма пальцями. Вона насувалася як гора, час по часі упираючись тими могутніми ручиськами в грунт. Від кожного її кроку здригалася земля. Мене ніби вітром здмухнуло від потоку. Хоча, як згодом виявилося, у такій оперативності й не було потреби. Велетень пересувався досить повільно. І скрадався він зовсім не по мою грішну душу, а до водопою. Одначе я, мабуть, теж викликав у нього цікавість: у паузах між черговими засмоктуваннями води він випростувався майже вертикально і балушився на мене лупатими очима, в яких угадувалися вже зачатки

свідомості. «Дивись, дивись, брате, в яку дрібноту обернувся твій могутній рід,— шепотів я, задкуючи.— Ні хвоста, ні броньованої шкіри». Звір хитнув головою, і мені здалося, що він згідливо кивнув, мовляв, так воно й є. А тоді роззявив пащу і заревів. Уявіть собі, учителю, кінське іржання, підсилене до потужності гудка океанського пароплава. Той звук, безперечно, почула на горі й Марія. Це й наштовхнуло мене на думку хутчіше вибиратися звідси. Тим паче, що каністра була повна... Долаючи зворотний шлях нагору, я побачив, як назустріч, вимахуючи сокиркою, бігла Марія. Помітивши мене, вона перейшла на ходу, а потім і зовсім спинилась.

— По хмиз зібралася? — поцікавився я, наблизившись і киваючи на сокирку.

— Де ти ходив? —в її голосі було більше радості, ніж докору.

— По воду... На, випий...

Вона взяла кришку від каністри, в яку я налив води, і вмент осушила її. Вода остудила, і Марія вже спокійніше запитала:

— Що то ревіло так страшно?

— Тварина якась. Завбільшки як два слони, а ходить, немов людина.

— Ху-у...— зітхнула Марія.— Думала, вже й не побачу тебе.

Її голос заглушило іржання. На відстані воно було ще страхітливішим. Його луна, відбившись від сусідньої гори, знову накотилась на нас. Марія сахнулась і припала до мене...

Не ступили ми й десяти кроків, як з гаю попереду вискочило щось схоже на крокодила і кинулося до невеликого скелястого масиву. Істота так прудко бігла, що ноги її, здавалося, не торкалися землі. Ми заклякли на мить, та несподівано почули шелест і тріск. Із кущів випірнула голова на

довгій смугастій шиї, а за нею — і весь п'ятиметровий звір, якого я спершу сприйняв за травоїдного. Потужні задні ноги легко несли зелений, у коричневу смугу тулуб. Він гнався за рептилією, трохи подавшись уперед і вимахуючи, немов руками, передніми короткими лапами. Якби не дебелий хвіст, що служив противагою, рухи звіра мало чим відрізнялися б від людських. Голова, порівняно невелика, лише трохи більша за голову жертви, яку вона ось-ось спостигне, мала, проте, квадратні щелепи з гострими зубами і лихі, як у кобри, очі. Ми стояли далеченько, та все ж відблиск банькатих очиць змусив Марію здригнутись. Тим часом ящірка, не добігши до скель, зникла. Ми здогадалися, що рептилія гулькнула в нору. Почувся скрегіт — то кігті хижака дряпали по каменю.

Я захопив каністру, і ми поспішили нагору.

— Щось подібне я вже бачила на малюнку, коли ми вивчали палеонтологію,—сказала Марія, весь час озираючись.— Воно скидається на тріасового прозауропода... Ось тільки як йому пощастило дотягти до наших днів?

Від останніх її слів мені стало неприємно. Виходить, Марія мені теж не вірить. А я гадав...

— Це не вони дотягнули до наших днів, а ми відвідали їх у їхній добі,— відказав я холодно.

— Може, й так,— озвалась Марія.— А тільки важко в це повірити. Дуже важко...

Тим часом сонце наполовину уже сховалося за гору, і тепер захід нагадував дотліваючу вату.

— Знаєш, що мене наштовхнуло на ідею створення хрономобіля? — не здавався я.— Рівняння загальної теорії відносності. Вони, виявляється, симетричні до напрямку часу. Ці рівняння однаково добре працюють і тоді, коли век-

тор часу спрямований вперед, у майбутнє, і тоді, коли він веде назад, у минуле.

Але Марія, здавалося, мене не слухала.

— Олексо, що то за таблетки ми ковтаємо, вирушаючи...— вона зам'ялась на мить, а тоді сказала впевненіше: — В мандрівку?

— Від тиску.

— Від якого тиску?

— Від тиску, що його зазнає кожна молекула організму, рухаючись не з такою самою швидкістю або не в тому ж напрямку, що й течія часу.

— Кожна молекула організму...— промовила замислено.— А з молекул складаються живі клітини. А кожна клітина має пам'ять — про своїх попередників і про шляхи їхнього розвитку.

— То й що?

— А те, що образи, якими людина фантазує, мислить,— то фрагменти баченого і пережитого її пращурами, то досвід поколінь, записаний в клітинах мозку.

— Можливо...

— ...Інакше чим пояснити те, що фольклорні образи драконів у різних народів так схожі на істот, котрі давно зникли з лиця землі? А люди ж, які малювали тих драконів, користувалися власною фантазією...

Я, здається, починав здогадуватись, до чого вела Марія, і не помилився.

— ...То чи не розтормосила ота твоя таблетка нашу спадкову пам'ять. Чи не є все те, що ми зараз бачимо і переживаємо, мандрівкою в запасники біологічної пам'яті?

— Виходить, і той вечір у печері над морем був лише монтажем елементів пам'яті — сучасної і спадкової? — запитав я, тамуючи прикру посмішку.

— А надто той вечір,— мовила Марія.— Тоді

все було таким яскравим і чуттєво глибоким, ніби відбувалося у сні.

Якийсь час ми йшли мовчки. Марія, мабуть, зрозуміла, що завдала мені прикрощів. Тим часом п'ятачків зелені ставало дедалі менше. Їх складали низькорослa хвоя, схожа на смереку, кулясті пальмоподібні деревця, вкриті панциром із черешків опалого листя, і папороть.

— Таємнича рослина,— озвалась Марія, киваючи на заростi папороті.— Щоразу, коли я дивлюся на неї, мене проймає бентежне передчуття. Я почуваюсь язичницею, яка в тому ажурному зеленому мереживі намагається прочитати своє майбутнє... Ти не замислювався, чому в людей так багато повір'їв і казок, пов'язаних з цим кущем?

— Мені і в голову не приходило вважати папороть таємничою рослиною,— відказав я, перебираючи каністру в ліву руку.— Втім, папороть чи не єдина рослина, яка вийшла на сушу одночасно з першими тваринами і лишилася майже незмінною аж до антропогену. Якщо дотримуватись твоєї думки про спадкову пам'ять, то всі чорнові варіанти істоти, яка на одному з витків спіралі назве себе людиною, мусили бачити і знати цю рослину.

— Можливо, й так,— погодилась Марія.

Сонце сховалося. Захід нагадував купу попелу, в якій дотлівали окремі жарини. Слабкі полиски від них кривавили обрій.

— До речі, про спадкову пам'ять,— обізвався я знову.— Мабуть, вона таки існує. Інакше чим пояснити наявність таких вад, як лінощі, агресивність, паразитизм, підступність, віроломство і таке інше. Віриш чи ні, а я на власні очі бачив лінивих стегоцефалів, агресивних диметродонтів, зажерливих іностранцевіїв... Після кожного такого спіткання я починав перебирати подумки

своїх знайомих, шукаючи в них подібні риси, і, що найдивовижніше, таки знаходив аналоги. Не в такому оголеному вигляді, звісно, як у тварин. Але рудименти помічав... Людина з ними й бореться. Всі форми боротьби, які тільки знало людство,— це боротьба між свідомістю й інстинктом, між сучасним і рудиментами минулого.

— Аби тільки в цій боротьбі, між свідомістю й інстинктом, людство само себе не занапастило,— зауважила Марія.

— Не може такого бути. Перемагає зрештою розум.

Хоч до «хати» лишалося всього метрів двісті, та ми спинилися, щоб втамувати спрагу і перепочити. Раптом почувся шурхіт. Із чагарника, який ми щойно минули, вискочила зграя двоногих істот, кожна завбільшки з дрохву, і побігла вниз. Їх було з десятка два, і за формою вони скидалися на отого смугастого хижака. Спершу мені навіть здалося, що то молодь прозауропода; вони й бігли так само: ніби стрибали з однієї ноги на іншу. Та скоро я завважив, що шкіра в них не гола, а покрита лускою, як у ящірки. Ми очікували, що за ними щось поженеться, та з чагарів так ніхто і не з'явився.

— Але ж варвари! — зустрів нас Славко не дуже бадьорим голосом.— Зупиняються. Тішаться водою. А я тут умліваю від спраги...

Він осушив два повних ковпачки, а тоді запитав:

— Що воно там кричало?

— Тварина якась,— відказав я стомлено.

Тим часом день переходив у сутінки. Поки ми в чагарнику натоптували листям матраци, Марія готувала вечерю. Я сподівався на бутерброди з салом (це єдине, що лишилося від провізії), та коли наблизився до лабораторії, вловив апетит-

ний запах яєчні. Мушу Вам сказати, учителю, що смажені яйця пермських рептилій разом із вплавленими в них шматочками перченого угорського сала виявилися чудовою стравою. В них ледь-ледь угадувався присмак, якого проте не відчували ні Славко, ні Марія. Славко, наминаючи за обидві щоки, говорив щось про страусів.

...Ніч тут коротка. Я мовби й не спав, а вже в ілюмінатори заглядав день. Та не світло мене розбудило, а постукування в обшивку. Здавалося, машина перебувала під градом. Прислухався: цокотіння було таким рясним, що за ним важко було розчути гудіння кондиціонера. Марія і Славко спали. Я тихенько встав, підійшов до вікна. Враз замерехтіло в очах. За склом роїлись якісь комахи. То були літаючі скорпіони. Хоч як моторошно було наближатись до ілюмінатора, та я припав до нього обличчям і в просвіті між гаспидським роєм побачив зграю істот, які нагадували водночас і дрохву, і прозауропода. Учителю, незважаючи на те, що перед очима ряхтіли комахи, я все ж тих тварин побачив зблизька. Вони мали голову і хвіст типового варана, та тільки смугастого, немов зебра. А от руки, ноги й тулуб... Навіть у горили ті частини тіла не нагадують так близько людські, як у цього аборигена тріасу. М'язи гомілки і стегна працюють так само, як і в людини. І руки — з кистями, ліктями, передпліччям!.. Мені подумалося, що всі антропологічні особливості тіла дісталися у спадок саме від тріасових тварин.

Натягнувши на голову шолом від скафандра, я прочинив двері і виглянув. Ох і картину я побачив! Наше житло вкривав мерехтливий шар комах. На ньому прямо кишіли чорні жуки й тарган, цикади й коники, павуки і скорпіони. Та найбільше було крилатих: бабки, метелики, лі-

таючі скорпіони. І все те дзижчало, сюрчало, лопотіло крилами і хітиновими надкрилками, виблискувало всіма кольорами веселки і намагалося протиснутись до металу, ніби там було медом намазано. А ящери оточили щільним кільцем нашу домівку і всю оту нечисть скльовували. Підстрибували, як кури, і одна поперед одної хапали комах пласкими ротами. Хоч я й відхилив двері лише на секунду, але цього було досить, щоб у приміщення сипнули літаючі скорпіони. Я кинувся їх виганяти, але паніка була марною. Комахи чомусь обліпили кондиціонер. Сполохані, вони знову і знову липнули до кондиціонера, як залізні опилки до магніту. Спершу я подумав, що комах притягує тепло. Та, глянувши на датчик за бортом, відзначив, що надворі було всього на один градус прохолодніше, ніж у приміщенні. І тут мені спало на думку вимкнути кондиціонер. Я ще не знав, навіщо те зробив... По миті у вікно зі сходу сяйнуло сонячне проміння. То комахи звільнили скло. Я припав до ілюмінатора і побачив цілу хмару комах, які мить тому вкривали нашу машину. Хмара та швидко танула. Смугасті гості викльовували членистоногих, які тепер розповзалися хто куди... Виходило, що кондиціонер, крім тепла, генерував ще й звукові хвилі такої частоти, яка принаджувала комах... Я кинувся по фотоапарат, та поки скидав з себе шолом, відчиняв двері і наводив на різкість, двоногі виклювали всю живність і зграйками подалися вниз.

— Ху-у... Та й смердить же! — почувся заспаний голос Славка.

Подвір'я справді скидалося на вольєру птахофабрики.

— Це не найгірше лихо,— озвався я, наводячи об'єктив на чагарник. Над кущами несподіва-

но виросли дві довгі шиї з пласкими головами і почали носитися по чагарнику взад-вперед. Все свідчило про те, що великі тварини полювали на наших недавніх гостей. Я клацнув затвором. Коли ж перевів кадр і окинув поглядом усю місцевість, то побачив, що від гаю до чагарника дибало ще троє довгошиїх прозауроподів. Вони час від часу ставали рачки і нишпорили гнучкими шиями при самій землі.

Знову почувся невдоволений голос Славка:

— Це ти комарівок напустив у хату?

Я кинув спостерігати за тваринами і підійшов до дверей.

— Це не комарівки,— озвалась Марія,— а скорпіониці. Це ти їх, Олексо, повбивав?

— Ага...— відказав.— Тобі відомі ці комахи?

— Авжеж. Їх ще називають льодовичниками.

Я здивувався, але промовчав. Щось подібне я надибував у карбоні. В антропогені ж літаючих родичів скорпіонів зустрічати не доводилось. Уже вкотре подумав про вічність комашиного роду. Адже за той велетенський відтинок часу від карбону до наших днів зникало і знову з'являлося на світ безліч видів хребетних; комахи ж лишилися такими, якими природа створила їх спочатку. Що це: досконалий варіант живого, який не потребує вже доробки, чи безнадійна помилка, на яку природа махнула рукою, мовляв: що вийшло, те й маємо, і нічого кращого вже з нього не вийде... Вдивляючись у свіже зі сну Маріїне лице, я подумав також, що немарно природа спинилася саме на людському варіанті хребетних. Чи доб'ється вона чогось кращого у своїй подальшій творчості, а от із того, що маємо зараз, це таки найкраще... Марія збиралася, мабуть, щось сказати, але, помітивши на собі мій зосереджений погляд, тільки подивилась лагідно ясними очима.

І тут розкотистим громом пролунало знайоме іржання. Від того звуку Славко підхопився з лігва, а Марія стислася в клубок. Мене теж пересмикнуло. Я озирнувся: прозауроподи, які щойно розбишакували неподалік, тікали хто куди. А від гаю до чагарника насувалося чудовисько, з котрим я познайомився біля водопою. Чудовисько, мабуть, мало глузд, бо не металося навсебіч, а вибрало найледачішого прозауропода і кинулося переслідувати його. Скоро всі тварини зникли за скелями.

— Але ж і страхіття! — озвався за спиною Славко. Він стояв у дверях і все те бачив.

— Страхіття...— розгублено промовив я, зачудовано дивлячись у той бік, куди зникли тварини. Мене бентежило вчорашнє. Чому велетень не напав на мене там, біля водопою? Спочатку він навіть підкрадався, а потім... Напрошувалося два висновки: перший — побачивши мене ближче, звір зрозумів, що я не з його меню; друге — він був ситий.

— А чи не час нам забиратися звідси? — знову мовив Славко.— Тій почварі неважко перекинути й нашу буду.

Звіряюсь Вам, учителю: мені й самому кортіло замкнути двері і податися геть. Утримував тільки сумнів: чи вистачить на всіх трьох пального до антропогену.

— А й справді, чи не наражаємось ми на небезпеку? — спитала Марія.

— Якщо хто й наражається, то тільки не ти,— посміхнувся я до Марії.— Адже тобі це тільки вижається.

Славко мовчав, марно силкуючись збагнути щось з нашого діалогу. Він сказав:

— Принаймні мусимо мати все напоготові. Щоб в разі чого, ми могли б...

Його слова заглушило нове «іго-го-го-о!», що переросло в приглушене харчання, від якого здригалося повітря. Я кинувся з фотоапаратом до скель. Та водночас відчув якусь силу, що тягла назад. Кожен крок давався все важче й важче. Та снаги моєї стало на те, щоб подолати страх і добігти до скелястого нагромадження. Деручись на один із виступів, я сподівався зняти криваву сцену, та немало здивувався, побачивши, що велетень мирно порається біля «ананаса», роздираючи його могутніми «руками» і видобуваючи серцевину. Звір час від часу задирав голову і харчав, здавалося, від насолоди. На прозауроподів, що никали віддалік, він не звертав тепер уваги. Тіло його було голе, як у слона; воно вогко виблискувало в косих променях ранкового сонця. Я прицілився і клацнув затвором... За спиною почувся шурхіт: на скелі лізла Марія, при ній була сокирка.

— Ти в нас геолог,— озвався я до Марії.— Що то за тварина?

Вона передала мені сокирку і взяла фотоапарат. Навела об'єктивом на велетня.

— З палеонтологією я не завжди була в злагоді. Втім, звір скидається на текодонта — архозавра-ящера, що мешкав у тріасі. Авжеж, це текодонт. Он як ловко вигризає серцевину бенетиту... Стривай-но, ми, здається, не помремо тут з голоду. З тієї рослини виготовляють крупи для каш і пудингів.

— Виготовлятимуть,— зауважив я.— Через багато мільйонів років.

Марія тільки посміхнулась у відповідь.

Я зробив останній знімок текодонта, який сидів на своєму дебелому хвості, немов на стільці, і вигризав серцевину «ананаса». Якби ця істота мала вуха, вона мордою віддалено нагадувала б

коня. Правда, голова в неї була пласкішою, як у ящірки. Втім, відсутність вух не заважала їй мати добрий слух. Бо коли почувся Славків свист, тварина аж шарпнулась, а тоді звелась на ноги і уважно озинулась.

— Е-ге-ге-й! — кричав знизу Славко.— Ну, що там?

— Нічого лихого. Зараз спускаємось,— озвався я.

А Славка менше всього обходило, що там діється внизу за скелями. Він нагадав нам, що в холодильнику порожньо.

— Щось придумаємо,— сказав я.

Ми наблизились до «грядки» невеликих «ананасів», і Марія рубонула по одному з них раз, удруге... Вона розкраяла його навпіл і видобула шматок білої серцевини. Покуштувала.

— Хм... Схоже, не потруємось.— Вона простягнула по шматку і нам зі Славком.

Нутрощі «ананаса», що зовні скидалися на пінопласт, за смаком нагадували сухе молоко.

— Твердувате,— зауважив колега. Проте на худому його обличчі проступало вдоволення.

— Справді, трохи затверде,— погодилась Марія.— Гадаю, коли його зварити, матимемо цілком пристойну страву...»

На цьому оповідь Заміховського уривалась.

Наступні аркуші було помережано чистописом Дубчака. Цього разу їх не було склеєно.

«Шановний шефе! — писав Славко.—

Як мені здається, Заміховський з Марією могли б обійтися й без моєї компанії. Хоч вони цього намагаються й не показувати. У таку подорож годилося б іти двом чоловікам. Та де там! Марія й слухати не хотіла. Дійшло до жеребкування.

На жаль, я витягнув короткий патичок і, отже, лишився на базі. А маршрут у них, щоб Ви знали, небезпечний. Заміховський вирішив перед відбуттям додому обстежити ліс і річку. Бачачи, що я засмучений з того, що мені випало сторожувати на базі, він намагався мене заспокоїти, мовляв, мій обов'язок не менш небезпечний і відповідальний. Адже неподалік пасеться текодонт (так вони з Марією називають великого ящера), який чи не вдвічі довший за нашу будку, і хтозна, який намір може народитися в його крокодилячій голові. Отже, моє завдання: в разі чого — натиснути на червону клавішу «в дорогу». А потім, замінивши в інституті блок живлення, повернутися назад. Може, завдання й справді відповідальне, а тільки продиратися в хащах незайманого лісу більше личило б чоловікові, ніж жінці. Хоча, мушу сказати, що Марія не з боязких. Аж не віриться, що в цій мовчазній і спокійній дівчині крилися непохитна рішучість і чоловіча відвага, які їй так пасували.

Вони пішли одразу після сніданку, зоставивши мені бенетитової каші і трохи води. На душі було тривожно. Адже місцевість, на якій ми спинились, досить дивна. Власне, не так місцевість, як її мешканці. Спочатку, коли я вчора виявив тут гатерію, мені все було ясно — ми в Новій Зеландії. А сьогодні прийшла несподівана думка: якщо людям відомо про таку невелику істоту, як гатерія, то чому досі ніхто не знає про велетня-текодонта, в порівнянні з яким дракон з острова Комодо здається нікчемним плазуном? Разом з тим комахи тут ті ж, що і в наших краях. А вчора ввечері, коли я вийшов перед сном надвір, то довго не міг знайти на небі Полярну зірку. Я її таки знайшов, але була вона градусах в сорока від того місця, де їй належить бути. І всі сузір'я теж

зміщено. Це справді дивна місцевість. Аби тільки з неї вибратись...

Коли сонце було ще тільки на півдорозі до зеніту, я виніс ліжник і ліг засмагати. Довкола чулися тільки гудіння комах та шурхіт цупкого листя товстих низькорослих пальм. А далі, чим більше припікало сонце, тим частіше в полі мого зору з'являлися рухливі і гнучкі постаті ящірок, які полювали на комах.

Мені довелося чимало світу побачити. Батьки щороку брали мене з собою в різні круїзи, в тому числі й у екваторіальні райони Землі. Я це до того веду, що здивувати мене важко. Та цей світ, у якому ми зараз опинилися, таки дивний. Я тут побачив і велетенських акул, і рептилій з плавниками, як у риби, і скорпіонів завбільшки з черевик сорок п'ятого розміру (про все це писав колись Заміховський), і небо не таке, як у нас. І весь час мені муляло в голові, що тут чогось не вистачає. Я збагнув чого саме, коли почав спостерігати за полюванням рептилій на комах... Не вистачало птахів. А тим часом тут мав бути розмаїтий пташиний край. І клімат гарний, і пташиного харчу доста. Зробивши таке відкриття, я кинув засмагати і, сховавши ліжник, подався до чагарника, сподіваючись побачити в заростях папороті і низькорослих пальм хоч якусь пташину. Де там! З кущів вилітали рої комах та вибігали прудконогі рептилії. Як я вже писав, тварини ці дуже різноманітні як за розмірами, так і за формою: одні нічим не відрізняються від нашої степової ящірки, інші нагадують південноамериканську лупооку ігуану з гребенем на голові, ще інші — звичайного варана, а є й такі, що бігають на задніх ногах, як птахи, і за формою скидаються на великого індика. До речі, яйця рептилії кладуть у вириті в землі лунки. Тільки тепер

я повірив, що вчора ми вечеряли яєчнею з рептилячих, а не страусових яєць, як гадав раніше. Спомин про харч нагадав мені суп із ігуани, який нам подавали в Колумбії і який мало чим відрізняється від курячої юшки. Але ж там, у Колумбії, велике і розмаїте пташине царство, а тут хоч би де горобця уздріти. Що це: дивний «загублений світ», у який нас доправила машина Заміховського, чи міраж, навіяний тією ж машиною? Хоч би там що, а все бачене (чи навіяне) викликає подив і змушує замислюватись над відносністю і випадковістю всього сущого. Нетривала подорож (якщо не брати до уваги запевнення Заміховського, що ми в тріасі) розхитала вічну, як мені здавалося, піраміду мого світогляду, в підвалини якої було покладено основні закони природи, а точніше — плетиво із загальновідомих понять. Те невидиме павутиння, у якому заплуталось людство, дедалі густішає від нових чисел, формул і розрахунків, і тепер, щоб зробити якесь відкриття, слід чітко уявляти весь його складний малюнок, або мати в собі достатньо сили, щоб його не помічати, або ж бути повним невігласом. Можна жити в тому хитросплетінні, нічого не відриваючи, але в такому разі слід чітко в ньому орієнтуватися.

Даруйте за філософський відступ. Я, здається, далеченько відійшов від бази...

На кожному кроці подибував купки яєць різної величини, форми і забарвлення: були круглі, немов кульки для пінг-понгу, були продовгуваті, як баклажан, одні зовсім білі, інші темно-сині, а ще інші плямисті, як у горобця. Висиджує їх саме сонце. Це дуже незвично — знаходити стільки яєць і не бачити жодної пташки.

А сонце пекло немилосердно. Мені здавалося, що я відчував на плечах і спині малюнок моєї

теніски. Це була тропічна спека. Рухатись ставало дедалі важче. Я хотів було забити лупооку ігуану (принаймні вона дуже нагадує цю південноамериканську істоту) і порадувати Марію з Олексою свіжою юшкою. Де там! Ця істота, здавалося, не бігала, а плавала при самій землі, швидко-швидко перебираючи лапами. Та й навряд чи палиця заподіяла б їй шкоди, бо рептилія була з доброго середньоазіатського варана...

Пригадалося, як півдесятка сіро-зелених, вкритих поперечними смугами ігуан продавали в порту невеликого мексіканського містечка. Метрові лігуани (так їх називають у тих краях), яких було припнуто за лапи до пакола, з лихим сичанням кидалися на кожного, хто до них наближався...

Добираючи палицю, я подумав, що полювати на рептилію слід у ранкові або вечірні сутінки,— тоді вона мусить бути кволою. Мабуть, інші мешканці краю теж беруть свою життєву силу у сонця. А якщо це так, то мені — теплокровній істоті — неможливо буде ополудні втекти від велетня, страхітливе іржання якого час від часу долинало з-за скель.

Яке добро ця наша будка! Тут тобі й холодильник, і кондиціонер (останній, правда, я ввімкнув ненадовго, бо він принаджує звуком комах). Недаремно на неї накинув оком Мурченко. Мені здається (може, я й помиляюсь), що апетит Мурченка пояснюється не лише дачними вигодами. Вони з Пойдою, мабуть, пронюхали щось про винахід Заміховського. Адже книжка Олекси, хоч і мізерним тиражем, а таки побачила світ. Дехто сприйняв концепцію Заміховського як новий літературний прийом наукової фантастики, дехто — як наукове хуліганство, а є й такі, що

поставились до неї з довірою. Зокрема, мій приятель, про якого я колись згадував і який працює у відділі Мурченка. Що ж до мене, то я не вірю і ніколи не повірю у можливість подорожувати в часі.

Заміховський змайстрував гравеліт. До речі, в його брошурі тісно переплелися три основні поняття: час, простір і гравітація. Олекса вважає, що жодне з цих трьох понять не можна розглядати без двох інших. Бо саме в часі відбувається розширення Землі, Сонячної системи, галактики і т. д. і, отже, змінюється й величина тяжіння. А по-моєму, він відкрив закон, знаючи який, можна створити пристрій, що нейтралізує тяжіння предметів. На користь мандрівки в часі мене не переконало й те, що ми опинилися в світі рептилій. На Землі скільки завгодно куточків, де можна зустріти дивовижних тварин. Той же «дракон», а по-справжньому просто велетенський варан, мешкає не тільки на острові Комодо, а й на інших індонезійських островах — Рінджа, Подар, Флорес. Варан, довжина якого перевищує чотири метри, водиться також в джунглях Нової Гвінеї. Не дивує мене й те, що тут не видно ссавців,—було б дивно, аби хоч один з них уцілів у такому кишлі рептилій. Бентежить тільки одне — чому в цих краях не водяться птахи?

Міркуванню поклало край страхітливе іржання. Від скель насувалося двоноге чудовисько. Воно не поспішало: то нагиналося і, ловко розперши руками пальму, вигризало з неї м'якуш, то підводилося на весь зріст і сторожко оглядало місцевість. Блиск його крокодилячих очей гіпнотизував і сковував. Звір таки нагадував крокодила, якому набридло плазувати і він став на задні. Від пласкої широкої голови аж до кінчика хвоста

ламаною лінією тягнувся гребінь, а зі споду шиї звисало воло. Коричнево-зелене тіло рептилії покривали чи то бородавки, чи бляшки зарогові-лої шкіри. «І-го-го-о!» — заревіло страховисько, блиснувши двома рядами білих зубів. Від того звуку і виду в мою свідомість несподівано заповз сумнів: «Може, й справді ми в тріасі?»

Тим часом звір ліг і почав плазувати, а точніше — човгати черевом по камінню. Він перевертався з боку на бік, дригаючи товстелезними ногами. Він ліг би й на спину, але заважав гребінь. Звір ніби купався в спекотному сонячному промінні. Я між тим приходив до тями. Мені навіть стало соромно за свою хвилинну слабкість. А невіра в те, що ми зараз у тріасі, ще більше укріпилася, коли мені прийшли на пам'ять (до речі, пам'ять у мене завжди була надійною) рядки з книги Айвена Сандерсона «Там чудеса»: «Коли ми досягли середини звивистого порожистого плеса, яке розтяглося на відстань близько трьох кілометрів, раптом розлігся звук, страхітливішого за який мені не доводилося чути за все своє життя. Його можна було порівняти лише з гуркотом землетрусу або вибухом авіаційної бомби, яка розірвалася неподалік. Той звук розлігся праворуч, з більшої берегової печери. Бен, що сидів на носі з веслом, рухнув на дно каное. Те ж саме зробив і Бессі. Джеральд же намагався повернути своє каное бортом до виючого потоку і носом до місця, звідки почувся звук. Я, немов навіжений, почав гребти, але течія продовжувала нести нас до входу в печеру. Коли і я, і Джеральд були вже навпроти входу до неї, почувся новий перекат гуркоту і щось гігантське, блискучо-чорне піднялося з води, яка завирувала піною винного кольору. «Воно» здибилося на мить і знову з ревінням плюснулося назад. Це бу-

ла чиясь голова, схожа на тюленячу, але сплюснуту зверху, а розмір її був завбільшки з дорослого гіпопотама. Ми вискочили з порогів зі швидкістю, яка зробила б честь гарвадській вісімці, а Бессі й Бен отямилися, коли ми вже були на середині озера...» Цей уривок, щоб Ви знали, не з фантастичного твору. Автор -- відомий дослідник і мандрівник. Тварина, яку описав А. Сандерсон, водиться в Африці; місцеві жителі називають її м'куум'бембу. В Африці, а не в тріасі!.. До речі, голова і хвіст м'куум'бембу — як у ящірки. Вона нападає на бегемотів, носорогів і слонів. Ось чого в тому місці, як запевняє А. Сандерсон, не зустрінеш жодного з цих теплокровних велетнів.

А звір, почовгавшись черевом, зіп'явся на задні і перевальцем потюпав нагору. Вряди-годи він нахилявся і, підібравши щось, ковтав.

Хай там що, а спостерігати крізь щілину в дверях за потворою, яка більша за наше житло, втіха невелика. В мені боролися два почуття — обов'язку перед друзями та самозбереження. Особливо гостро доймало друге: мене як магнітом тягнуло до пульта управління. Стримувало тільки те, що рептилія, хоч і прямувала в мій бік, але робила те без видимої мети. Мабуть, сірий прямокутник на горі не викликав у неї ніякої цікавості, принаймні поки біля нього не помітно було руху.

Мирославе Петровичу, ця тварина, виявляється, їла каміння. Щоб хто сказав, не повірив би. Підбере з землі каменюку, задере пащу і ковтне, а тоді здригнеться, ніби її судомить... Раптом тварина, опустившись на всі чотири, задніми лапами почала розкидати землю, як це робить курка. А тільки уявіть собі ногу слона з трьома, немов у птаха, пальцями... Нарешті звір оговтався, сів у

щойно вириту яму і завмер. Я вирішив скористатися з цієї ситуації і непомітно виставив назовні ліжники, скафандр, посуд, а також усе, що може знадобитися колегам, доки поряд не буде «машини». Але звір, хоч і сидів непорушно, проте його банькаті очиська вогко виблискували на сонці. Сидів він так дуже довго,— може, годину, може, й більше. А я стояв весь час як на шпильках, не наважуючись відчинити двері та винести решту майна...

Нарешті звір підвівся і, розззявивши пащу, заволав. Не вгаваючи, став підтюпцем бігати навколо ями, де виднілися три зелені сферичні предмети завбільшки з великий кавун. Закінчивши ритуальний танок, попрямував у мій бік, полишивши яйця напризволяще.

Жарота була пекельна. Гаряче повітря заповнило приміщення, я весь обливався потом, а в банці не лишилося вже й краплі води. Та перед лицем небезпеки я найменше думав про спрагу і спеку. Найсильніше мене непокоїло те, що саме в цей час можуть нагодитись Марія з Олексою.

...Тепер мені доводилося спостерігати з ілюмінатора. Я побачив тварину зблизька. По-перше, кігті у неї на ногах були не меншими, ніж зубці на роторі екскаватора; по-друге, голову вона мала завдовжки і завширшки, як дві крокодилячі. І вся постать рептилії виказувала неймовірну могуть і силу. Навіть руху, зробленого нею ненароком, було б досить, щоб наша легка лабораторія покотилася шкереберть. Закортіло негайно натиснути на оту червону клавішу, поки оливково-коричнева потвора з зеленими наростами на тілі не наблизилась небезпечно близько. Долати цей намір допомагала думка про долю Марії з Олексою, які залишаться тоді без нічого в небезпечному й чужому краї. Якусь мить здава-

лося, що все це мені ввижається в дрімоті і варто розплющити очі, як усе зникне. Та скільки я не кліпав очима, а постать страховиська все наближалась; я вже чітко бачив черепашачо-крокодилячий малюнок шкіри, яка звисала зморшками під горлянкою. Пласкою червоною змією вилітав і знову ховався довгий язик. На мить рептилія спинилася біля зрубаної Марією пальми і, випустивши в неї «червону блискавку», почала вигризати рештки м'якуша... Колись я бачив кіно, в якому показували вражаючі кадри загибелі міста внаслідок вторгнення динозаврів. Перед очима в мене і зараз стоять потвори, що кігтистими лапами і страхітливими хвостами руйнують людські житла. Та, як згодом виявилося, роль динозаврів виконували морські ящірки з Галапагоського архіпелагу, що їх режисер випустив у іграшкове картонне містечко. Мені хотілося, щоб ситуація зі мною була таким же фокусом. Та, на жаль, я перебував не в залі кінотеатру, не в картонному, а справжньому приміщенні, і мені загрожувала реальна небезпека.

Таблетка від «часового прискорення» пекла мені руку, а до пульта притягувало дедалі сильніше. Але я вирішив до краю спізнати випробування, бо коли втечу, маючи хоч найменший шанс залишитись, то зраджу колег і довіку не прощу собі цього.

Вигризши пальму, яка в його лапах здавалася маслаком, чудовисько сіло за кроків сім від моєї схованки і втупилося в лабораторію. Блиск бань-

катих очей зачаровував, перетворив мене на живу скульптуру. Здатність рухатись з'являлась тільки тоді, коли на оті дві живі вологі кулі насувалися повіки. Тварина раз у раз міняла місце, але жодного разу не підходила ближче, ніж на сім-вісім кроків. Пересідаючи, вона, немов на майданчику

демонстрування мод, показувала міцний зелений гребінь, що тягнувся від голови до кінця хвоста, великі крокодилячі ніздрі, отвори на місці вух, бляшки зароговілої шкіри, що старою бронзою поблискували на сонці. Я чув навіть її хрипке дихання (зовнішній мікрофон не вимикали). Нарешті звір, востаннє окинувши поглядом нашу машину і, мабуть, переконавшись, що сірий ящик не загрожує ні йому самому, ні гнізду, пішов перевальцем униз... Звісно, це дурниці, і мені те тільки здалося, але в його булькатих очах я розгледів допитливість.

Сонце хилилося до заходу, на небі жодної хмаринки, повітря як у духовці... А рептилія, опинившись у чагарнику, лягла на живіт і завмерла. Здалося, вона скидалася на валун, оброслий зеленню. Я довго чатував, сівши в затінку лабораторії. Та звір, мабуть, заліг надовго.

Від спеки і пережитого мене теж хилило на сон. Щоб якось здолати сонливість, я вирішив усе записати, так би мовити, по гарячих слідах. Водночас не лишав без уваги і сплячу тварину.

...Повіяло свіжістю. Сонце вже ось-ось торкнеться вершечка сусідньої гори. Я доїв рештки сагової каші і втамував цим не тільки голод, а й спрагу. Перечитав написане.

Здається, я нічого не пропустив. Мушу сказати, що в школі за твори я ніколи менше четвірки не мав. Надто мене хвалили за повноту розкриття теми.

Нарешті «кам'яний горб» заворушився. Звір зіп'явся на задні і озирнувся, повертаючи голову мало не на двісті градусів. І тут я помітив унизу, там, де починалися джунглі, дві рухомі цяточки. То поверталися Марія з Олексою. Рептилію вони не могли бачити — її ховав від них невеликий гай, що починався одразу ж за чагарником. Пер-

шим моїм бажанням було закричати, але вони були надто далеко.

...Шефе, ці рядки пишуться уже в дорозі. За вікном миготять згустки темряви. Таке враження, ніби я в літаку, який долає суцільну захмареність. Та дідько з нею — з тією дорогою! Вас, напевне, цікавить доля Марії з Олексою... Так, за тієї ситуації мені залишалося тільки одне — змусити варана заревіти і в такий спосіб попередити колег. Але перед тим я повиносив на подвір'я ліжники, скафандр і все інше майно, яке могло б їм стати в пригоді, поскладав віддалік на купу і завалив його пальмовим листям. Тоді заходився галасувати й вимахувати руками, намагаючись привернути до себе увагу рептилії. Та мої дії не справляли на неї враження. Тоді я наблизився на безпечну відстань і почав кидати в тварину камінням. Але й це не змусило її заревіти. А тим часом дві цяточки внизу перетворилися на дві постаті. Ще трохи — і вони б вийшли з-за гаю і опинилися б у полі зору рептилії. Раптом майнула думка наблизитись до гнізда... От коли потвора ошаленіла! Не зробив я і двох десятків кроків у напрямку кладки з трьох зелених яєць, як вона кинулась до мене. З кожним її стрибком довгий червоний язик виривався, немов полум'я з паяльної лампи. Я, ковтнувши таблетку, заскочив в лабораторію і замкнувся. Рептилія ще дужче заревіла, ніби попереджаючи, що йде на таран; та коли її живіт заступив виднокіл, на якому вже чітко виднілися постаті Марії з Олексою, я натис на клавішу...»

На цьому запис Дубчака врвався. То була остання сторінка, перегорнувши яку, Чумак побачив, що частину загального зошита було відірвано.

Тривога за Марію й Олексу, а також враження від прочитаного заважали Чумакові прийняти якесь рішення. Він стояв, втупившись у порожнечу двору, ще з добрих півгодини. Почулися звуки розчахнутих кватирок. В інституті починався робочий день. Перший, про кого подумав Чумак, був начальник відділу, який, на щастя, перебував у відпустці і, отже, не міг побачити із свого вікна лабораторію. А її, з усього видно, слід негайно заправити пальним і відіслати туди, звідки вона з'явилася. Щойно він про це подумав, як пролунав скрип незмащених дверей. Учений упізнав невисоку постать Пойди. Впадали в очі незайманo білий комірець, такі ж манжети і чорний портфель у руці. Здавалося, в дверях стоїть людина-невидимка. Мить постоявши і нікого не виявивши в лабораторії, Пойда повернувся і вийшов у супроводі жалісного рипіння дверей. «Треба б змастити завіси...» — подумав Чумак, хоча це його й найменше обходило. Він захопив з собою щоденник і, причинивши двері лабораторії, поспішив до себе в сектор.

...Як тільки вчений зайшов до кімнати, пролунав дзвінок. Телефонував Славко.

— Мирославе Петровичу,— він навіть не привітався,— домовляйтеся про блок живлення. За півгодини з'являюся, і ми замінимо ним старий...

— Де зараз Марія і Заміховський?

— Потім поясню. Не марнуйте часу.

— Гаразд,— сказав Чумак і поклав трубку. Завжди флегматичний голос Славка цього разу бринів тривогою. У Чумака були й інші причини хвилюватись. Адже Мурченко з Пойдою умовили адміністрацію передати їм лабораторію Заміховського. І це мало відбутися одразу ж після повернення експедиції. Отже, треба, щоб лабораторія негайно зникла. Він уже наперед «смакував»

скандал, який по тому вибухне. Адже Пойда бачив її сьогодні на власні очі. Чумакові раптом стало нічим дихати. Здавалося, в якусь мить хтось викачав з кабінету все повітря. Він ступив до вікна і розкрив його навстіж. Та з прохолодним ранковим повівом на нього накотилась нова хвиля тривоги: двір швидко перетнув Пойда. Він, мабуть, був десь у коридорі, бо йшов з тим же чорним портфелем. Озирнувшись, хутко зник за дверима лабораторії. Тільки зараз Чумак усвідомив, що він забув замкнути двері на ключ. Перед його очима на мить виникли панель управління хрономобілем з відкинутою кришкою і червона клавіша з написом «В дорогу». Учений метнувся з кабінету. Від того, як швидко він опиниться в лабораторії, залежить життя трьох людей. Адже, якщо Пойда випадково натисне на оту червону клавішу...

Щойно він опинився в коридорі, як відчув знайомий уже стан, коли простір немовби матеріалізується,— спочатку нагадує воду, потім драглі, а потім скло. І себе він на мить відчув вплавленим у те скло.

...Славко застав Чумака на порожньому подвір'ї. Вони якусь мить дивились один на одного: Чумак — з відчаєм, Славко — спантеличено і з докором.

— Я забув замкнути двері, і в лабораторію проник Пойда,— тихо проказав учений.

З дня останньої їхньої зустрічі Чумак ніби поменшав на зріст, його щоки запали, лице стало сірим. Вони довго мовчали, втупившись у те місце, де зовсім недавно стояла машина Заміховського. А тоді обізвався Славко:

— Гадаю, на порожній рейс назад у них пального все ж вистачить...

Вони попрямували в сектор. Чумак не віднімав

руки від лівого боку грудей. На сходах він щоразу зупинявся і обережно переводив подих. Опинившись нарешті в кабінеті, він висунув шухляду столу і дістав ліки. Коли йому трохи полегшало, він запитав Славка, кивнувши на синій зошит:

— А куди поділася решта сторінок з цього щоденника?

— Не решта, а більша частина,— сказав Славко.— Я одірвав ті аркуші і залишив разом з майном. Їм же потрібно на чомусь вести записи.

Помовчали. Вчений запитав, вагаючись:

— Як ви гадаєте, Славо, чим там могло закінчитись?

Дубчак не поспішав з відповіддю. Його обличчя, на якому завжди було знати скепсис, навіть зарозумілість, ще більше видовжилось і тепер, здавалося, належало зовсім іншій людині — вдумливій і поміркованій.

— Гадаю,— нарешті обізвався Славко, пригладжуючи вуса,— що сцена моєї втечі відбувалася на їхніх очах. Це головне. А як учинять колеги, побачивши те, хтозна. Може, знайдуть прихисток у гаю, а може, рептилія, не бачачи більше загрози для своєї кладки, покине її і піде туди, звідки прийшла... Втім, мене більше турбує поява там Пойди.

— А те, що в реакторі може не вистачити пального на зворотний шлях, вас не турбує?

— У тому-то й справа. Якщо гравеліт опинився в незвіданому краї з порожнім, так би мовити, «баком» та при наявності Пойди, вибратися звідти буде ой як важко.

— Ви вважаєте, що то гравеліт?

— Ну, авжеж. У казочку про «машину часу» я не повірив. А що може бути ще, як не гравеліт?

— Гаразд... А як по-вашому — у якому місці земної кулі ви побували?

— Важко сказати. Може, то якийсь із островів Нової Зеландії чи Галапагоського архіпелагу, а може, куточок у сельві Амазонки...

— Але ж і острови Нової Зеландії та Галапагосів, і південно-американська сельва кишать різноманітним птаством. Як могло трапитися, що при такій кількості комах зовсім відсутні птахи?

— Ну, я не знаю.— Виразом обличчя Славко нагадував тепер відмінника, якому на екзамені поставили питання поза програмою.— Пам'ятаєте, якийсь пілот виявив у амазонських хащах плато...

— Але ж на тому плато водиться безліч птахів...

Чумак ставив такі питання не з метою переконати Славка, що той справді побував у тріасі. Він зараз і сам був радий повірити у те, що Заміховський змайстрував гравеліт. Тоді б вони мали шанс дістатися до повітряних, морських або сухопутних трас і таким чином врятуватись. Але все, про що писав Заміховський, а також свідчив Дубчак, вказувало на те, що молодші колеги Чумака дійсно побували в тих краях, де простежуються найперші витки спіралі розвитку живого на Землі.

— Чому я вважаю небезпечною появу там Пойди? — обізвався Славко.— Якщо він наважився зайти в чужу лабораторію, та ще й заходився вмикати там прилади, то що йому завадить так само поводитися й там?

— Справа в тому,— сказав Чумак,— що є наказ про передачу лабораторії у відділ Мурченка. Через те Пойда й зайшов у неї...

— От-от. Прикриваючись цим наказом, він там хазяйнуватиме, як у себе вдома.

— Гадаєте, Заміховський дозволить йому порядкувати?

— Пойда не з тих, кому можна стати на заваді.

— Не бачу підстав можливого конфлікту,— сказав учений.— Адже при такій кількості пального, яке залишилося в реакторі, далеко не помандруєш. Лишається тільки одне: відправити лабораторію порожняком назад.

— Саме з цього й почнеться суперечка. Пойда, побачивши тамтешніх потвор, побоїться залишатися без лабораторії бодай на одну ніч.

— Та палива ж у реакторі лише на порожній рейс. Хіба Заміховський не зможе йому пояснити?

— Заміховський-то зможе, а от чи спроможний буде зрозуміти Пойда?

— Не думайте, що Пойда такий нерозважний...

По цих словах Мирослав Петрович відчув, як його серце спочатку сильно забилось, ніби силкувалося виборсатися з чиєїсь руки, в яку воно потрапило. Та невидимі пальці стискали дедалі сильніше. По хвилі йому вже здавалося, що то не пальці, а щупальці вростають йому в серце. Немов сліпий, Чумак нащупав на столі пляшечку, але вже не спромігся накапати з неї в склянку. Зробив те за нього Славко. Він і до рота підніс розбавлені водою ліки. Потім викликав по телефону «швидку допомогу».

Частина третя

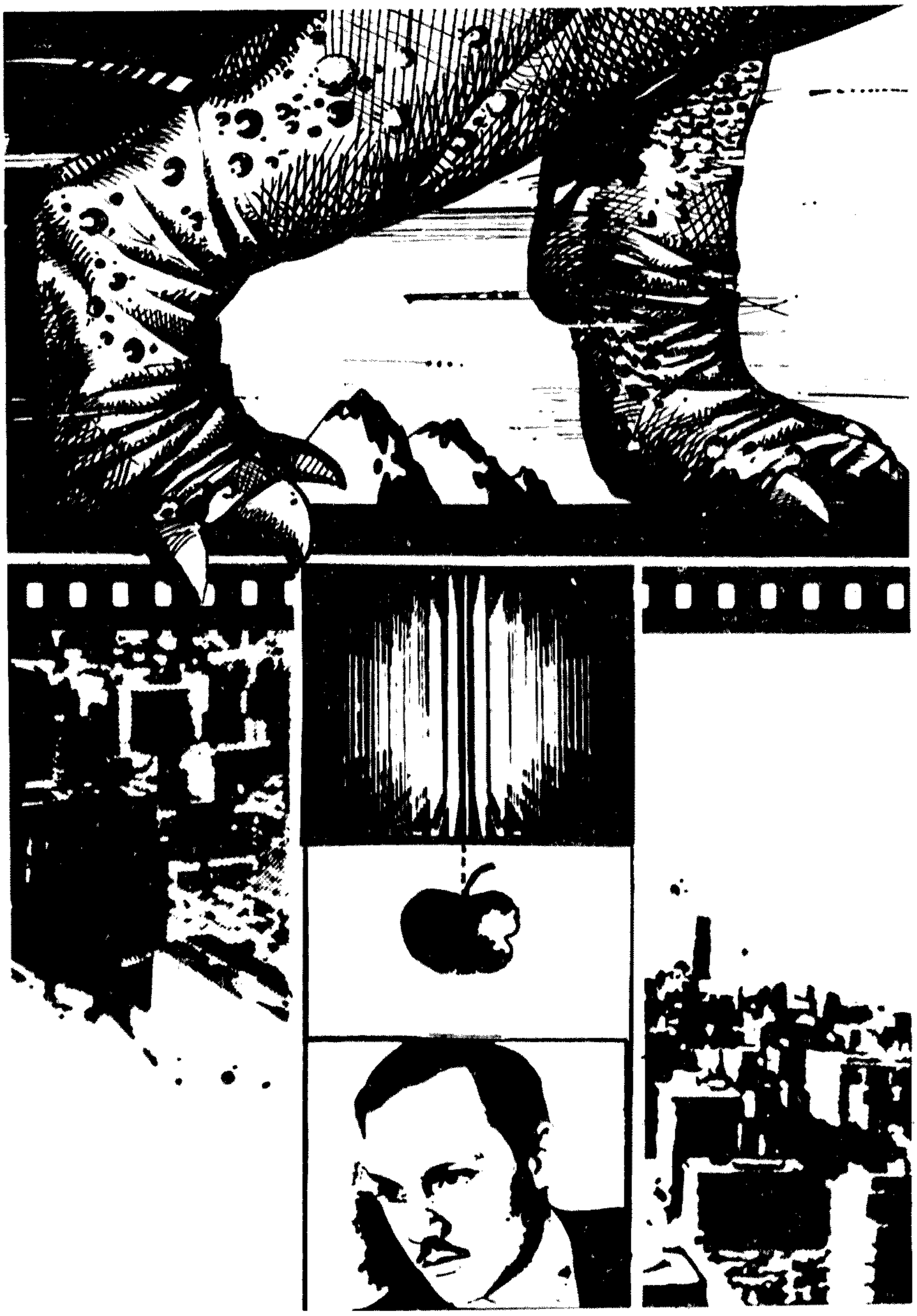

Уже тиж-

день як Чумак перебував у кардіологічному відділенні. Лікар запевняв, що нічого лихого: мовляв, нервове виснаження. Проте виписувати не поспішав.

«За такої хвороби, як у вас,— сказав він Чумакові,— найперші ліки — спокій. А потім уже все оте, що я вам понавиписував. І раджу поменше приймати гостей. А якщо вже конче закортить побалакати, то краще зателефонуйте».

Він, мабуть, мав на увазі щоденні відвідини Славка. Звідки йому було знати, що варто хлопцеві не з'явитися бодай один раз, як Чумакова

уява понавигадує такого, що не допоможуть жодні ліки.

Тиждень тому, коли Славко відвозив його до лікарні, Чумак звелів молодому колезі, щоб той негайно домовився про блок живлення і подбав, аби він був напохваті. Дубчак виконав це того ж дня. А ще він мусив «оселитися» в Чумаковому кабінеті і стежити за подвір'ям.

Мирослав Петрович уперше по-справжньому оцінив молодшого колегу. Одних тільки творчих здібностей було замало, щоб з години на годину, з дня на день чатувати біля вікна. Потрібні ще почуття відповідальності і старанність.

Поглядаючи на Славка, Чумак відчував до нього майже батьківську ніжність. Та водночас його не полишала й тривога. Він промовив з погано прихованим занепокоєнням у голосі:

— А що як лабораторія з'явиться зараз, у цю мить, коли ви сидите тут, у мене?

— Ми про це одразу ж довідаємось,— відказав Славко. На запитальний погляд ученого пояснив: — Зараз у вашому кабінеті чергує Валерій — мій товариш. В разі чого він одразу ж зателефонує сюди.

— Це той, з відділу Мурченка?

— Не хвилюйтесь. Він не базіка. До того ж, з книжкою Заміховського знайомий краще від нас з вами.

Помовчали. Славко уважно роздивлявся спеціальне ліжко, якому можна було надати будь-якого положення. Але конструкція ліжка його, мабуть, не дуже цікавила, бо по хвилі він запитав:

— Мирославе Петровичу, ви не можете пригадати, коли саме Мурченко з Пойдою почали цікавитись лабораторією — до чи після виходу в світ брошури Заміховського?

— Взагалі-то, Мурченко хотів перехопити лабораторію в нас ще півтора року тому, щойно її сюди доправили. Але ми з начальником відділу відстояли. По тому у нас з Мурченком на цю тему розмов не виникало,— учений замовк, щось пригадуючи.— Справді, Мурченко поновив свої зазіхання вже після зникнення Заміховського.

— А чому саме вам виділили буду?

— Існує каталог, у якому значаться обладнання, апаратура, матеріали та інше, що вже не може бути застосоване там, де воно є — чи як морально застаріле, чи з якоїсь іншої причини. Все оте пропонується для використання в інших галузях. Так отой каталог потрапив мені до рук... Це на мою вимогу доправили з космічного центру лабораторію.

— А чого ж тоді Мурченко хоче перехопити її?

— А щоб була... Один колекціонує знання, інший — монети, а Мурченко — дороге обладнання. Пам'ятаю, в науковій літературі тільки-тільки почали з'являтися публікації, в яких наводились наслідки досліджень на масспектрометрі, як тут же цей прилад прикрасив сектор Мурченка — він тоді був ще завідуючим сектором. Те ж саме було і з нейтронним мікроскопом, і з усім іншим... Де яка комісія або делегація, одразу ж її — у відділ Мурченка. А там у добре кондиційованих приміщеннях прекрасні спеціалісти-електронники в популярній формі вдовольнять вашу цікавість.

— Ну, хоч якоюсь мірою те обладнання слугує ділу? — поцікавився Славко.

— Звичайно, певна користь є... Мурченко не минає жодної конференції, жодної наради. І всюди — з трибуни чи в кулуарній бесіді — не забуде наголосити на необхідності застосування прогресивних методів досліджень, розповість

про впровадження таких методів у себе, поділитьс я творчими планами. На той шум злітаються справжні «медоносні бджоли», які мають думки і ідеї, але не мають потрібної лабораторної бази. Демократичний Мурченко нікому не відмовляє. З усіма він запанібрата. Треба зробити серію аналізів на масспектрометрі? Будь ласка! На ядерно-магнітному резонаторі? Прошу! Буде зроблене на найвищому рівні. Але... Втім, людям, яким роблять такі послуги, не треба нагадувати про те, чим вони мусять дякувати... Внаслідок таким довгим списком наукових публікацій, як у Васька, не кожен учений зі світовим ім'ям може похвалитись.

— А куди ж директор дивиться?! — до обурення в голосі Славка домішався ще й подив.

— Хм... Директор. Інститут наш багатогалузевий. І в кожній галузі — свої фахівці. Якщо входити в тонкощі кожної проблеми, то потрібно буде стільки ж директорів, скільки і проблем розробляється. Директор змушений вірити своїм замам і начальникам відділів.

Повагавшись, Славко запитав:

— А чого ж тоді ви, знаючи про махінації Мурченка, не повідомите про це директора?

Чумак довго не відповідав. Нарешті озвався:

— Не так усе просто, як ви гадаєте. Творча співпраця між науковцями заохочується. В підсумку від неї буває тільки користь. У нашому інституті, мабуть, не знайдеться вченого, який не послугувався б у когось із колег чи серією аналізів, чи не об'єднався б у творчій роботі. Але одне діло, коли такі моменти носять безкорисливий характер, а інше, коли на цьому робиться політика. Так-от, довести, де перше, а де друге, дуже важко.

Панцирна сітка під Чумаком жалібно завища-

ла. Він підвівся з ліжка і став походжати між дверима і вікном. Тоді зупинився, задивився на акварель, що висіла в нього над ліжком. На картині було зображено міст через річку. Міський міст, з ліхтарями. Вода в річці — темно-фіолетова, протилежний берег ледь-ледь угадувався. Власне, там була суцільна темрява, монотонність якої порушували тільки дві-три сірі ламані лінії. Чумак уже тиждень силкувався збагнути основну думку твору. Картина викликала в нього пригнічений настрій і більше нічого.

— Славко,— озвався учений,— як ви вважаєте, що хотів художник передати цією аквареллю?

Славко відказав, не замислюючись:

— Міст. У нікуди... Гарна картина.— Поміркувавши, додав з іронічним усміхом: — І на місці — в кардіологічному відділенні.

Учений здивовано подивився на хлопця. Справді, міст. А куди?..

— Я чого питаю, коли Мурченко зацікавився лабораторією? — обізвався Славко.— В його відділі брошура Заміховського знайшла зацікавлених прихильників. Там навіть є хлопці, що поділяють точку зору нашого колеги. Особисто мій товариш Валерій вважає, що хтозна, як там щодо «машини часу», а от гравеліт на підставі тих ідей склепати можна... Мурченко з Пойдою теж знають і про брошуру, і про всі ті балачки.

Чумак висунув шухляду тумбочки і витяг книжку. Погортавши сторінки, сказав:

— Я тут на дозвіллі намагався вникнути ще раз у теорію Заміховського... Чимало в ній загальновідомого. Але все зв'язано в складний логічний вузол. Все ж де в чому мені пощастило. Зокрема, з'ясувати, що електромагнітне і гравітаційне поля, а також маса не можуть розглядатися без компоненти «простір—час». Власне,

все те колега зсукав в єдину систему, яка при зміні будь-якої з її складових реагує зміною всіх інших. Це перше. Друге: донедавна вважалося, що в природі існує якась максимальна швидкість, над яку не може рухатись жодне тіло. Це швидкість світла в вакуумі. З наближенням швидкості до максимальної маса тіла починає збільшуватись. Наближатись до світлового бар'єра так само важко, як важко підніматись на круту гору альпіністові, плечі якому обтяжує торба, що важчає з кожним кроком. Це, здавалося б, виключало надію віднайти надсвітлову речовину, а отже, й подорожі в минуле. Та останнім часом з'явилися публікації, Заміховський на них посилається, в яких автори вважають, що неможливість розігнати звичайну елементарну частку до надсвітлової швидкості ще не заперечує факту існування часток, які могли б рухатись з надсвітловою швидкістю. Вони назвали їх тахіонами. Подібно до нейтрино й фотона, які вже при народженні мають світлову швидкість, тахіони вже в момент виникнення мають надсвітлову швидкість. Ці частки ніколи не переходять через світлову межу на наш, досвітловий, бік. Вони народжуються, існують і зникають тільки при надсвітлових швидкостях. Якщо звичайні частки наближаються до світлового бар'єра, коли швидкість їх збільшується, то тахіони навпаки — із зменшенням своєї швидкості. Звичайна частка, втрачаючи енергію, уповільнює рух, тахіони ж — прискорюють. Швидкість кульки з тахіонової речовини, що скочується з гірки, буде зменшуватись. Властивості надсвітлових часток, у порівнянні зі звичайними, є вивернутими навиворіт. Світ тахіонів — це антисвіт швидкостей, своєрідне їх задзеркалля.

— Ну, і як це все-таки в'яжеться з мандрів-

ками в минуле? — нетерпляче запитав Славко, не ховаючи іронії в голосі.

— В'яжеться, як не дивно,— посміхнувся вчений.— Справа в тому, що в теорії відносності, котру, як вам відомо, створено на основі досвітлових явищ, немає жодних обмежень, які забороняли б використання її в галузі надсвітлових тіл. Її формули раптом виявили дивовижні властивості — вони свідчать, що в процесах з участю надсвітлових тіл від швидкості залежить не лише тривалість, а й сам часовий порядок подій. Це схоже на те, якби в кіно прокрутили стрічку в зворотному напрямку. І не можна запевняти, який порядок часу є істинний, як не можна стверджувати, який бік є лівим, а який — правим. Те, що для мене праве, для вас — ви сидите навпроти — ліве. Ми обидва маємо рацію. З тези про тахіони випливає, що якби астронавт міг подорожувати з надсвітловою швидкістю, то він повернувся б на Землю раніше, ніж вирушив би в космос.

— Це дуже дивно,— сказав Славко.— Досі причина завжди передувала наслідку. Якщо ж дотримуватись логіки Заміховського...

— Власне, не тільки його... Над задзеркаллям швидкостей працюють чимало фізиків з гучними іменами.

— Хай так. Але ж порушується закон причинності. Той же космонавт, повернувшись з подорожі раніше, ніж полетів, міг би, наприклад, не дозволити стартувати самому собі, котрий тільки-но зібрався в космічний політ.

— Воно, справді, трохи тее... Як на наш традиційний світогляд. Але для задзеркалля часу і простору дивного нічого немає. Коли ви дивитесь у люстро, то бачите свою дзеркальну копію. Ви лише не бачите часу, спрямованого від площини в глиб задзеркалля. Для надсвітлових явищ дзер-

калом служить світловий бар'єр... Якщо ви раптом опинитесь по той бік світлового бар'єра, парадокс для вас зникне.

— Це тільки теорія,— сказав Дубчак, зиркаючи на годинник.

— Тільки? Теорія — головне! Ще здавна казали: «Сильна уява породжує подію». За теорією неодмінно йде практика.

Молодий чоловік став нетерпляче соватись, а тоді несподівано сказав:

— Мирославе Петровичу, та дідько з ним, з тим задзеркаллям. Хай ним переймається Замі-ховський. Я забув вас попередити, що сюди, можливо, подзвонить Мурченко.

Чумак спохмурнів.

— Чого йому треба?

— Не сказав. Приходив, питав, де ви. Прохав номер телефону палати, але я відказав, що не знаю.

— Лабораторією цікавився?

— Авжеж. Намагався вивідати, де зараз Заміховський.

— Йому щось відомо про останню подію?

— Гадаю, ні. Інакше б він не говорив, що Пойда у відрядженні.

— А в зв'язку з чим зайшла мова про Пойду?

— Ну, Мурченко сказав: «Ось повернеться з відрядження Григорій Гурович, ми тоді з'ясуємо, де зараз лабораторія і чому вона досі не на місці».— Славко підвівся.— Вибачте, мушу йти підміняти Валерія.

Дослухаючись, як затихають кроки молодшого колеги, учений подумав, чи не зробив він помилки, не втаємничивши у все начальника відділу. Слабкою втіхою було лише те, що Славко, покидаючи тріас, бачив Олексу й Марію живими.

Під час вечірнього обходу лікар сказав, що через два дні Чумака випишуть. Радив уникати стресових ситуацій. А ще повідомив, що дзвонив і просив номер телефону його палати якийсь Котенко.

— Може, Мурченко? — засумнівався учений.

— Авжеж, Мурченко,— посміхнувся лікар.— Але ж і асоціації!

«Нічого дивного,— подумав тоді Мирослав Петрович.— Ми з лікарем одного віку і школу починали з тієї самої читанки. А там був віршик про котика: «Котик-мурчик, наш голубчик, зубки білі, лапки сірі...» Тим часом минула дев'ята вечора. Вчений двічі піднімав трубку, але то дзвонили дружина, а потім донька. За вікном уже давно стемніло. З динаміка тихо линула якась незнайома приємна музика. Вона заколихала його, і він на час забув, що лежить на спеціальному ліжку в кардіологічному відділенні. Коли затих останній акорд, він прислухався, щоб почути ім'я автора і назву твору. Але задзвонив телефон і перебив голос диктора. Дзвонив Славко.

— Доброго вечора! Як почуваєтесь? — поцікавився рівним голосом.

— Не вам би питати, не мені б відповідати...

— Я до того, чи вам не зашкодять позитивні емоції?

Чумак відчув раптом якийсь дивний стан розслабленості.

— Ну, що там? — запитав розгублено.

— Лабораторія з'явилась. Зараз телефонуватиму Валерію...

— У ній хтось прибув?

— Я ще не спускався у двір, але, мабуть, порожня. Бо ніхто із неї не виходив.

— Не треба телефонувати Валерію. Ловіть

таксі і — до лікарні. Ага, візьміть у мене в столі ключ і замкніть двері лабораторії. Про всяк випадок...

Дубчакові не довелося ловити таксі. Біля інституту всі дні, поки він чергував, стояв його автомобіль. Чумак, який нишком вийшов за ворота лікарні, не одразу й помітив рубінове авто, яке в сутінках здавалося чорним. Він звернув на нього увагу тільки тоді, коли Славко прочинив двері і тихо свиснув.

— Там, на сидінні, візьміть мою куртку, щоб не шокувати вахтера піжамою,— сказав молодий чоловік.

— Що там в лабораторії? — запитав учений.

— Самі побачите,— відказав Дубчак стримано.

Спостерігаючи, як стрілка на шкалі спідометра долає поділку за поділкою, Чумак подумав про Мурченка. Чим пояснити, що той, довідавшись про номер телефону його палати, не подзвонив? Напрошувався один висновок: йому треба було знати, що Чумак справді перебуває в лікарні. Адже з інституту його забрали в той день, коли зник Пойда. (Машину «швидкої допомоги», яка спинялась біля одного з численних корпусів, могли й не помітити.) А якщо так, то чи не існує зв'язку між зникненням обох людей? Переконавшись, що Чумак справді в лікарні, Мурченко втратив до нього цікавість.

Опинившись на інститутському дворі, Мирослав Петрович відчув себе у дивному куточку дзеркалля, де кінчалося все звичайне, де відстань вимірювалася не кілометрами, а роками, де минуле бачилося немов у промені потужного прожектора. Тим часом на небі плавав звичайний щербатий місяць; в його тьмяному сяйві, немов світні комахи, мерехтіли зорі. А на глухому по-

двір'ї, затисненому між високих кам'яниць, було прохолодно і темно, як у криниці.

— Дайте-но я сам...— сказав Чумак, коли Славко витяг з кишені ключ.

— Заждіть заходити,— застеріг Дубчак.

Навіть у темряві вгадувались якісь незвичні обриси всередині лабораторії. Хлопець, не переступаючи порога, простягнув руку і намацав вимикач. Спалахнуло світло. Чумак на мить закам'янів. Від лабораторії лишився самий тільки каркас: жодного стола, жодного листа обшивки. Тепер це було не приміщення, а якийсь об'ємний прилад, оконтурений дротами різного діаметра і забарвлення. Щільними снопами провідників струму було ощадливо встелено кожен квадратний сантиметр поверхні поміж ребрами, на яких недавно ще кріпилася обшивка... Лабораторію, здавалося, пограбували. Злодії не встигли або не змогли винести тільки пульт управління та відсік під ним, де знаходився блок живлення. У Чумака майнула думка, а чи не проморгав Славко і чи не робота це людей Мурченка. Та його погляд, що пильно обстежував різнобарв'я дротів, шукаючи на них ушкоджень, біля самого порога раптом спинився. На підлозі, а точніше, на рогіжці з провідників струму, лежали папери. То був зошит уже знайомого формату. На першій сторінці в очі впадав напис великими літерами:

«Мирославе Петровичу!

Хай не бентежить Вас те, що Ви побачили. Блок живлення замініть так само, як Ви робили це раніше. Але перед тим покладіть на підлогу якийсь щит, щоб не пошкодити контуру. Не гайте часу!

Олекса».

Славко, який з-за плеча вченого встиг прочитати написане, озвався:

— Двері від входу на подвір'я. Чи не щит?

Вони мовчки, намагаючись не грюкати, зняли з петель двері. Довжини їх якраз вистачило, щоб накрити частину контуру між порогом і пультом. Опинившись нарешті в лабораторії, Чумак ніби потрапив усередину якогось вивернутого трансформатора. Все свідчило про те, що його «обмотка» створювала сильне електромагнітне, а, може, і якесь інше поле, котре відокремлювало лабораторію і все, що в ній знаходилося, від навколишнього простору. «А чи не винайшов Заміховський перетворювач звичайної енергії в тахіонову?» — подумав учений, докладаючи чималих зусиль, щоб витягти порожній блок живлення. Руки тремтіли, а чоло зросилося рясними краплинами поту. Ще важче було виносити з комірчини під сходами повний реактор. Славко, бачачи, як важко дається Чумакові ця робота, сказав:

— Мирославе Петровичу, може, я все ж подзвоню Валерію?

— Не треба,— мовив учений, важко дихаючи.— Впораємось. Тільки відпочинемо хвильку.— Він прихилився до прохолодної стіни, щоб заспокоїти швидше себе, аніж Славка, додав: — Я вже цілком здоровий. Лікар сказав, що через два дні мене випишуть. Трохи підупав на силі, це правда...

...Чумакові не хотілося знову відчувати на собі оту дивну дію викривлення часу і простору, яка давалася взнаки в момент запуску машини Заміховського, і вони домовилися зі Славком якомога швидше залишити місце старту. Та останньої миті, коли вони вже навішали на місце двері чорного входу, Чумак сказав:

— А якщо не спрацює?

...Хвиля тужавіння простору настигла їх у темному коридорі. Учений відчув знайомий уже

стан, коли тіло опиняється раптом вплавленим у дивну субстанцію, яка хоч і не тисне, але й не дає поворухнути жодним м'язом. Він згадав чомусь комара в бурштині і кудись неначе провалився...

— Спрацювало! — долинув ніби здалеку голос Славка.

Лабораторія на тьмяному подвір'ї зникла. Чумак підвів очі і в просвіті між будинками побачив клапоть зоряного неба, на якому, проте, бракувало місяця. Вочевидь, минуло чимало часу від миті старту, і ліхтар планети віднесло течією ночі ближче до світанку. Через те його й не видно було за дахами.

У палаті було тихо і темно. Чумак ввімкнув нічник і, як був у піжамі, опустився на ліжко. Його відсутності, мабуть, не помітили, бо коли він неквапом проходив коридором повз чергову сестру, та тільки повела на нього сонними очима і нічого не сказала.

Побачивши перед очима карлючки Заміховського, якими густо, без полів, було помережено сторінки, учений відчув, як посилюється в ньому неспокій, який його ні на мить не полишав з часу зникнення машини. Він почав читати.

«Мій мудрий учителю!

Видовисько, яке ми з Марією побачили, повертаючись з мандрівки до лісу, нагадувало кадри мультстрічки. Уявіть собі гай на схилі; вище, на горі, стоїть будка, схожа на вагон. Від неї відділяється чоловіча постать і, наблизившись до гаю, починає кидати в кущі каміння. Накидавшись досхочу, чоловік знову направляється до будки, а тоді повертає праворуч і зникає за гаєм. Та ось із заростей, куди щойно летіло каміння, підні-

мається щось велетенське, двоноге і кидається в той бік, куди повернула людина. Над низькорослим гаєм, здавалося, пливе тільки страхітлива голова, схожа на змія, якого десь запускають діти. Та от знову з'являється людська постать, що тепер панічно тікає нагору. Водночас голова «змія», яка ширяла над деревами, перетворюється на чудовисько і кидається за людиною. Щоб уявити пропорції між напасником і втікачем, порівняйте подумки слона, що став дибки, і десятирічного хлопчака. Видовисько, справді, було б цікавим і захоплюючим, аби тільки воно відбувалося на екрані і щоб його героєм був не наш товариш. Марія вчепилася в мою руку так, що я відчув біль. На щастя, людина виявилась спритнішою. Звір, угледівши, що його жертва зникла у вагончику, раптом реве. Таке враження, ніби в мультфільмі досі забули дати звук, а зараз ввімкнули його на повну потужність. «Іго-го-го-о!» Ще мить — і велетень понівечить будку. Але вона раптом зникає, а звір за інерцією біжить далі... Враз стемніло, як у кінозалі по закінченню фільму. Та на відміну від зали, де після сеансу спалахує світло, темрява не минала. Як Ви, напевне, здогадались, ми потрапили в зону викривлення часу, яке дається взнаки в момент запуску хрономашини, і, отже, кілька годин мелькнули для нас, як кілька секунд... Очі швидко звикали до темряви. Повагавшись, ми пішли нагору. Чому нагору? Бо неподалік від нашого недавнього ще подвір'я було скелясте нагромадження, видершись на яке, ми сподівалися безпечно провести ніч. А там... Я мав надію, що до обіду, ну, може, до кінця наступного дня, машина стоятиме вже на місці. Спочатку ми не втямили, навіщо Славкові треба було дратувати звіра, та потім збагнули: він те зробив, аби попередити нас. Адже ми йшли

прямісінько до лігва на краю гаю, де лежала рептилія. Звіряюсь Вам, учителю, що ні я, ні Марія не сподівалися від колеги такого тверезого розрахунку і відваги. Адже текодонт тільки здається незграбним, насправді це моторна і спритна тварина. Славко дуже ризикував. Додайте, що істота, з якою він затіяв «гру», не схожа на жодну з досі бачених,— і Ви по-справжньому поцінуєте вчинок Дубчака... Ночували на скелях, тепла яких вистачило до світанку. До речі, вночі ми не чули жодного звуку. Мешканці тріасу живуть, мабуть, за нашими біологічними законами (а може, то ми — за їхніми). Тим часом зійшло сонце. Воно скидалося на велетенський рожевий гриб, що вродив на сусідній горі. В той же час заворушилося щось у чагарнику, на скелясті виступи повиповзали ящірки. Вони розплескалися навпроти світила і лежали, як неживі, поблискуючи лускою. Якби хтось глянув згори, то і нас з Марією міг би мати за різновид мешканців тріасу, що вилежуються на голому камінні, набираючись снаги у сонця. Втім, я вже не лежав, а сидів, розтираючи затерплі крижі. Раптом я помітив віддалік того місця, де стояла хрономашина, якусь копицю. Скоро збагнув, що то наше майно, прикрите пальмовим листям... Мирославе Петровичу, Ви, мабуть, здогадалися, що ці рядки пишуться вже по тому, як я побував біля нашого майна. Угледівши спальники, посуд, цей зошит та інші дрібниці побуту, без яких життя у світі рептилій значно ускладнилося б, я полегшено зітхнув. Бо, як по щирості, сумнів щодо повернення «машини» весь час точив мені свідомість. А надто, коли я довідався від Марії про наміри Мурченка. Я навіть потай уже став підбирати місце, де б ми могли збудувати оселю. Воно мало бути неподалік від води. Каміння,

якого тут доволі, та глина над річкою — чудовий будівельний матеріал. До речі, на півдні України ще й тепер, трапляється, по селах кладуть будинки на глині, а не на цементі. Мені навіть забаглося приручити текодонта. На цю думку наштовхнула кладка з трьох яєць, які лежали в свіжовиритій ямі. Тільки тепер я збагнув, чому рептилія так ошаліла, коли Славко подався в цей бік,— він загрожував її кладці... Хоч як муляла думка про можливість бути навічно ув'язненим у тріасі, та я все ж очікував на лабораторію. А проте їй, як і тому, хто в ній прибуде, загрожувало небезпечне сусідство з гніздом. Навряд чи з пам'яті звіра, який міг з'явитися будь-коли, стерлася вчорашня подія. Треба було щось робити. Майнула думка побити яйця та засипати гніздо землею, але я скоро зрозумів, що на таке не годен. Отже, під здивованим поглядом Марії, яка стояла на скелі і зірко оглядала все довкруж, я переніс яйця, одне по одному, за чагарник і поклав їх у природну кам'яну лунку. Повірите, навіть ота зелена сфера, яку я ніс і яка торкалася мого живота, викликала почуття жаху. А ще не давала спокою думка, буцімто я ніс не яйце, а глек, в якому ув'язнено казкового джина і який колись з'явиться на світ, щоб знищити все живе. Часом хотілося гахнути кулею об землю, але зробити те не дозволяв якийсь складний комплекс відповідальності і страху. Ніби з тим яйцем була пов'язана і моя доля...

— Олексо! — погукала Марія, коли я почав маскувати камінням і листям заглиблення, де недавно лежали яйця.— Неси дрова. Сніданок будемо готувати.

«Сніданок...— подумав я, підбираючи потрощену колоду бенетиту.— Знову сагова каша. Чи настане такий день, коли я з'їм шмат м'яса з гір-

чицею?» Коли це запитання я повторив за сніданком, Марія відказала, дивлячись на мене ясними очима:

— Чому б і ні? Он які окороки ходять!

Я обернувся і мало не випустив з руки ложки. Неподалік замаскованого і порожнього вже гнізда никав велетень-ящір. Він явно шукав свою кладку. Отже, в пам'яті цій істоті не відмовиш, як і в інстинкті збереження потомства... Не за себе я злякався. Стрімкі скелі надійно нас оберігали. Підтверджувалися мої побоювання щодо небезпеки для тих, хто будь-якої миті міг вигулькнути на хрономашині і опинитися в полі зору лихої тварини.

— Коли він там з'явився? — запитав я, трохи опанувавши себе.

— Щойно ми сіли снідати,— відказала Марія. По миті додала: — Я не казала, бо не хотіла псувати тобі апетиту.

— Тобі б хлопцем уродитись,— зауважив я.

— Не доведи боже! — аж ніби образилась Марія. Проте в її широко відкритих очах була сама ніжність.

Тим часом звір присів, а потім нахилився над колишньою кладкою і став «руками» розгрібати листя, тоді обережно почав виймати з ями каміння. Не знайшовши того, чого шукав, він знову зіп'явся на задні, обіпершись на хвіст. Навіть крізь фантастичну потворність в постаті текодонта проглядалася скорбота. Від нас він був кроків за триста, а проте я відчував на собі його погляд. Чи, може, те тільки здалося, але насправді мене доймало сумління за вчинене з його кладкою. І все ж звір дивився в наш бік. Раптом він напружився. Хвіст, який досі лежав товстелезним ребристим удавом, виструнився. Вмить ящір став немов натягнутий лук. А тоді як кинеться до скель!

B
A

Він неначе брав розгін. Марія пополотніла. Я вперше побачив на її обличчі вираз страху. Мабуть, і я змінився не на краще. Хоча я знав, що звірові сюди не дістатись. Та скоро ми полегшено зітхнули. Тварина бігла не до нас, а до рогу скелястого масиву, за яким починалася відкрита місцевість. Ми підійшли до краю урвища і стали свідками розправи. Текодонт, як ураган, налетів на зграю смугастих прозауроподів, що полювали на якусь живність біля скель, і згріб найменш моторного з них. Тіло прозауропода зсунулося до його ніг, а він заревів — протяжно і жалібно. Від того ревища родичі задушеного розбіглися, а я відчув докори сумління. Це ж через мене постраждав прозауропод.

Марія сказала:

— Мабуть, не випадково ящір вимістив свою злість на смугастому. Схоже, вони руйнують текодонтові гнізда. І звір про це знає.

— Схоже,— погодився я, шукаючи в її словах виправдання для себе.

Тим часом велетень полишив нерухому жертву і перевальцем подався до гаю, в якому поховалися смугасті. Мені відлягло від серця. Адже місце, де мала з'явитись лабораторія, знову було в безпеці.

— Хтось хотів м'яса,— мовила Марія.— Он, прошу, ціла гора.

Від недавнього страху на обличчі в неї не лишилося й сліду.

Учителю, на цей вчинок мене штовхнула не так охота до м'яса, як потреба розвідати можливий харчовий продукт на той випадок, коли нам доведеться довіку тут оселитися. Тварина виявилася вгодованою і нагадувала обпатраного страуса. Шию було пожовано, ніби вона побувала в зубчатій передачі. Попри подібність до рептилії,

анатомія істоти все ж нагадувала і пташину. Це й надало мені рішучості відбатувати чималий шмат від стегна... Марія кривилася, спостерігаючи за моєю ношею, з якої сочилася сукровиця.

— Ти й справді збираєшся це їсти? — поцікавилась.

— Чому б і ні? Тільки спершу піддамо його вогню.

М'ясо, яке ми, нахромивши на патички, засмажили над жаром, нагадувало за смаком індиче; може, було тільки трохи твердішим. Марія, спостерігаючи, з яким апетитом я на нього накинувся, не втерпіла і собі покуштувала. Висновок її був категоричний:

— Треба запастися. Поки не пізно.

Судячи з пропозиції і її практичного тону, вона, як і я, не плекала великої надії на повернення лабораторії. Таке відкриття мене підбадьорило. Бо я найбільше боявся докорів. До речі, машина зникла в неї на очах, і я мав надію, що хоч це змусить її замислитись і повірити в те, що ми перебуваємо не в екзотичному куточку Землі людей, а в тріасі... Щойно я про це подумав, як Марія сказала:

— Хтозна, скільки кілометрів до найближчого населеного пункту? Мусимо заготувати на дорогу харч.— Останні слова вона промовила тихіше, а на обличчі з'явився вираз розгубленості, як у людини, котра в присутності безнадійно хворого виказала ненароком прихований від нього діагноз.

Я не образився, а тільки з прикрістю подумав про інертність людського мислення, яке часто зводиться до простої формули: «Все, в чому переконана більшість людей,— істина, решта — від лукавого». А вона ж, та істина, часто базується на поверхових, сумнівних, а часом і помилкових

уявленнях. Втім, це не заважає декому відстоювати її до кінця життя. Я також подумав, що краще сповідувати хибну істину, аніж не мати ніякої. Бо істина — це мораль.

— Ми звідси нікуди не підемо,— мовив я.

— Не підемо, то й не підемо,— відказала Марія, уникаючи дивитись на мене.

Погода хоч і була безвітряна, проте крони дерев у гаю місцями здригались, ніби на них налітали вихори. Там чинилася жорстока розправа. Навсебіч розбігалися дрібні, з кота завбільшки, рептилії, що мешкали на деревах і яких ми бачили в сельві над річкою. Я почав спускатися вниз, тарабанячи каструлею об нагріте від сонця бескеття. Марія залишалася стояти на чатах... Як виявилося, ми були не єдині, кого цікавила туша загиблого прозауропода. До неї сповзалися істоти, схожі на варана, алігатора, ящірок з дзьобами і трьома очима. Третє око було в них на тімені, і вони бачили ним не гірше, як двома іншими. До речі, на спині в цієї дивної тварини стовбурчаться, наче в окуня, гострі голки. Моя поява не справила на них враження. Вони тіснилися біля живота і голови загиблого прозауропода. Я став відганяти їх камінням, але вони не розуміли, хто і навіщо робить їм боляче, бо тіла їхні хоч і звивались від ударів, а проте заняття свого вони не припиняли. Тоді я наблизився і, повідкидавши ломакою всю зграю, заходився біля не займаного ще ними крупа. Тим часом тварини сповзалися до голови і хвоста туші, де я не міг дістати палицею. Їх ставало дедалі більше. Коли я вдруге прийшов по м'ясо, то за отим кишлом уже не стало видно туші прозауропода. На сонці поблискували закривавлені дзьоби і зуби, чувся шурхіт лускатих і броньованих тіл, зловісно світили тім'яні очі дзьобоголових... За час, поки я

повернувся до курної ватри на скелях, над якою коптилася наша здобич, від туші великої тварини лишився тільки білий костяк. Учасники учти розповзалися хто куди. Їм на зміну налетіла хмара комах. Скелет переливався тепер всіма барвами веселки, ніби його присипали опалесцируючим пилом... Коли ж ми згодом спустилися зі скель, то побачили відполірований кістяк, який, здавалося, лежав там уже вічність. Марія довго походжала біля нього, тоді сказала:

— Ця знахідка збагатила б будь-який природничий музей. Маємо різновид типового архозавра: вузький череп, текодонтовий тип зубів, видовжені задні ноги.

Я подумки погодився, бо в жодному з палеонтологічних музеїв, де мені довелося бувати, нічого подібного не бачив.

— Ти казала, що зуби в нього текодонтового типу... Він що, рідня отому велетню, який уко-ротив йому віку,— текодонтові?

— Певною мірою...— На мить вона затнулась, а тоді, кинувши на мене бентежний погляд, додала: — Обоє вони водилися в тріасі і, як свідчить наука, були пращурами динозаврів. А текодонтовий тип — це зуби, розташовані по краях щелеп, як у крокодила або ссавця, на відміну від примітивніших палеозойських рептилій, зуби в яких вкривали все піднебіння.

«В о д и л и с я...» — подумав я прикро і відчув себе самітним-самітним, як тоді, в пермі, коли в мене перед очима «розтанула» хрономашина.

Марія, помітивши мою пригніченість, почала благати:

— Ну, не можу, не можу я уявити собі отієї часової течії, Олексо!

— А що таке простір, ти, звісно, уявляєш?

— Авжеж.

— Що ж це таке?

— Ну, все, в чому і ми, і звірі, і комахи перебуваємо.

— Гори теж?

— І гори, і дерева...

— Земна куля теж?

— І Земля, і Сонце, і планети...

— І все це знаходиться в просторі?

— Авжеж.

— А що таке простір для нас з тобою зараз?

— Ну, це ділянка між отими скелями і лісом та верховинами двох пагорбів. Небо теж.

— А тепер уяви собі, що ні скель, ні лісу, ні пагорбів не стало. Що тоді для нас буде простір?

— Лінія горизонту і небо.

— Добре. А тепер уяви, що ми в космосі і навколо нас — жодної планети, жодного астероїда чи комети. Ну, ні на чому окові спинитись... Що тоді для нас буде простір?

Марія на мить замислилась, по хвилі мовила не дуже впевнено:

— Весь Всесвіт.

— Всесвіт — це простір, заповнений космічними тілами. А ми домовились, що довкола — жодного космічного тіла, не пролітає жодна елементарна частка, жоден фотон. Гадаю, це не так важко уявити? Так що ж таке простір? Які органи відчуття його тоді зафіксують: слуху, дотику, запаху, смаку?

Поміркувавши, Марія відказала:

— Якщо нічого не буде, то й нас не буде. І, отже, нікому буде фіксувати, що таке простір.

Такий хід думки мене засмутив. Згадав свого колишнього начальника Браїлка, який полюбляв казати: «Всі мої наукові статті написано на конкретному матеріалі. Їх ніби цвяхами прибито до теми досліджень. І ніхто ніколи не сумнівався

в їхній істинності. А чого? Бо істина для мене завжди була в факті, а не в його абстрактному осмисленні».

Тим часом Марія, мабуть, усвідомивши некоректність своєї відповіді, сказала:

— Виходить, все, що ми бачимо,— то тільки орієнтири? Не буде орієнтирів — не буде й простору? Що ж таке простір?

— Хм... Простір.— Я розрівняв пісок, який, немов дивовижними письменами, був розписаний сотнями лап, і почав пояснювати свої міркування щодо простору, підкріплюючи їх формулами. Не стану наводити тут математичні аргументи, з допомогою яких я намагався переконати Марію в своїй концепції простору (вони Вам відомі з брошури). Та вже після формул вакууму і нульового світіння в вакуумі я помітив, як очі її почало затягувати туманом. Коли ж я в своїх поясненнях перейшов до зв'язку між простором і часом, вона сказала:

— Досить, Олексо, я все зрозуміла.

— Що ж ти зрозуміла?

— У чому полягає зв'язок між простором і часом.

Така заява мені здалася дещо зухвалою, і я поцікавився:

— Так у чому ж він — той зв'язок?

— У тому, Олексо, що тобі не вистачить часу, щоб пояснити мені, що таке простір.

Її дотеп мене більше засмутив, ніж розвеселив, бо він свідчив про неспроможність Марії до абстрактного мислення. А мені ж так хотілося мати близьку людину, яка б мене у всьому розуміла. Або принаймні намагалася б зрозуміти. Та цьому почуттю не судилося розгулятись, бо з лісу, який ми й на мить не лишали без уваги, вийшов велетень-текодонт і, обіпершись на хвіст,

став оглядати місцевість. Хоч він і був від нас метрів за чотириста, але ми відчували його погляд. У тому погляді була гіпнотична сила, яка спочатку пришпилила нас до місця, а потім кинула до скель з такою швидкістю, ніби обірвалася туга гума, якою нас було припнуто до землі поряд з кістяком. Та ящір, мабуть, уже зігнав свою злість на смугастих. Він обійшов гай і подибав на захід... Тим часом сонце починало припікати. Я заходився напинати тент над невеликою розщілиною. Та мені не вдалося зробити затінок, бо погукала Марія:

— Олексо, глянь-но!

Лабораторія ніби нікуди й не зникала. Ми очікували, що ось-ось відчиняться двері й з'явиться Славко, а може, й Ви, Мирославе Петровичу. Ми дякували випадку, що машина з'явилася по тому, як закінчилася текодонтова розправа. Але минали хвилини, а двері не відчинялись.

— Мабуть, прислали без пасажира,— висловив я припущення.

На підлозі головою до дверей лежав незнайомий чоловік. Руки з білосніжними манжетами були витягнуті вперед, ніби він випав з поїзда, збоку лежав чорний портфель. Чоловік, який уткнувся обличчям у пластик підлоги, поворухнувся, його бліді, непропорційно великі кисті поступово оживали, пальці почали повнитися силою. Свіже повітря, напоєне запахами тропічної зелені, мабуть, подіяло на нього цілюще. Я пригледівся і впізнав чоловіка, який підмовляв мене колись перейти у відділ Мурченка.

— Маріє,— сказав я,— сходи по каністру.

Пасажир поволі приходив до тями. Наслідки часового прискорення згубно подіяли на його здоров'я. І тут я подумав, що гість опинився

в тріасі через якесь непорозуміння. Бо якби все відбувалося за інструкцією, то він до того, як натиснути на клавішу, мав би ковтнути пігулку.

Хоч як вабило подивитись, чи замінено блок живлення, але я не наважувався. Раптом чоловік зітхнув і, відірвавши нарешті голову від підлоги, подивився спідлоба каламутними очима.

Я підійшов до пульта і, відхиливши кришку, зазирнув усередину. Враз мене ніби окропом обдало. На реакторі стояв той самий інвентарний номер. Отже, на паливі одного й того ж реактора пересувалося двоє людей на часову відстань у 270, троє — на 45 і ще один — на 225 мільйонів років. Виходило, що коли в атомному реакторові і залишилася якась дещиця палива, то її не вистачить і на півдороги до антропогену порожняком. «Пірат! — подумав я про чоловіка, який сидів на підлозі.— Він захопив хрономашину хитрістю чи силою...» Задихаючись від злості, я вийшов. Нерухоме обличчя зайди, на якому рот і вусики ніби було взято в дужки двома глибокими зморшками, здавалося мені маскою сплячого клоуна. Раптом очі чоловіка стали оживати і по миті вже поблискували двома шматочками антрациту. Маска ворухнулася, він промовив:

— Що сталося? Чому я тут сиджу?

— От, от... Чому ви сидите в нашій лабораторії? — відказав я, навіть не намагаючись приховати обурення.

Мій агресивний тон подіяв на нього збуджуюче. Чоловік уже цілком отямився, і я побачив перед собою бійця, якому байдуже, з ким стати на герць.

— Була ваша,— сказав він.

Хоч я певною мірою і підготував себе до того, що в нас можуть забрати лабораторію, проте від

двох коротких слів, вимовлених зайдою, мені стало кепсько.

— П-поясніть,— промовив, тамуючи тремтіння в голосі.

Чоловік підтягнув ближче портфель і, клацнувши застібками, підняв кришку. Він дістав аркуш і простягнув мені.

То був наказ про передачу автономної блок-лабораторії з усім обладнанням у відділ Мурченка.

Я довго вивчав той наказ. Заважали чорні очі чоловіка, який сидів, обіпершись спиною об лабораторний стіл. В них світилося щось схоже на співчуття. Моє мовчання він, мабуть, зрозумів, як приголомшеність.

— Та все ж ясно як білий день,— пішов у наступ гість з антропогену.— Цей приладний блок тепер належить нашому відділу.

Я перебив його, простягаючи аркуша:

— Все правильно. Ця лабораторія, справді, належатиме вашому відділу. Але в майбутньому. Через 225 мільйонів років.— Повагавшись, я додав: — Якщо тільки те майбутнє для нас з вами настане.

— Годі, Олексо,— незлобно сказав чоловік, зводячись на ноги.— Ми давно стежимо за твоєю діяльністю... З брошурою ознайомились, хоч не все в ній і зрозуміли... Твоє місце в солідному відділі, де розв'язуються важливі наукові проблеми.

— Ви за фахом геолог? — запитав я.

— Точніше, маркшейдер. Хоча вчений ступінь маю кандидата технічних наук.

— Отже, з роботою уран-свинцевого годинника знайомі?

— У загальних рисах...

У дверях з'явилася Марія. Чоловік ураз на-

шорошився. Поблажливість на його обличчі поступилася місцем подиву. Марія привіталась і, поставивши каністру та кинувши поряд ганчірку, попрямувала знову до скель. Гість провів її хтивим поглядом.

Я подумки посміхнувся і сказав:

— Щойно ви показували документ, у якому значиться, що лабораторія формально належала вам.

— Авжеж.

— Я сказав: належала — в антропогені. А ми зараз — у тріасі, за двісті двадцять п'ять мільйонів років до того, як вам її передадуть.

Я став у дверях ззовні, очікуючи, що скаже зайда. Але гість тільки кліпав очима, силкуючись взяти втямки смисл почутого. Мабуть, мені це здалося, але на його обличчі я вгледів не лише злість, а й заздрість.

— Хе-хе. А чим ти доведеш, що ми перебуваємо в тріасі, а не десь, скажімо, в Криму?

— Докази будуть...

Учителю, надія на те, що хтось визволить нас з ув'язнення, надто хистка. Тому ці рядки пишуться вже не як звіт про перебування в мезозої, а як приватний щоденник. Оповідь і надалі вестиму у формі звертання, до якої я вже звик. Завважу, звикати до чогось або когось — риса мого характеру. Свого часу я звик до мого колишнього начальника Браїлка, потім — до думки, що нам з ним не по дорозі. Пізніше я звик до Вас, і цю звичку Ви зміцнили своєю людяністю і терпимістю до моїх ідей. Я звик би і до Славка, адже він, попри гонор, виявився порядною людиною. А от чи звикну до життя в мезозойській ері, та при таких сусідах, як архозаври і Григорій Гурович Пойда, певності не маю.

— Хай буде на твоє,— поблажливо сказав

він.— То де, ти кажеш, ми зараз? У тріасі?— В його голосі вчувалася погано прихована іронія.

Замість відповіді я подав йому камінь, який підняв поблизу.

— Ось, прошу. Визначте самі вік цієї породи. Прилад у робочому стані.

— Ну, коли те було! Ще в студентські роки...

— Тоді вам доведеться повірити результатові мого аналізу.

Я заходився біля уран-свинцевого годинника, не сказавши, однак, що його модифіковано і що тепер він вибірково аналізує тільки ті ізотопи свинцю, які утворилися при розпаді безпосереднього урану. Отже, точність методу набагато зросла.

Та вік породи з українського кристалічного щита, якій не вистачало 225-ти мільйонів років, щоб її можна було вважати за таку, яку відібрано і проаналізовано в антропогені, враження на нього не справив.

— А ще які докази ти можеш навести? — запитав він з виглядом офіційного опонента.

— Докази не забаряться прийти до вас самі,— відказав я, вимикаючи прилад.

Пойда, натягнувши піджак, вийшов. Я піймався на думці, що багато віддав би зараз за те, щоб убратися в такий костюм, як у нього, пов'язати краватку, взути начищені до блиску черевики і показатись Марії. Але ця думка враз і згасла... Сонце тим часом підбивалося до зеніту і пекло немилосердно. Пойда топтався по власній тіні, роззирався довкола.

— Якийсь південний край...— мовив він, витираючи носовичком впрілого лоба.

— Якщо не екватор,— зауважив я.— Тут день триває рівно стільки ж, як і ніч.

— Рівнотривалість ще нічого не значить.

— Принаймні через кілька днів стане відомо. Якщо день або ніч не подовшають — значить, екватор.

Він подивився на мене уважно; очі його тепер нагадували закопчені сажею скельця — в них не було ні іскринки.

— Ти що, збираєшся сидіти тут кілька днів? — поцікавився.

— Аби тільки не все життя,— відказав я. По цих словах зайшов у лабораторію і, піднявши кришку над пультом хрономашини, витяг і сховав до кишені запобіжник.

Знадвору почулося:

— А тут є де скупатися? Річка або ставок...

— Знайдеться.— Я покосився на каністру. Крізь пластик проглядалася вузенька смужка води, на самому дні.— А як сталося, що ви опинилися в лабораторії? — запитав я.

Відповідь надійшла не одразу:

— Наказ про передачу лабораторії вже тиждень, як було підписано, а її самої — катма. От ми й вирішили підстерегти... Ну, а потім спокусила червона клавіша з написом «в дорогу». Я міркував: будка не на колесах, авіаційного гвинта теж не видно. Яка ще може бути дорога? Отож і тицьнув пальцем.

— А куди поділися звідси два зошити?

— Не знаю. Мабуть, Чумак забрав. Я зайшов уже по тому, як він тут побував.

Мені трохи відлягло від серця. Адже інструкція, в якій наведено детальну схему хрономашини, залишилась у Вас. І, отже, зажевріла надія. А раптом знайдеться хтось, спроможний відтворити мою конструкцію...

Учителю, досі погода виявляла нам гостинність. На небі — ні хмаринки, слабкий вітрець

перебирав пір'їстим листям «ананасів», стебельцями хвоща, хилитав кущики рослини, схожої на бамбук. Щоправда, сонце тут надто палке. Щоб сховатись від його променів, Марія закуталася хусткою по самі очі і здаля була схожа на колгоспницю, що в спеку порається на городі. Тим часом гість з антропогену, посмоктуючи цигарку, уважно оглядав місцевість. Погляд його спинявся то на протилежній горі, яку на дві третини було вкутано в зелену мантію лісу, то на стовпі диму на скелях, біля якого стояла Марія... Невдовзі вона помахала нам рукою, запрошуючи на обід. Ми зачинили лабораторію і рушили до скель. Коли ми вже були на півдорозі до табору, я відчув, як у вусі щось клацнуло. Потім — у другому. По миті запала тиша: жодного комашиного дріботіння, жодного шелесту. Якби не звуки наших кроків, я подумав би, що оглух. Нашорошився і мій супутник. І тут повз нас майнув якийсь невидимий потік. Здавалося, поряд пронісся птах-велетень. По миті нас обдало новою порцією гарячого повітря. Неподалік ніби щось вимахувало невидимими крилами. Частота помахів дедалі збільшувалась і скоро перетворилася на гарячий струмінь, який, проте, дув не по прямій, а якось з закрутом. Це видно було по тому, як прибивало до землі рослини. Водночас стовп диму, у якому коптилася наша дичина, похилився, потім дим почав стікати синіми клубами зі скель. По хвилі його злизало, а тліюче пальмове листя разом з попелом підхопило і понесло вгору; воно зависло над скелями велетенськими метеликами. Марія заметушилася, ховаючи в розщілині наше майно.

— Смерч збирається,— озвався супутник.— Пом'янеш моє слово. Я таке саме пережив у Середній Азії.

Я вже й без нього бачив — твориться щось неладне. Кинувся бігти. До скель зосталась якась сотня кроків. Та раптом відчув, що біжу не по прямій, а по велетенській комі, яку описував на землі вітер. Тих ком було кілька. Одна, найбільша, налетіла на чагарник, і скоро в безхмарному небі, наче зграя зелених птахів, заряхтіло зірване листя... Таке буває тільки у сні — ти біжиш, не відчуваючи тяжіння... Нас прямо вліпило в скелі. Пойда лайнувся. Ми подерлися вгору, ризикуючи кожної миті бути здмухнутими. Пальці судомило від перенапруження... Марія сиділа в розщілині на купі майна, як у траншеї. Вигляд вона мала більше заклопотаний, ніж наляканий. Тим часом велетенські рухливі коми повидовжувались і замкнулися в кільця, які на очах оберталися в труби, контури котрих окреслювалися зеленню, піском і камінцями. Ті труби швидко звужувались і водночас скручувались, перетворюючись у товстелезні канати, якими метеляла невидима грізна сила. Я, затамувавши подих, спостерігав, як один з вихорів шаленів неподалік лабораторії. Він злизував і гнав угору метрові «ананаси», немов мильні бульки. Сили його крученої течії вистачило б на те, щоб перекинути навіть вагон.

— Такого і в Середній Азії не побачиш,— зауважив Пойда. По миті додав: — Там, розповідають, був дивний випадок: смерч підхопив сарай разом з верблюдицею. А жінка, що в цей час доїла тварину, залишилася сидіти, як і сиділа. Навіть відра з молоком не перекинуло.

Тим часом бенетити, яких занесло в небо, почали падати. Вони схожі були на авіаційні бомби із жмутками листя замість стабілізаторів. Один такий «ананас» гупнув неподалік на скелі, і від нього залишилися тільки каша і зелений віник... Звіряюся Вам, учителю, я потерпав. Мені весь час

ввижався невидимий язик, який ось-ось прослизне в розщілину і потягне нас у ненаситну горлянку вихору. Дивно, але не чути було завивання; долинав тільки шурхіт та гупання падаючих з неба предметів. А в небі жодної хмаринки... Довго вирувала стихія. Вже день був на спаді. Та нарешті почало вщухати. Вихри поступово розтанули, не полишивши на згадку й легкого подиху вітру. Ми не поспішали залишати схованки у скелях, остерігаючись нових сюрпризів погоди. Та голод нас усе ж вигнав... Гість з антропогену якось дивно потирав руки, ніби він щойно залагодив вигідне діло, а не просидів кілька годин, втиснувшись у вузьку розщілину. На його костюмі, хоч як дивно, не було жодної зморшки, ніби щойно зняли з вішалки. Я, в куцих штанях, поряд з Пойдою мав не дуже привабливий вигляд... На скелях знову задиміла ватра... Вогонь пожирав потрощені смерчем і зібрані мною останки бенетитів. Пойда приніс з лабораторії каністру, в якій крізь пластик просвічувалась вузенька смужка води, і згорток. У ньому виявився бутерброд з шинкою, пакетик розчинної кави і дві грудочки цукру. Він віддав усе те Марії, котра готувала вечерю. Мушу сказати, що шинка поступалася смаком копченині з м'яса прозауропода. Пойда жував нашу дичину неквапом, ніби сидів у ресторані серед розмореної публіки, на яку хотів справити враження. Розповідав, як зі своїми приятелями при місячному сяйві в горах Копет-Дагу смакували шашликом з маринованої в гранатовому соці баранини. Говорив він м'яко, надаючи голосу бархатистого звучання. У тьмяному сяйві хоч і не видно було міміки на його обличчі, але її заміняв антрацитовий блиск очей. Марія слухала ті теревені, як зачарована. За кавою (від цукру Пойда відмовився) він запитав:

— Скажи, Олександре, а як це сталося, що я, натиснувши на єдину клавішу в твоїй хрономашині, опинився саме тут, у тріасі, а не, скажімо, в девоні або в юрі?

— Реверс спрацював.

— Це що, пристрій такого типу, який стоїть на деяких з касетних магнітофонів?

— Аналогічний,— посміхнувся я.— Якщо порівняти довжину часу до магнітної стрічки, то щораз, як машина спиняється,— контакти автоматично перемикаються і система готова до зворотної дороги.

— А як же ти мандруєш по епохах?

— А я тоді вимикаю реверс, а на шкалі хронореле фіксую число в роках, яке мені потрібне.

Пойда замислився. Непорушний, зі складеними по-східному ногами, він нагадував буддійського ідола.

— Я от подумав,— озвався нарешті,— чого ти, такий розумний чоловік, досі не захистив хоча б кандидатської?

— А чого ви досі не стали доктором наук? Адже у вашому віці треба давно вже бути доктором.

— У мене матеріалу на дві докторські...

— А з чиєї ініціативи ви цікавились моєю бібліотечною карткою?

Марія, що досі була німим свідком нашої розмови і не подавала голосу, ворухнулась. Хоч у сутіні й не можна було розгледіти виразу її обличчя, проте я інтуїтивно вгадував на ньому докір. Ще б пак: мирна, навіть душевна, розмова біля багаття і раптом...

— Ти б краще запитав, ч о г о я цікавився,— без тіні збентеженості відказав Пойда.— Твоя ж брошура наробила шелесту. Всі в інституті збагнули в ній тільки висновки, і ніхто не міг дотум-

кати, як ти їх дійшов. Треба було виявити першоджерело твоїх знань.

— Для цього вам слід було б поцікавитись бібліотечною карткою також з моєї колишньої роботи,— зауважив я з усміхом.— А для більшої певності — ще й шкільною.

Але Пойда пропустив повз вуха мою іронію (а може, він її і не відчув).

— Як на мене,— нарешті подала голос Марія,— день був сьогодні важкий і напружений. Може б, нам про нічліг уже подумати?

Хоч це й було сказано для того, щоб покласти край нашій з Пойдою розмові, проте я відчув раптом, як сильно стомився — фізично й нервово. Я також усвідомив, що дозволив почуттям узяти гору над поміркованістю. Тим часом уже й справді настав час сну. На темно-синьому оксамиті неба яскраво поблискували сузір'я, усе довкола було в лимонному місячному сяйві, від чагарника долинало деренчання цикад, яке на відстані нагадувало заколисуюче сюрчання цвіркунів. Та одна деталь нашого діалогу змусила забути про втому.

— Ну, і яких же висновків дійшли ваші колеги, познайомившись з джерелом моїх знань?— запитав я.

— Принаймні у них немає серйозних сумнівів щодо можливості створення гравельота.

— Якщо інститутські товариші не виключають можливості пересування в гравітаційному полі, то не все ще втрачено.

— Що ти маєш на увазі? — поцікавився Пойда.

— Їм, напевне, відомо, що гравітаційне поле викривляє систему «простір—час». А коли так, то рано чи пізно вони збагнуть, що і «каркас»— «простір—час» і «начинка»—«речовина—поле» є

формою єдиної реальності — «простір—час—речовина—поле». А це значить, що зміна будь-якої ланки цього ланцюжка потягне за собою зміну інших.

— Цікаві міркування,— сказав Пойда.— Але що ти мав на увазі, коли сказав, що не все ще втрачено?

— А те, що ваші молодші колеги зможуть відтворити таку саму машину... Принаймні є надія.

Запала мовчанка. Від чагарника періодично накочувалась нічна хвиля комашиного дріботіння. Я вже збирався нагадати про відпочинок, та озвався Пойда:

— Виходить, ти говорив правду?

— Яку правду?

— Ну, що ми в іншій геологічній системі.

— Подивіться на небо,— порадив я.— І спробуйте швидко віднайти відомі вам сузір'я,

— Я не сильний в астрономії,— зізнався Пойда.— З усіх сузір'їв знаю тільки Велику Ведмедицю. Он вона! Та стривай,— промовив він здивовано,— оте сузір'я ніби лежить над самим горизонтом.— Він опустив голову і несподівано запитав: — Ну, то й що?

— А те, що малюнок неба залежить від місця перебування Землі у Всесвіті, а отже, і в часі.

Учителю, ми з Марією зосталися на скелях, а Пойда, незважаючи на наші умовляння залишитись, пішов спати в лабораторію. На Марію він справив добре враження. Вона мені навіть дорікнула, що я з ним був не надто ввічливим. Зрештою, якщо відкинути залаштункову інститутську гру, в якій, як я зрозумів, він був не першою скрипкою, то хтозна... Може, й справді він чоловік нічого собі... Та хоч яким би він був, я відчував себе відповідальним за його долю. Мені

всю ніч ввижалося, що з лабораторією і з ним щось сталося, і я часто прокидався. Але довкруж було спокійно. Зі скель виднілися світні тіла невеликих рептилій. Вони ковзали плавно і поволі, при самій землі, немов привиди тварин, яких нам траплялося бачити вдень... Прокинувся рано, тільки-тільки сіріло. Марія ще спала. Її обличчя, яке ще недавно дивувало майже дитячою ніжністю, тепер було червоне від сонця, ніс полущився. «А це ж тільки квіточки...» — майнула думка. Мені щось замлоїло всередині, а тоді нахлинула така хвиля самокатування, що закортіло кинутися зі скель стрімголов. Та Марія, ніби відчувши мій настрій, посміхнулась у сні, її довгі вії сіпнулись. На мить здалося, що вона й зовсім не спала, а підглядала за мною. Але скоро посмішка на її обличчі розтанула, і я знову зостався сам на сам зі своїм сумлінням. Тим часом гору на сході окон-турило малопомітною рожевою смужкою, нічне темно-синє небо вилиняло, зоряний малюнок на ньому тепер ледь-ледь угадувався. Звіряюся Вам, Мирославе Петровичу, що цього разу я взявся за перо не так з обов'язку продовжити щоденник, як для того, щоб розвіяти відчай.

Учителю, кілька останніх рядків написано вже наприкінці оповіді, щоб не порушувати послідовності подій. Сонце вже відірвалося від сусідньої гори і поливає тепер усе навколо водограєм променів. Марія, випроставшись на ліжнику, ніжиться у тому лагідному сонячному душі. За час, відколи ми в мандрах, її й без того смагляве тіло вкрилося брунатною засмагою, і через те світло-жовтий купальник на ній здається надто яскравим. Біля лабораторії робить зарядку Пойда. Всюди панують мир і спокій. Аби тільки спокій панував і в моїй свідомості...»

На цьому дрібне карлючкувате письмо Заміховського уривалось, і далі хтось писав великими круглими літерами. Чумак одразу впізнав почерк Марії.

«Шановний Мирославе Петровичу!

Перш за все спішу запевнити, що я, попри складну ситуацію, в якій ми опинились, не шкодую, що пустилася в мандри на Олексиній машині. Годилося б одразу сказати, де ми перебуваємо. Але я поки не можу з певністю відповісти, бо якщо вірити Олексі, то питання слід ставити не «де», а «коли»? Я ж за браком відповідної освіти, а може, через жіночий консерватизм, не спроможна уявити собі того, що ми перебуваємо в тріасі (а до того були в пермі). Хоча все, що нас оточує, а також результат аналізу породи, свідчить на користь мезозою.

Якби мені довелося писати звіт, я б повторила все, про що вище писав Заміховський. Утрималася б тільки від упередженого ставлення до новоприбулого. Як на мене — чоловік він інтеліґентний і ввічливий. А те, що став нашим сусідом по нещастю, та ще за таких неприємних обставин... Мало з ким не трапляється.

Я взялася за перо не тому, що до цього мене заохотив Олекса, а щоб нейтралізувати певну однобокість, а може, й тенденційність в описанні подій, що з нами сталися. Олекса — чоловік справедливий, але хоч якою б була справедливість окремої людини, та вона все ж суб'єктивна. Мабуть, суб'єктивізмом грішитиме й моя оповідь. Та вже Вам, якщо тільки цьому «писанню» судилося потрапити до Ваших рук, буде легше віднайти істину поміж двох точок зору.

Пишу, примостившись на купі листя в вузенькій розпадині, що тягнеться через усе бескеття і

є своєрідним тунелем, по якому гуляє протяг. Рух повітря і тент над головою рятують від спеки... Весь час здається, що мене оточує не реальний, а якийсь дивний умовний світ. Я дедалі втягуюся в цю гру, іноді забуваючи, що це тільки спектакль, у якому режисер і сценарист доклали всіх зусиль, аби він являв повну ілюзію дійсності. Та водночас не полишає думка, що в цьому спектаклі вмонтовано реальні події, часом драматичні, які розмивають межу між ілюзією і дійсністю. Візьмемо, наприклад, лабораторію. Мій погляд ні на мить не полишав місця її стоянки. І все ж вона з'явилася так швидко, що око не встигло зафіксувати її в дії. Здавалося, вона нікуди не зникала, а якийсь штукар підмінив в ній Славка на Григорія Гуровича. Або випадок загибелі прозауропода... Це відбувалося на моїх очах, і шкода, що я не встигла зняти ту сцену на плівку. Видовисько потьмарило мені на час свідомість. Хоча потім я зробила фотознімки кістяка, а також виміряла його основні параметри.

Інколи мені здається, що минуле й теперішнє існують одночасно. Межі між ними я розрізнити не спроможна. Заміховський запевняє, що ми рухались у часі. Мені ж інколи здається, що все відбувається навпаки: час рухається в мені; моє «я» розтягнулося аж до первинної клітини, на мільярди років. А зараз те «я» зробило коротку зупинку на довгому шляху. Аналізуючи все бачене і пережите, доходиш висновку, що людина — ніщо інше, як згусток послідовних подій, котрий, якщо його розрівняти, розтягнеться аж до початку виникнення Всесвіту.

Мирославе Петровичу, мої батьки далекі від теорії часу і простору. Обоє працюють на швейній фабриці: батько — механіком, мати — швачкою. Я в них друга дитина — між старшим на п'ять

років братом і молодшою на стільки ж сестрою. Від батьківської ласки мені дісталося те, чого вони не встигли віддати первісткові — моєму братові, і частина з того, що призбирали для сестри. Від цього й характер маю стриманий. І, отже, висновки робити ніколи не поспішаю.

Зараз уже можу зізнатися, що й перед тим, як напроситися до Вас у сектор (по закінченні інституту), я добре вивчила всі Ваші друковані праці — як ті, що нам викладали в курсі біостратиграфії, так і свіжі, в періодичних виданнях. Не критимусь, цікавість мою продиктували не лише наукові, а й чисто житейські інтереси — я мала намір стати Вашою аспіранткою. Першою! Бо досі Ви аспірантів не мали. І, отже, з часом сподівалася на вчений ступінь.

Мені світила доля такої собі емансипованої жінки з числа інтелектуалок.

Та очікуваний хід подій порушив випадок. Я маю на увазі знайомство в поїзді. Зараз уже важко сказати, що мене тоді привабило в Заміховському більше: мужній вигляд чи таємничість його наукової діяльності. Не останню роль відіграла й видима байдужість до мене. Кожна дівчина вважає, що байдужість з боку чоловіка, який їй подобається, це явне непорозуміння. І вона докладе всіх зусиль, щоб спростувати це непорозуміння.

Втім, я, здається, повела оповідь не в той бік... Так, щодо моїх висновків про наше місцеперебування. Гадаю, Вам відомий дивовижний феномен, коли людина в стані гіпнотичного навіювання починає розмовляти на мові, яку вона не знає і в минулому не могла знати, або розповідає про місцевість, якої раніше ніколи не бачила? Це відомий факт. Про нього не раз писали в науково-популярній літературі... То чи не випромінює

пристрій Заміховського поле такої частоти, яке подразнює біологічну пам'ять? Адже в генетичному коді людини зашифровано весь її розвиток. Хоча в цих моїх міркуваннях є й слабина, а саме: чому ж тоді я не відчуваю себе архозавром? Адже в тріасі (якщо це справді тріас) людським духом ще й не пахло.

Щойно я згадала про тих істот, а вони вже сунуть, онде, з-за гори. Один по одному, перевальцем. Двоє великих і двоє малих. Прямо до лабораторії. Перший нічим не відрізняється від того, що вчора вранці шукав свою кладку. А якщо це так, то де гарантія, що, згадавши позавчорашню подію, велетень не кинеться нищити нашу будку? В могутніх ногах і хвості вистачить сили, щоб перетворити її на потовчену каструлю. Та звірі проминули машину Заміховського. Вони тюпали до чагарника. І тут моєму спокоєві настав край. Адже Олекса з Григорієм Гуровичем ще після сніданку пішли по воду до лісу. Повертаючись, вони обов'язково наткнуться на сім'ю текодонтів. А ті вже тинялися, шукаючи харч, на краю чагарника. Об'їдали підлісок, як це роблять корови, ловили щось у кущах. А навколо тихо — ніде ні шелесь. Ніби тут і не буває страхітливих вихорів, сили яких вистачить, щоб підхопити і занести високо в небо навіть отих десятиметрових чудовиськ... Тим часом один з велетнів почав гребтись, як курка, а тоді сів і завмер. Решта паслась неподалік.

Коли паніка в мені потроху вляглась, я взяла фотоапарат і, користуючись ним як бінокле́м, навела об'єктив на край гаю, на широку прогалину між гаєм і чагарником, де кожної миті могли з'явитися чоловіки. Тоді згребла до купи цупке шкірясте листя, що служило нам підстилкою під постіль, додала туди гербарій (я почала збирати

його з місця нашої першої стоянки на березі затоки), поклала напоготові запальничку.

Я вже настільки оговталась, що навіть зробила кілька знімків. Текодонти не лише паслися, а й полювали на якусь дрібну живність. Скидалося, то були комахи. Один з ящерів тим часом сидів непорушно і дивився в мій бік. Навіть на такій відстані я бачила, як блищать його великі лупаті очі. Я вже зовсім заспокоїлась і тепер, здавалося, спостерігала не за дивними реліктовими тваринами, а за свійською худобою.

Мирославе Петровичу, десь я чула таке: «Мудрість починається з визнання факту». Ну, не можу я визнати, що ми в мезозої! Не можу! Незважаючи на всі хитромудрі пояснення Олекси про зв'язок часу, простору та гравітації з якоюсь тахіоновою матерією. В моїй психіці панує якийсь дивний стан роздвоєності: все, що стосується людей, я сприймаю як дійсне, решту — як умовне. Часом здається, що змішалися сон і ява. Немилосердно пече сонце, мучить спрага, доймає тривога за Олексу — це ява. А оті всі дивні звірі, комахи, рослини — сон. Та хай там як, а дні, відколи ми з Олексою разом, попри всілякі незручності, я вважаю для себе за щастя».

Далі знову пішли рядки, писані рукою Замісховського. Маріїне письмо в порівнянні з ними нагадувало контрольну роботу з каліграфії.

«*Учителю*, аби Ви тільки знали, чого вартий мені був кожен крок, зроблений у напрямку «зеленого шатра». Але я йшов туди не за тим, щоб провести гостя до потоку, де б він міг освіжитись. Хотілося приглянути місцину, на якій можна було б поставити будинок. А ще потрібна була вода. Я подумав, що будівельний майданчик спершу слід буде обплести ліанами, а на подвір'ї на час

спорудження весь час палити багаття. До речі, ліановими путами тут обсновано все: дерева, кущі, скелі. Деякі види цієї повзучої рослини мали малюнок поперечних кілець, і від того, здавалося, «тіло» ліани часом скорочується, як щупальця... В лісі точиться дивна статична боротьба між велетнями, стовбури яких не обхопити і п'ятьом людям, і гнучким повзучим паразитом. Місцями грунт було устелено віялоподібним пальмовим листям. Здавалося, ось, ще мить тому, дерева силкувалися виборсатись із могутніх пут, але, втративши частину крони, завмерли, очікуючи, поки накопичиться сила для нової боротьби. Деякі з них не витримували. Їх стовбури дотлівали тепер у вогкому грунті. Догнивало і тіло паразита, який, висотавши соки з жертви, прирік і себе на загибель. На нас повіяло тліном. Той запаморочливий запах, здавалося, видихала важкопоранена істота... Ми наближалися до води. Тут був пологий кам'янистий берег, оточений густим живоплотом. Високо вгорі та загорожа перетворювалася в темно-зелену баню. Лише на окремих ділянках її, немов крізь дірки в балагані, пробивався сонячний промінь, який, проте, губився, не досягши грунту.

— Незайманий куточок! — захоплено озвався мій супутник і почав роздягатись.

Він ретельно — стрілка до стрілки — склав і поклав на камінь штани, повісив на шип колючої ліани сорочку. Тим часом я зірко оглядав усе довкола, дослухаючись до ритмічного подиху лісу.

— Ал-ле ж холодна! — вдоволено вуркотів Пойда, ступаючи в воду.

Його білі труси різко контрастували з бурою засмагою тіла.

— Ух! — захоплено вигукнув, занурившись

у потік.— А ти ж чого? Коли ще трапиться нагода?

«Аби тільки ця нагода не розтяглася на все життя»,— зауважив я подумки і почав скидати сорочку... Вода, справді, виявилася холодною. Я не витримав і хвилини. А Пойда, як хлопчисько, пірнав, вигукував якісь нісенітниці. Натішившись купанням, він блаженно розтягнувся на траві і лежав якийсь час мовчки, спрямувавши погляд у верховіття.

— Скажи, Заміховський,— озвався він нарешті,— скільки днів ти вже в мандрах?

— Яких днів? Тих, що я подорожував, чи тих, що минули в інституті, поки мене там не було?

— І тих, і тих.

— У мандрах я перебував десь зо два місяці, а в інституті тим часом минуло не менше місяця.

Пойда замислився. Вже висохли краплини води на його грудях, коли він знову озвався:

— Слухай-но, твоя «машина» відкриває колосальну перспективу. Скажімо, ти пішов у відпустку. Традиційним способом гуляєш місяць, а на «машині» — два. Або візьмемо, наприклад, польові роботи...— На мить він затнувся, я відчув на собі його пильний погляд. Та внутрішня боротьба, мабуть, закінчилася на користь відвертості, бо він вів далі: — Місячне завдання виконуєш за два тижні, решту днів перетворюєш на місяць відпустки...

Попри ці не зовсім чеснотні прожекти, він таки мав рацію. Подорожі на хрономашині були б цікаві і повчальні. Адже й Ви колись сказали: «Щоб знати, що на людей чекає попереду, слід добре вивчити все, що з ними і їх пращурами відбувалося в минулому».

— Скажи,— знову озвався Пойда,— а як

впливає подорож у часі на різні функції людського організму? Ну, скажімо, ти не постарів за ці два місяці?

— Не помітив такого.

Раптом Пойда весь напружився, його увагу привернуло щось у верховітті. Мої очі не одразу й помітили у тому плетиві невелику істоту, яка ловко, немов канатоходець, скрадалася по тонкій ліані від одного дерева до іншого. То була ящірка — одна з мешканок верховіть, циркові стрибки яких ми спостерігали з Марією позавчора.

— Дивина! — мовив Пойда.— Крокодили по деревах лазять... А нам у цьому лісі ніщо не загрожує?

— А це якраз і слід з'ясувати,— відказав я.

— Жартуєш? Та ми загрузнемо в тому зеленому пеклі, не зробивши й сотні кроків.

— Підемо берегом. Скільки зможемо.

— Берегом назад?

— Ні. Берегом уперед.

— Я не згоден! — рішуче оголосив Пойда.

— Тоді підождіть мене тут... Або повертайтесь. А тільки попереджаю: на відкритій місцевості на вас чекає ще більша небезпека.

Я взяв порожню каністру і подався берегом в глиб лісу. Та не зробив і десятка кроків, як мене наздогнав дикий окрик Пойди:

— Стій! На кого мене залишаєш?

Я на мить зупинився, та, обернувшись і уздрівши недолугу постать чоловіка, який тупотів ногами і горлопанив, тільки посміхнувся.

Пойда, мабуть, ішов за мною назирці, бо через кілька хвилин я знову почув його голос, в якому вже не було й натяку на зверхність:

— Ти чиниш несправедливо, Заміховський. Знаєш, що мені нікуди подітись, і нав'язуєш свою волю.

— А ви вчинили, як пірат, захопивши лабораторію.

Пойда не відповідав. Ми йшли краєм кам'янистого ложа потоку. Звідусіль до нас тягнулися зелені лапи деревовидної папороті, кущистої пальми, мімози, хвої, дорогу перетинали вузлуваті канати ліан. Часом зарості заганяли нас у воду, а інколи ліс відступав на десятки кроків від потоку. Ми йшли так з півгодини і раптом опинилися на великій галявині. Викладена рожевими плитами з пісковику, вона нагадувала майдан, оточений зусібіч стіною зелені. Я вражено застиг на місці. Саме такою мені ввижалася місцевість, на якій я замислив змурувати хату. І будівельного матеріалу доста, і річка поруч, і лісова невідомість на безпечній відстані. Мені вперше, відколи побачив Пойду, спало на думку, що в усьому лихому завжди можна віднайти й елемент корисного. Оті міцні, непропорційно великі кисті, які видалися мені спочатку схожими на два живих капкани, стануть прекрасним знаряддям праці. Ми тут не хату — фортецю змуруємо.

— Стомились? — поцікавився я співчутливо.

— Теж мені маршрут...— мовив мій супутник, не виймаючи з рота цигарки.— Походив би ти під землею, на глибині кілометра і глибше...

— Вважайте, що зараз ви перебуваєте у тій же місцевості. А те, що згодом стане вугіллям, ось, поряд.

— Говори, та знай міру,— сказав Пойда.— На Україні тріасових покладів вугілля немає.

— Немає таких, які б мали промислове значення. Окремі ділянки все ж є. А точніше, будуть — через двісті двадцять п'ять мільйонів років.

Пойда кинув недокурок і наступив на нього черевиком, на якому від недавнього глянцю не

лишилося вже й сліду. Але не це привернуло мою увагу. На його взуття, як і на моє, налипла глина. Я нахилився і зняв зі свого шкарбана шматок жовтої маси. Вона виявилася м'якою і пластичною. Судячи з того, що глина ще не встигла засохнути, глинище було десь близько. «Отже, розчин для будівництва маємо»,— подумав я. Пойда уважно спостерігав за моїми пальцями, які м'яли вогку грудочку. Він раптом спохмурнів. Хотів щось сказати, але я випередив його:

— Почекайте мене тут, а я огляну галявину.

Щойно я вийшов із затінку, як сонце обрушило на мене всю свою полуденну спеку. Черевики заґокали по плитах, між якими місцями пробивалися колючі рослинки. Плити лежали так рівно, ніби їх було викладено людськими руками. Але мене цікавила зелена загорожа, і я пильно вдивлявся в присмерк між деревами. Та хоч як напружував зір, нічого вартого уваги не помітив. Із живності тільки деревні рептилії гасали у верховітті. Ці істоти, мабуть, ніколи не спускаються на землю. Тим часом не полишала думка, що плац у півтора-два гектари виклала не природа, а розумні істоти. Мені, вже вкотре, подумалося, що минуле, сучасне й майбутнє пов'язані міріадами невидимих зв'язків. Рід людський — це крона дерева, коріння якого губиться десь аж у первинному ОКЕАНІ. Плоди, що родять на його гілках, і соки, що є в тих плодах,— від кореня. І зажерливість, і злість, і паразитизм — все від кореня. І розум, і свідомість, і людяність, і переосмислення сутності людської — теж від кореня.

Пойда лежав на велетенському овальному листкові, в який, при бажанні, міг би й загорнутись.

— Чудово,— сказав голосом, якому, проте, бракувало колишньої бадьорості.

— Подорож ще не закінчилась,— відказав я.

— І де ж край?

— Потік, по березі якого ми йдемо, впадає в річку. Мусимо побувати там.

— Мусимо? І хто ж нас змушує?

— Обставини.

— Якщо не секрет, які саме?

— А такі, що ми зобов'язані знати місцевість, де нам судилося вік вікувати.

— Ти хочеш сказати, що залишишся в цих краях назавжди?

— Не лише я, а й Марія, і ви теж.

— Що ти ото говориш? Хто мене змусить зостатися тут?

— Ви, здається, казали, що знайомі з моєю брошурою... Нагадаю: пересування в часі вимагає великих витрат енергії.

— То й що?

— А те, що ви влізли в машину з напівпорожнім баком. До тріасу вам ще вистачило енергії, а от назад...

Пойда зблід. Мої дії, за якими він весь час пильно стежив, мабуть, були промовистим підтвердженням слів.

— Ти хочеш сказати, що я більше ніколи не повернусь додому? — мовив тихим голосом.

— Будьте готові до цього,— відказав я ухильно.

— Ти не ошукуєш мене, Заміховський? — В його очах з'явилося щось схоже на благання.

Я раптом відчув, як з мене виходить злість. Здавалося, що позбуваюся чогось дуже важкого. За якусь мить Пойда перетворився з недруга на товариша по лиху. Я відказав якомога м'якше:

— На жаль, не ошукую. Палива в реакторі не

набереться й на піврейсу до антропогену порожняком.

Він підвівся і, уникаючи дивитись на мене, сказав:

— А я ж маю сім'ю...

— Ходімо вже,— заквапив я.

Потік ставав дедалі порожистим. У деяких місцях він ніби уривався, утворюючи водоспади. Здавалося, що вода падала з однієї конвейєрної стрічки на іншу — крутішу. Поступово на берегах і в глибині лісу каміння ставало все більше, а грунту менше. Порідшали дерева. Ми скоро опинилися на узліссі, де потік розпадався на кілька струмків, а ті впадали в досить широку, стрімку річку. Завали корчів, валунів і вивернутих з корінням дерев по обох краях заплави свідчили, що річка бувала дуже грізною. І зараз вона пінилась, ударяючись у каміння, що стояло на її шляху. Я почав порівнювати подумки майдан у затишному оточенні зелені зі схилом над річкою. Але не міг віддати переваги ні тій, ні тій місцині. Вже хотів був звернутись за порадою до Пойди, коли він, вказавши рукою на валуни на невеликій мілині, сказав:

— Глянь-но.

Але я хоч як дивився, а в тій прибережній калабатині нічого підозрілого не помітив.

— Дивно,— мовив збентежено Пойда.— Він же ворушився...

— Хто?

— Та один з валунів.

Мене найменше цікавила відкрита місцевість. Я прострілював поглядом узлісся, де в затінку височезних араукарій, сосон і пальм могли ховатися від спеки будь-які істоти. Та хоч як напружував зір, ніякого руху там не помітив... До води лишалося якихось півтори сотні кроків. Але щоб

до неї дістатись, слід було обійти чималий завал, який лишила по собі повінь. Пойда першим помітив у купі корчів, хмизу і піску вибілений на сонці кістяк. Він мав від кінця хвоста до черепа метрів чотири завдовжки. Судячи з того, що передні і задні лапи були приблизно однакової довжини, власник кістяка не був прямоходячою істотою. Це я відзначив подумки. На Пойду ж ті останки справили велике враження.

— Слухай, що ж виходить? Що ми весь час були під загрозою спіткання з отакою потворою? — запитав він, навіть не приховуючи тривоги в голосі.

— Аби тільки з такою...— відказав я стримано.

Чувся плюскіт і шипіння піни у прибережжі. Де й бралося стільки води, яка плинула невідомо звідки і невідомо куди?! Бо на жодній з антропогенівських карт Ви не знайдете цієї ріки. Хіба що геологи, які вивчають палеогеографію, колись нанесуть її на план.

— Он воно що! — озвався Пойда.

Я вже й сам помітив серед валунів істоту, котра нагадувала пермську жабу. Вона сиділа нерухомо, підставляючи течії велетенську пащу. Вода навколо неї пінилася так само, як і навколо каміння. Ми завмерли на мить, втупившись у ту істоту. Раптом вона стулила щелепи, в неї ворухнулось воло; якийсь час жаба сиділа непорушно, над водою виднілися тільки буро-зелена спина і банькаті очі. Мене брала цікавість побачити зблизька, у що перетворилась пермська амфібія, і я попрямував до берега. Вода в річці, незважаючи на швидку течію, виявилася такою ж прозорою, як і в потоці, що її живив. Уже з відстані двох десятків кроків можна було помітити тіло тварини, яка водночас нагадувала і жабу, і ящера,

бо мала велику жаб'ячу голову і хвіст, як у архозавра. Істота зірко стежила за мною. Невідомо тільки, кого вона в мені бачила: поживу чи небезпеку для себе. Було в неї щось і від стегоцефала, і від плескатої пермської амфібії. Найбільше вражала паща. Широка, метрова... Їй, здавалося, були підпорядковані і короткий тулуб, і ребристий хвіст, і дебелі, як у черепахи, лапи. Та паща ніби була цинічним викликом мені — мислячій істоті. Ось вона знову розтулилась — жабоящір, схоже було, напосівся випити всю воду з річки. Невдовзі я відзначив, що рот амфібії був справжньою пасткою, яка вмить стулялася, щойно в неї потрапляла рибина. Мушу сказати, що риби тут багато. Вона ходить косяками біля самого берега. Звичайна риба, на форель схожа. Таке відкриття додало мені настрою. Я погукав Пойду. Угледівши таку кількість риби, мій супутник забув і про жабоящера, і про ситуацію, в якій ми опинилися з його ласки.

— Слухай! — вигукнув він.— Та тут же на нас чекає славна рибалка! У мене вдома такі гачки є!

Я подивився на нього здивовано.

— А, так-так...— мовив він згаслим голосом.

Та невдовзі Пойда знову ожив.

— Схухай, Заміховський, а на лиха нам гачки? Он скільки ліан! Ми ж можемо сплести вершу.

Поведінка гостя з антропогену більше дивувала, ніж радувала. Я ніяк не міг второпати: він справді так швидко адаптувався чи клеїть із себе дурня.

— Авжеж,— погодився я.— Якщо рибини так безпечно запливають у пащу жабоящера, то чому б їм не побувати й у верші, де лежатиме приманка?

Тим часом тварина, хоч і мала нас на оці, свого заняття не кидала — рот її вряди-годи стулявся,

швидко, немов капкан. Я звернув увагу, що біля річки було свіжіше, ніж у лісі. Прохолодне повітря тут ніби текло другим, верхнім, шаром над водою. А може, причиною свіжості була пора дня — сонце скотилося з зеніту і не так пекло.

— Гайда вже,— сказав я.— Марія турбуватиметься.

Учителю, відстань від річки до лабораторії, за словами Пойди (а в цьому йому можна вірити, адже він за фахом — підземний топограф),— близько п'яти кілометрів. По прямій ми подолали б її, не кваплячись, за годину. Але нагору дорога виявилась важчою.

Я ніс каністру. Пойда теж ішов не з порожніми руками. Він тягнув великий сувій ліанового листя.

Раптом гість з антропогену спинився. Він утупився в сліди підошов сорок третього розміру на вогкому грунті. Тоді перевів погляд на мене.

— То де, ти кажеш, ми перебуваємо? — Ще недавно блискучі очі тепер знову, здавалося, взялися сажею. В них не пробивалося й іскринки.

Замість відповіді я підійшов до того місця, де були сліди, і витиснув поряд відбитки обох своїх ніг — правий до правого, лівий до лівого. Ребристий малюнок підошов повністю співпадав. Тоді кивком голови запросив Пойду ближче до потоку і показав трипалі сліди. Вони були глибокі і свідчили про неймовірну вагу істоти, якій належали. Мій супутник скинув з плеча довгий зелений сувій і уважно став роздивлятись метрові відбитки, на яких чітко проглядалися фаланги кожного з трьох пальців. Він співвідносив їх довжину до відстані між ними, яка сягала двох з половиною метрів. А я дивився на Пойду.

— Тут що, водиться слоновий птах? — нарешті озвався.

— Птахи тут з'являться через багато мільйонів років.

— Не дури голову! Це сліди птаха.

Я звернув його увагу на заглибини, що крапками й тире тяглися між відбитками лап.

— А то, по-вашому, що за знаки? — запитав.

Пойда не знав, що відповісти.

— Тут ходив ящір,— пояснив я.— А оті борозни між відбитками лап — сліди хвоста.

Було видно, що мої слова не дуже його переконали. Він знову кинув на плече сувій, і ми продовжили шлях нагору. Тим часом мені подумалося про те, яким дивовижним був би світ людей, аби всі його представники дожили до антропогену. Той же слоновий птах, останній екземпляр якого загинув на Мадагаскарі на початку вашого століття, був би не тільки чудовим різновидом пташиного царства, а й, коли б його приручити, давав би людині велетенські, завбільшки з гарбуз, яйця, до того ж, забезпечував би м'ясом. Розмірковуючи, я весь час пильно спостерігав за гаєм, до якого ми наближались. Але зелений масив на схилі ніби вимер. Виднілися тільки потоптані кущі та поламані дерева — сліди вчорашньої розправи. Пойда йшов мовчки. Довгий сувій ліанового листя нагадував товсту колоду, і здавалося дивним, що він нітрохи не зігнувся під її гнітом... Сонце тут довго стоїть у зеніті. А вже коли скотитьcя з тієї «мертвої точки», то гав не лови — і незчуєшся, як упаде ніч. Коли ми порівнялися з дібровою, воно вже було зовсім недалеко від заходу. На небі, як і раніше, жодної хмаринки. Над кожним каменем, розжареним до того полуденною спекою, гойдалось марево... І тут мою увагу привернув дим. Він штопором всвердлював-

ся в небесну голубінь. Я наддав ходи. Невдовзі стало видно лабораторію, а згодом з-за гаю з'явилося скелясте пасмо, над яким і клубочився дим. На краю бескеття стояла Марія і вимахувала білим полотнищем. Я спинився. Попереду — жодного руху. Та щойно погляд ковзнув по чагарнику, як мені стало кепсько. На краю непорушно сидів ящір. Каністра вислизнула з руки, а тіло, скоряючись більше інстинкту, ніж свідомості, подалося за найближчий кущ.

— Лягайте, Пойдо! — вигукнув я.

— Досі мене звали Григорієм Гуровичем,— зауважив він, не поспішаючи відгукуватися на мій заклик.

Я розсунув цупке бенетитове листя і показав Пойді ящера, який, на щастя, сидів спиною до нас. Постать тварини зливалася з коричнево-зеленим тлом чагарника. Мій супутник довго мружився.

— Що то? — запитав нарешті.

— Птиця, сліди якої ми бачили...— Та раптом іронічні слова застрягли мені на кінчику язика. Неподалік у кущах сиділа ще одна тварина, а поруч вовтузилось двійко малих ящерів. Хоча малими вони були тільки в порівнянні з дорослими тваринами. Уявіть собі двох коней, що поставали дибки і гарцюють.

— Справді, якийсь дивний світ,— мовив мій супутник, тамуючи хвилювання в голосі.

Я тим часом гарячково шукав спосіб, як непомітно відповзти до гаю. Пойда виявився кмітливішим. Він підтягнув до себе сувій, який було перев'язано ліановою лозою, і витяг з нього два листки. Вони нагадували цупкий брезент і вкрили кожного з нас з голови до п'ят. Відстань у півсотні кроків ми пододали поповзом, тягнучи сувій і каністру.

Гай укривав схил зеленою латкою площею десь у сотню гектарів. Хоч у ньому, крім комах, і не видно було жодної істоти, та ми не наважилися перетинати його навпрошки, а пішли в обхід. Від Пойдиної безтурботності не лишалося і сліду. Він перетворився на зір і слух. Його уваги не минали ні комахи, ні дрібна рептилія. Ми вже обминули гай і йшли понад його східним краєм, який устеляв нам шлях густою тінню.

Пойда якось дивно мугикнув, у нього на обличчі майнула загадкова посмішка.

— А от скажи, Заміховський, вирушаючи в дорогу, ти знаєш наперед, у якому місці опинишься твоя «машина»?

— Авжеж. На тому ж самому місці.

— Тобто ти хочеш сказати, що «машина» й зараз стоїть на подвір'ї інституту, тільки на глибині тріасу?

— Десь так,— погодився я.— Але так ставити питання може лише той, хто перебуватиме там через двісті двадцять п'ять мільйонів років.

— А ти зміг би довести, що лабораторія нікуди з двору не зникала?

— Аби тільки було кому доводити...

— Це добре,— сказав Пойда.— Хоча водночас і погано.

На мій здивований погляд пояснив:

— Добре, бо дні, коли нас не було на роботі, нам не запишуть, як прогули. А погано, бо не маємо підстав отримати плату за польові роботи.

— Проблеми вас цікавлять справді важливі,— мовив я з сумною іронією.— Але щоб ними займатись, слід бути принаймні на тому кінці мегахрону.

— І що, немає жодного способу?

— Є. Але надто довгий... Опинитися там шляхом тривалих і складних молекулярних перетво-

рень і проявитися в комусь із людей шматочком гена чи амінокислоти.

Пойда похнюпився.

Коли я піднявся до нашого табору, сонце вже стояло на вечірньому прузі. Небо на заході відсвічувало дивним рожевим опалом. В Маріїних очах ще не розтанула тривога, повіки були припухлими. Навіть близька присутність Пойди, який видирався слідом, не втримала її від поривання припасти до моїх грудей. Мене заполонив такий прилив ніжності, що я на мить забув про всі злигодні. Лише точили докори сумління за те, що втягнув найдорожчу мені людину в авантюру, виходу з якої не бачив...

З сутінками текодонти покинули місце на краю чагарника і подалися туди, звідки й прийшли,— на захід. Схоже, то була сім'я. Марія розповідала, що вони з'явилися невдовзі по тому, як ми з Пойдою пішли до лісу. Никали всюди, об'їдали кущі папороті, роздирали сагові пальми. Один з них тим часом непорушно сидів на одному місці, мабуть, відкладав яйця. Марія бачила зі скель, як неподалік сновигали дрібні рептилії, але велетні їх не чіпали, а виловлювали, з усього було видно, комах... Як тільки ящери розтанули в імлі, ми спустилися по дрова, і невдовзі наш закопчений казанець уже обвивали червоні мацаки ватри. Вечеряли тим же копченим м'ясом і відвареною серцевиною бенетитової пальми. Пойда не шкодував єлейних слів, щоб похвалити Маріїну кмітливість, завдяки якій ми вчасно встигли помітити небезпеку. Він би й до ранку теревенив, якби я не нагадав, що вже пора спати.

Хоч цього разу постіль і була м'яка, та воскова поверхня зеленого «простирадла» липла до тіла і змушувала прокидатись. Кілька разів я підводився і дивився на лабораторію: в ілюмінаторах світилося. «Мабуть, забув вимкнути світло»,— подумав я про Пойду. Та коли прокинувся вже на світанні, уздрів біля лабораторії купу різних предметів, які виявилися секціями довгого столу, приладами, всюди валялися щити сірого пластика з внутрішньої обшивки. На мить я зациленів від лихого передчуття. Тим часом довкола було все спокійно. Сонце ще не зійшло, але небо на сході вже взялося рожевою аквареллю. Всюди блукали невеликі двоногі рептилії. Не тямлячи себе, я почав спускатися зі скель. Коли вже був унизу, з лабораторії вийшов Пойда і викинув лист пластика... Помітивши, що я чимдуж біжу до нього, він панічно стягнув і пошпурив сорочку, тоді заскочив усередину і по хвилі звідти вилетіли черевики і штани. В дверях майнула невисока постать у білих трусах, і двері зачинились. І тут я все збагнув. А відтак спинився і, давлячись від сміху, тепер уже неквапом попрямував до лабораторії. Джон Сільвер[1], виявляється, захопив корабель і збирався втекти, кинувши нас з Марією напризволяще. Він не врахував лише одного, що в дитинстві я багато читав про «джентльменів удачі» і добре знав стереотип тих людей. Якщо висловитись образно, то з корабля, на якому хотів утекти Пойда, було завбачливо знято і сховано стерно... Я спинився біля купи того, що недавно ще було начинням автономної блок-лабораторії, і став спостерігати. То в одному, то в іншому ілюмінаторах мелькала голова з вусиками. Пірат па-

---

[1] Джон Сільвер — герой роману Роберта Льюїса Стівенсона «Острів скарбів».

225.000000
IV. reise
trias

нікував. Судно йому не корилося і не хотіло зніматися з якоря. Мені здавалося, що я чув хрипкуватий прокурений голос: «Кар-рамба!», якому відлунювало: «Піастри, піастри, піастри!» У пам'яті між тим розкручувалася стрічка останніх подій, і я раптом збагнув, як ловко, можна сказати — елегантно, ошукав мене Пойда. Скоро мені набридло дивитися, як марно метушиться в вікнах голова з вусиками, і я заходився ховати в порожнини секцій столу хроматограф, біоаналізатор, кондиціонер та інше приладдя. Поскладавши та накривши все те щитами з обшивки, я накидав зверху листя і пригнітив камінням. Потай позирав на вікна. Пойда незабаром перестав метатися туди-сюди, вимкнув світло. Невдовзі він з'явився на порозі лабораторії з шматком товстого кабелю в руці.

Зійшло сонце. В його скісних променях раптом усе заіскрилось. Чоловік у дверях примружився і враз став схожим на хом'яка, якого щойно витягли з кубла, де він спав.

Я запитав:

— Сподіваюсь, ви не пошкодили розйомів, коли знімали цей кабель?

— Я ще не з'їхав з глузду,— відказав Пойда.

І тут мою увагу привернув якийсь рух на заході. По хвилі вже можна було розгледіти, що то повертається до чагарника вчорашня сім'я текодонтів.

— Одягніться,— сказав я.— У нас, можливо, будуть гості.

— Які гості? Що ти говориш?! — Він, проте, поклав кабель і став одягатись.

Я насилу устигав за Пойдою. Ми бігли спочатку під прикриттям лабораторії, а потім, коли до скель лишалося з чверть кілометра, пустилися

навпрошки. Та наші побоювання виявилися марними. Ящерів ми не зацікавили. Вони перевальцем дибали до свого улюбленого місця на краю чагарника, об'їдаючи по дорозі зелень... Марія ще не підводилась. Спальник, у якому вона лежала, запнувшись з головою, нагадував великий жовтий кокон... Учителю, Пойда підготував усе для того, щоб «машину» можна було відправляти за течією часу. Потрібна була тільки сприятлива ситуація. Власне, я очікував, поки заберуться з чагарника текодонти. А тим часом писав, втиснувшись у розпадину. Перерви робив лише на сніданок і обід. Коли спека стала нестерпною, я сховався під ліановий лист і сидів під ним, як у курені. Марія, яка до обіду фотографувала комах, дрібних рептилій і рослин, теж відпочивала під листом у розщілині. Тільки Пойді не сиділося. Він швендяв туди-сюди, обстежував скелястий масив. На мене уникав дивитись, а коли наші погляди зустрічались, його блискучі очі враз ставали чорно-матовими, як сажа. Щось не в'язалося в логіці поведінки цього чоловіка: гарні реакція та інтуїція і безглуздий вчинок з втечею. Адже Пойда, попри малий зріст, важив не менше сімдесяти кілограмів і не міг не розуміти, що саме тієї кількості енергії, яку було б згайновано на перенесення його ваги, могло б не вистачити до антропогену. Йому світило загрузнути десь на початку кайнозою... Сонце вже торкнулося обрію, коли ящери знялися з тирла і подибуляли туди, звідки прийшли. Що їх туди, на захід, гнало, лишалося загадкою. Я теж подався за ними. Коли вони зникли за горою, я зайшов в лабораторію, встромив у розйоми кабель, який був «містком» між блоком живлення і контуром «машини», тоді відхилив кришку пульта і вставив запобіжник. Востаннє окинув поглядом лабораторію, чи, бува,

не пошкодив чогось Пойда. І раптом уздрів чорний портфель, що лежав у протилежному кутку, прямо на дротах контуру. «Дивний чоловік,— подумав я.— Сорочку навіть зняв і викинув для зменшення ваги, а рундук залишив». Втім, може, він його просто забув.

Дорогий Мирославе Петровичу!

Це вже останні рядки. Скоро я натисну на клавішу і зачиню двері. Хоч зараз ще білий день, але півкілометрову відстань до скель я вже долатиму при зорях.

З надією пишу: «До побачення!»

Ваш Олекса».

ЛАБОРАТОРІЯ ДИВОВИЖНОГО

Як кожне велике відкриття породжує «зливу» винаходів, так і уеллсівська «машина часу» розкрила нові, доти не бачені, перспективи фантастичного жанру. Після Герберта Уеллса в світовій літературі з'являються тисячі великих і малих творів, де герої мандрують у минуле й майбутнє.

Та ось відкриття в 70-х роках XX століття надсвітлових швидкостей деяких космічних об'єктів дали змогу розглядати подорожі в часі вже не тільки як умовність, в яку читач мав вірити, а й як припущення.

У романі В. Савченка подорож у минуле подається саме як припущення. Роздуми героїв про «тахіонову матерію», про задзеркалля часу і простору — не вигадка автора, а «схема» найсучасніших фізичних ідей. Те, що на початку твору сприймається, як необхідна умова гри, наприкінці змушує замислитись: а може, й справді можливі подорожі в часі? Для створення такої ілюзії письменник поєднує логіку вченого з логікою митця, наукову думку з художнім образом. І все ж «машина» Заміховського — це тільки літературний прийом, з допомогою якого автор розв'язує інші серйозніші завдання.

Перше з цих завдань — відіслати читача в далеку минувшину нашої планети, показати, в яких неймовірних муках народжувалося життя і який складний шлях пройшло воно до появи людини. Ми наочно бачимо, як формується земна твердь. Планета двигтить від землетрусів і виверженъ вулканів, в отруйній атмосфері носяться хмари пилу. І в тому пеклі зароджуються перші цеглинки, з яких колись утвориться жива матерія — органічні молекули. Далі з'являється первинний Океан з примітивними живими істотами, які теж є тільки будівельним матеріалом для більш організованих істот.

Ніби сходами гвинтової драбини піднімається в своєму розвитку все живе. Кожна нова сходинка — то окремий розділ літопису, герої якого схожі і водночас відрізняються від героїв попередніх розділів. Одні форми виникають з інших, між ними точиться боротьба за виживання...

Для того, щоб сухі дані палеонтології втілити в живі художні образи, замало тільки літературного хисту. Потрібні ще різноманітні знання з геології, біології, астрономії тощо. В. Савченко, відтворюючи словесно ту чи іншу палеокартину, добирає тільки перевірені наукові факти. В романі не наводяться жодна рослина або тварина, жодне природне явище, про які б не знала наука і які б не відповідали тій чи іншій геологічній системі. Єдину вільність у поводженні з науковим матеріалом дозволяє собі письменник — він «переселяє» відомих для інших районів Землі доісторичних тварин на відроги Українського кристалічного масиву. Хоча й проти такого «переселення» немає серйозних заперечень. Адже в дотріасові і тріасові часи, про які йдеться в романі, наша планета мала тільки один материк — Гондвану, і отже, тварини могли пересуватися по всій суші.

У фантастичній літературі для реалізації ідеї добираються відповідні засоби, зокрема широко використовується термінологія. З'являються поняття «бластер», «кіборг» і т. п., які в реальному житті не існують і не вживаються. Та читач мириться з таким «свавіллям» фантаста, бо це — одне з правил гри жанру. В романі В. Савченка теж чимало незвичайних понять і слів, проте всі вони «законні», їх взято з палеонтологічних, геологічних, фізичних наук. Крім створення екзотичного антуражу, ці слова й поняття сприяють також розширенню світогляду юних читачів.

Подорожі Заміховського і його колег у далеку минувшину можна порівняти з мандрами на інші планети. Адже Земля в усі епохи своєї історії різнилася не лише формами живого, а й рельєфом. Щоб заселити ті щоразу нові місця відповідними мешканцями, автор користується не тільки власною уявою, а й фантазією самої природи. А вона ж, та фантазія, спромоглася навіть на таке диво, як людський розум.

Тенденція поєднувати цікаве з корисним простежується впродовж усього твору. Через цю якість роман представляє інтерес не тільки для любителів фантастики, а й для тих, хто цікавиться далеким минулим Землі людей.

І все ж, попри всю прив'язаність до наукового факту, художність у творі стоїть на першому місці. Маємо живі художні образи, повнокровні характери героїв, правдиві людські взаємини. В романі гостро ставляться морально-етичні проблеми, що виникають у колективі науковців. Та найголовніша думка, яка з'являється після прочитання твору, це та, що на творення найвищої форми життя природа витратила багато мільйонів років, а знищити його на планеті, пустивши в хід ядерну зброю, можна за лічені хвилини.

Щоб цього не сталося, кожна чесна людина світу має подати свій голос за збереження життя на Землі, життя, яке пройшло такий довгий і складний шлях.

ІВАН ЯМНИЧЕНКО,
доктор геолого-мінералогічних наук.

З М І С Т

Частина перша	3
Частина друга	109
Частина третя	197
Лабораторія дивовижного	259

Савченко В. В.

С13 Тільки мить: Наук.-фантаст. роман: Для серед. і ст. шк. віку/ Худож. В. М. Сюрха.— К.: Веселка, 1987.— 262 с.: іл.— /Сер. «Приго-ди. Фантаст.»/.— ISBN 5--301—00012—8.

Роман про дослідження вчених у далекій геологічній епосі Землі, куди вони проникли на машині часу.

С $\frac{4803010200\text{-}018}{M206(04)\text{-}88}$ КУ-№ 9-239-1988.

84Ук7-4

Литературно-
художественное издание

Виктор Васильевич САВЧЕНКО

Только миг

*Научно-фантастический
роман*

(На украинском языке)
Для среднего и старшего школьного возраста

Художник
Валерий Николаевич
Сюрха

Киев «Веселка»

Редактор
О. П. Ємченко
Художній редактор
Є. О. Ільницький
Технічний редактор
Л. В. Маслова
Коректори
Н. В. Сасико,
Л. В. Осипова

Інформ. бланк № 4502

Здано на виробництво 22.04.87. Підписано до друку 04.09.87. БФ 22929. Формат 70×90/16. Папір друкарський № 1. Гарнітура таймс. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 9,65+(0,29 вкл) = =9,94. Умовн. фарб.-відб. 12,755. Обл.-вид. арк. 11,36+(0,52)=11,88. Тираж 115000 пр. Зам. 755-7. Ціна 70 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка», 252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас», 290005, Львів-5, Зелена, 20.

70 к.

ФАНТАСТИКА ПРИГОДИ

Віктор Васильович Савченко народився у місті Вознесенську Миколаївської області. Закінчив хіміко-технологічний факультет Дніпропетровського металургійного інституту. Кандидат хімічних наук.

Пише реалістичну прозу і фантастику.

Роман «Тільки мить»— твір не тільки фантастичний, а й світоглядний. Автор порушує морально-етичні проблеми нашого буття, змушує замислитись над минулим і майбутнім дому людського — планети Земля.

ВЕСЕЛКА